

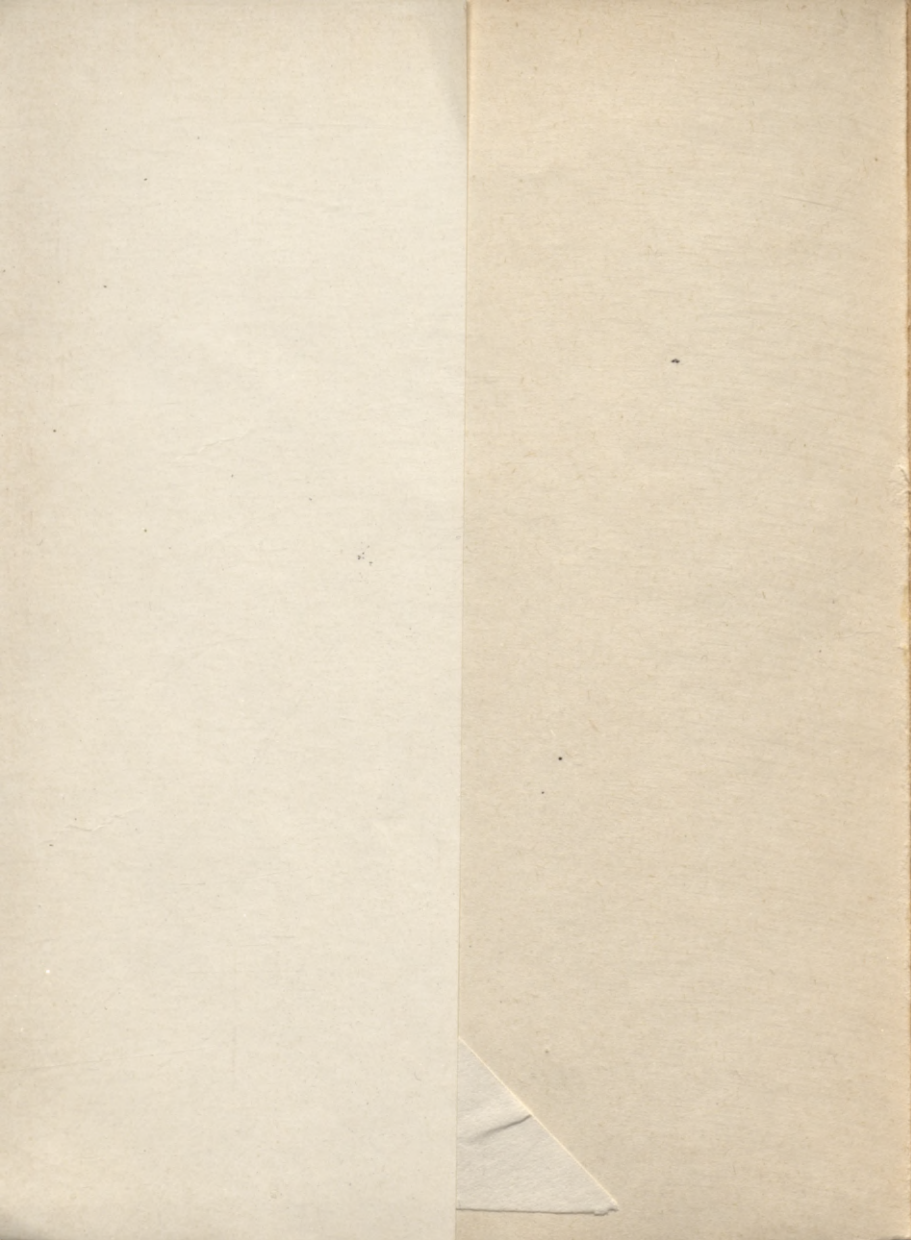
68-2
3 III

3

Latviešu
VALODAS
KULTŪRAS
jautājumi

1967

5381-65

68.2
L 3

L
410

LATVIJAS PSR ŽURNĀLISTU SAVIENĪBAS
VALODAS KULTŪRAS SEKCIJA
LATVIJAS PSR ZA VALODAS UN LITERĀTŪRAS INSTITŪTA
VALODAS KULTŪRAS GRUPA

LATVIEŠU VALODAS KULTŪRAS JAUTĀJUMI

(Rakstu krājums)

3. laidieni

IZDEVNIECĪBA «LIESMA»
RĪGĀ 1967

4L
La 802

Vija Lāča Latv. PSR
VALSTS BIBLIOTĒKA

~~78—~~ 7.280
0306061014

Redakcijas kolēģija:

*H. Bendiks (atb. redaktors), L. Ceplītis, I. Freidenfelds, H. Grase,
A. Gūtmanis (atb. red. vietnieks), J. Kārklīšs, A. Plēsuma, T. Porīte
(atb. red. vietniece), V. Strazdiņa.*

7-1-3
1967-3

Krājuma trešais laidiens, tāpat kā 1966. g. izdevums, veltīts galvenokārt leksikai. Dažos rakstos plašāk aplūkots latviešu leksikas attīstības process. Sava vieta ierādīta atsevišķu vārdu pareizai lietošanai, terminu diferencēšanai, gramatikas kategoriju analīzei, sintakses un interpunkcijas jautājumiem. Krājumā publicētie Pareizrakstības komisijas atzinumi palīdzēs lasītājiem labāk orientēties rakstības variantu un gramatisko formu izvēlē.*

Atsauksmes un ierosinājumus par šo krājumu un iepriekšējo gadu laidieniem lūdzam adresēt Žurnālistu savienības Valodas kultūras sekcijai (Rīgā, Padomju bulv. 24, izdevniecības «Liesma» Vārdnicu redakcijā) vai ZA Valodas un literatūras institūta Valodas kultūras grupai (Rīgā, Turgeņeva ielā 19).

Redakcijas kolēģija

* Pirmais laidiens iznāca 1965., otrais — 1966. gadā.

PAR LATINISKĀS GRAFIKAS CITVALODU NOSAUKUMU UN TEICIENU RAKSTĪŠANU

Latviešu rakstu valodas praksē sastopami gadījumi, kad atsevišķus latīniskās grafikas citvalodu vārdus vai teicienus atstājam oriģinālrakstījumā. Šāda tradīcija latviešu (un arī citu valodu) rakstos lielā mērā izveidojusies vispirms tāpēc, ka, sastopoties ar citvalodas tekstu, parasti nav iespējams ātri uzzināt precīzu fonētisku atveidojumu, kā arī nav zināma vārda vai teiciena nozīme, tā ka nevar dot tulkojumu. Savukārt pašlaik daudzu citvalodu nosaukumu paturēšanu oriģinālrakstījumā reglamentē starptautiskas tradīcijas un vienošanās par dažādu mašīnu, ierīču un to daļu, augu šķirņu u. c. apzīmējumu rakstīšanu.

Sādas tradīcijas dēļ latviskajā tekstā palaikam lietojami oriģinālrakstījumi vai to latinizētie transkribējumi, nosaucot laikrakstus un žurnālus (piemēram,¹ «*Alger Républicain*», «*Trybuna Ludu*»), preses aģentūras («*Associated Press*», «*Prensa Latina*»), dažas politiskas partijas un organizācijas («*Balbakat*», «*Neo Lao Hak Sat*»), fabrikas, rūpnīcas, firmas («*Compagnie Française de Télévision*»), akciju sabiedrības («*Shell*», «*United Fruit Company*»), sporta komandas un sporta bied-

¹ Visi piemēri ņemti no pēdējo desmit gadu izdevumiem.

riņas («*Glasgow Rangers*», «*Lech*»), kuģus un lidmašīnas («*Fritz Heckert*»), dažas augu šķirnes («*Petasites hybridus*», «*Telegraph*»), skaņdarbus un to daļas («*Concerto grosso*», «*Madame Butterfly*»), kā arī dažādus citus apzīmējumus. Oriģinālrakstījumā paliek arī virkne starptautiski lietojamu vārdu un teicienu dažādu juridisku, politisku, mākslas un citu jēdzienu nosaukšanai, piemēram, *credo, pas de deux, persona non grata, post factum, status quo*.

Sādi nosaukumi un teicieni ar savu oriģinālrakstījumu atšķiras no citvalodu īpašvārdiem, ko parasti rakstām lielākā vai mazākā saskaņā ar oriģinālvalodas izrunu un kam pievienojam latvisko galotni, ja vārds ir lokāms. Tā, piemēram, ASV pilsētas *Des Moines* nosaukumu pēc tradīcijas rakstām Demoina, daļēji tuvinoties oriģinālizrūnai, turpretim tādā pašā ASV kuģa nosaukumā paturam oriģinālrakstījumu — «*Des Moines*».

Mūsu rakstos vieni un tie paši citvalodu nosaukumi un teicieni bieži vien tiek rakstīti dažādi. Atšķirības parasti ir lielo sākuma burtu lietojumā, citvalodu artikula paturēšanā vai atmešanā, diakritisko zīmju rakstījumā; dažkārt daži burti tiek aizstāti ar citiem; reizēm, paturot nosaukumu oriģinālrakstījumā, tam pieliek latvisko locījuma galotni; dažkārt blakus nosaukumam vai teicienam ir dots tulkojums, citreiz ir tikai tulkojums; gadās arī tā, ka vienu citvalodas vārdu sadala divos vārdos vai arī otrādi — divus vārdus apvieno vienā. Tālāk aplūkojot norādītās atšķirības, jāievēro, ka citvalodu nosaukumu un teicienu atveidošanā latviešu rakstos var būt dažas īpatnības atkarā no teksta rakstura (zinātnisks, beletristisks teksts, periodisks masu izdevums u. c.).

Zinātniskos rakstos citvalodu nosaukumi un teicieni vienmēr paturami pilnā saskaņā ar oriģinālu, neko negrozot, neko neņemot nost un neliekot klāt pašā nosaukumā vai teicienā. Paturami visi oriģināla burti, visas diakritiskās un interpunkcijas zīmes, lielo burtu lietojums, vārdu rakstījums kopā vai šķirti utt. Vajadzības gadījumā aiznosaukuma vai teiciena var dot tā tulkojumu, piemēram, franču «*c'est la vie*» («*tāda ir dzīve*»), spāņu «*La novia*» («*Līgava*»), vai norādījumus par izrunu, nozīmi un citu.

Par rakstījumu periodiskos masu izdevumos pastāv divi uzskati; viens — arī te paturams oriģinālrakstījums, otrs — ieviešams rakstījums saskaņā ar izrunu oriģinālvalodā. Otra uzskata aizstāvji par pamatargumentu izvirza iespēju arī plašām masām uzzināt nosaukumu un teicienu izrunu oriģinālvalodā; ar to tie it kā būtu pielīdzināti svešvārdiem arī rakstījuma ziņā un it kā būtu panākta latviešu ortogrāfijas vienība, turklāt tiktu arī novērsts lasījums «pēc burtiem». Patiesībā jautājums nebūt nav tik vienkāršs.

Nedrīkst aizmirst, ka citvalodu nosaukumu un teicienu oriģinālizrūnas atdarināšana rakstos rada ļoti lielas grūtības. Pareizu izrunu palaikam ātri varam uzzināt tikai tad, ja nosaukums vai teiciens ņemts no kādas Latvijā plašāk pazīstamas valodas ar latīnisko grafiku; šādas valodas ir tikai dažas: angļu, franču, vācu. Ja nosaukums ir no kādas citas valodas ar latīnisko grafiku (piemēram, no čehu, dāņu, indonēziešu, norvēģu, portugāliešu, rumāņu, spāņu, ungāru, vjetnamiešu, zviedru valodas un daudzām citām), pareizo izrunu ātri uzzināt parasti nav iespējams pat aptuveni, it īpaši tādos gadījumos, kad parādīties kāds jauns rūpnīcas, laikraksta, žurnāla vai cits nosaukums. Turpretim

rakstījums citvalodas tekstā ir redzams, un tā uzrakstīšana resp. norakstīšana nekādas grūtības nerada, turklāt tā ir panākama maksimāla saskaņa ar oriģināl-rakstījumu. Pareizu oriģinālizrunu varam ātri uzzināt tikai dažu valodu vārdiem, tā ka nosaukumi no lielākās daļas valodu neizbēgami tiktu rakstīti kropli, neparādot pareizu izrunu. Mūsdienās, kad ļoti strauji attīstās starptautiskie sakari, ar jauniem nosaukumiem un teicieniem sastopamies ik brīdi. Katru dienu lasām par jaunu rūpnīcu, elektrostaciju, automašīnu, radioaparātu un citu aparātu būvi citās valstīs, par jaunu periodisku izdevumu parādīšanos, par dažādiem jauniem izgudrojumiem utt. Citvalodu teicieni bieži kļūst populāri dažādu sabiedrisku un politisku apstākļu dēļ. Jauno nosaukumu un teicienu uzrakstījumu gan redzam citvalodu tekstos, bet, paši šīs valodas neprazdami, nevaram zināt pareizu oriģinālizrunu. Tāpēc prasījums rakstīt citvalodu nosaukumus un teicienus pēc izrunas nav realizējams attieksmē pret visām valodām. Ja atzīstam, ka pareizi jāraksta no visām valodām ienākušie nosaukumi un teicieni, atliek tos vienīgi paturēt oriģinālrakstījumā.

Rakstot citvalodu nosaukumus pēc izrunas, bieži var rasties rakstījums, kas tik lielā mērā atšķirsies no oriģināla, ka nezinātājs, ieraudzījis oriģinālu, to nepazīs. Uz to norādījuši arī Lietuvas valodnieki pēc tam, kad Lietuvas izdevumos bija ieviests lietuviešu valodas ortogrāfijai aptuveni pielāgots citvalodu nosaukumu rakstījums. Bet nekļūdīgai oriģināla pazīšanai ir ļoti liela nozīme, piemēram, bibliotēku darbā: ja lasītājs bibliotēkas darbiniekam prasīs *Imaniti*, ļoti jāšaubās, vai pēdējam iešausies prātā, ka runa ir par *l'Humanité*. Atsevišķos gadījumos, kad sastopamies ar vienā

vārdā izteiktu citvalodas nosaukumu, vēl varētu būt runa par tā latviskošanu tāpat, kā tiek latviskoti īpašvārdu rakstījumi — apzīmējot ar latviešu rakstības līdzekļiem citvalodas skaņas un lokāmajiem vārdiem pievienojot latvisko galotni. Bet nepārvaramas grūtības rodas, ja nosaukumā ir vairāk vārdu vai vesels teikums; tad atveidojums pēc latviešu valodas gramatiskās sistēmas praktiski nav iespējams.

Ir izteiktas bažas par to, ka, paturot oriģinālrakstījumu, rastos lasījums «pēc burtiem». Šāda iespēja tomēr nav visai liela. Pie mums skolās pietiekami apgūst angļu vai vācu valodu (no tām visbiežāk mūsu rakstos ienāk oriģinālie nosaukumi un teicieni), un šeit lasījums pēc burtiem vairs nedraud. Savukārt dažu citvalodu vārdu lasījums pēc burtiem neapdraud pareizrunu; taču arī ļoti daudzus citvalodu personvārdus un vietu nosaukumus latviešu izrunā dažādu vēstures apstākļu dēļ esam pārņēmuši un joprojām pārņemam vairāk pēc oriģinālrakstījuma nekā oriģinālizrunas, piemēram, daudzus angļu valodas īpašvārdus, nemaz nerunājot par mazāk pazīstamām valodām.

Latviešu valodā citvalodu nosaukumu un teicienu rakstījums saskaņā ar oriģinālrakstījumu ir kļuvis tradicionāls. Arī pārējās tautas, kas lieto latīnisko grafiku (izņemot, šķiet, vienīgi lietuviešus), tos patur oriģinālrakstījumā. Tādā kārtā šeit sastopamies ar internacionālu ortogrāfijas tradīciju. Ja nav ārkārtīgas vajadzības grozīt tradicionālo pareizrakstību, pārsteidzīgi jauninājumi nav vēlami, jo tie var radīt tikai ilgstošas neskaidrības un nodarīt vairāk ļaunuma nekā labuma. Pašreiz nav nekādu īpašu apstākļu, kuru dēļ vajadzētu atnest tradicionālo oriģinālrakstījumu, ja vien par tādu neatzīst dažu diakritisko zīmju trūkumu mūsu tipogrā-

fijās. Ar šo zīmju trūkumu pagaidām varētu samierināties un pieļaut tādus rakstījumus kā, piemēram, «*La garconiere*», «*l'Unita*» oriģinālo «*La garçonière*», «*l'Unità*» vietā. Bet nekādā ziņā nedrīkst lietot aplamas diakritiskās zīmes, kā tas praksē dažkārt gadās; piemēram, poļu alfabētā ir cietais *L*, ko apzīmē ar pārsvītrotu *L*; aplam ir šā burta vietā rakstīt *Ł*, jo tas ir pilnīgā pretrunā kā ar rakstījumu, tā ar izrunu; pieļaujams gan rakstīt *L*. Akūtu un citas zīmes, ja tās citvalodas vārdā neapzīmē garu skaņu, nedrīkst aizstāt ar latviešu garumzīmi. Konstatējams patikams fakts, ka pēdējos gados diakritisko zīmju lietojums citvalodu nosaukumos un teicienos mūsu presē ir ievērojami uzlabojies. Vienmēr paturami arī visi nosaukuma vai teiciena vārdi, turklāt neatmetot artikuslus. Mūsu periodikā vācu valodā lietojamais nosaukumos artikulī vienmēr ir paturēti («*Der Spiegel*»), bet citu valodu nosaukumos tie parasti tiek atmesti. Vācu valodas artikulam salīdzinājumā ar citu valodu artikuliem nav atzīstamas nekādas priekšrocības, tāpēc artikuls paturams visu valodu nosaukumos un teicienos, ja šajās valodās to lieto, piemēram, «*La Débâcle*», «*l'Humanité Dimanche*», «*La Scala*», «*The Six point group*», «*The Worker*». Lielo burtu lietojums, vārdu rakstījums kopā vai šķirti tāpat paturams saskaņā ar oriģinālu. Latvīsko galotņu pielikšana nav vajadzīga, jo tā var rasties aplams priekšstats par oriģinālu; piemēram, nav atzīstamas nosaukumos «*Jawas*», «*Waffenschules*» u. c. pieliktās latviešu valodas lietvārdu vienskaitļa ģenitīva galotnes. Rakstu valodas praksē nosaukumam parasti pievieno kādu raksturotājvārdu: laikraksts, rūpnīca utt. Šāds raksturotājvārds gadījumu vairumā ir nepieciešams arī runā, jo bez tā nav saprotams, par kādu reāliju tiek runāts; rak-

sturotājvārdu pievienojam arī latviskajiem nosaukumiem, piemēram, *laikraksts «Cīņa», lauksaimniecības artelis «Cīņa»*. Veidojot teikumus, dažādos locījumos lietojam šos raksturotājvārdus, nevis pašus nosaukumus, tāpēc latviskas galotnes pievienošana citvalodu nosaukumiem nav vietā. Tā pieļaujama vienīgi atsevišķos gadījumos sarunvalodā, kad citvalodas nosaukums iegūst sugas vārda dabu, piemēram, *fords* (runājot par automašīnu).

Arī periodiskajos masu izdevumos tāpat kā zinātniskajos rakstos citvalodu nosaukumiem un teicieniem var pievienot tulkojumus, piemēram, «*Life*» («*Dzīve*»), «*die Himmelstürmer*» («*tie, kas dodas uzbrukumā debesīm*»). Iespējams arī kādu laikrakstu vai žurnālu nosaukt tikai tulkojumā, piemēram, «*Cīņa par mieru*» (žurnāls Francijā). Der ievērot, ka reizēm tulkojumā atslogo latvisko tekstu no pārblīvējuma ar citvalodu oriģinālrakstījumiem. Šādu atslogojumu iespējams panākt, arī lietojot saīsinājumus, piemēram, *AP* nosaukuma «*Associated Press*» vietā.

Daiļliteratūrā citvalodu nosaukumu un teicienu atveidošanā iespējama dažāda rīcība atkarā no situācijas: tos var paturēt oriģinālrakstījumā, var pārtulkot vai sniegt oriģinālu kopā ar tulkojumu, iespējams arī tikai rakstījums lielākā vai mazākā saskaņā ar izrunu. Jo vairāk tas iespējams tāpēc, ka daiļliteratūrā atspoguļojas dažādi valodas stili, un atbilstoši tiem var izvēlēties piemērotāko nosaukuma vai teiciena rakstījumu.

Lai uzzinātu oriģinālizrunu un oriģinālrakstījumu, atsevišķos gadījumos var izmantot starpniekvalodas, bet ir nepieciešams zināt, kādas skaņas un burti starpniekvalodā atbilst oriģinālvalodas skaņām un burtiem.

Tomēr nedrīkst aizmirst, ka starpniekvalodas ortogrāfijas ietekmē var rasties kļūdas. Tāpēc par drošu pareiza rakstījuma un pareizas izrunas avotu uzskatāms tikai rakstījums oriģinālvalodā.

A. AHERO

PAR CITU VALODU IETEKMI VĀRDU DARINĀŠANA

Vārdu darināšana citu valodu ietekmē resp. kalkošana notiek vienmēr tur, kur ir valodu savstarpēja saskare jeb kontakti. Bet valodu savstarpēja saskare ir vēsturiski nosacīta parādība¹, kas ir eksistējusi visā vēstures gaitā. Tāpēc arī vārdu darināšana citu valodu ietekmē nav nekāds izņēmums, kas būtu skāris tikai vienu valodu vai dažas valodas, bet ir vispārējs, likumsakarīgs process, kas konkretizēties ikkatras valodas attīstībā.

Vārdu darināšana citu valodu ietekmē, protams, ir tikai viens no tiem daudzajiem rezultātiem, kas rodas valodu savstarpējā saskarē, taču tas ir arī viens no svarīgākajiem, jo tas ļoti sekmējis valodas vārdu krājuma attīstību — vismaz droši to var teikt par Eiropas literārajām valodām, it īpaši par tām literārajām valodām, kas veidojušās jaunākajos laika posmos.

Lai gan kalkošanas problēma ir visai svarīga, tomēr teorētisku pētījumu par to ir maz. Latviešu lingvistiskajā literatūrā šī problēma teorētiski nemaz nav skarta. Kalkošana minēta tikai fragmentāri sakarā ar valodas

¹ Par to sk. B. A. Звегинцев, Очерки по общему языкознанию. М., 1962, 204. lpp.

praksi un tikai tais gadījumos, kad citu valodu ietekme ir bijusi negatīva, bet tās citu valodu ietekmes, kas devušas pozitīvus rezultātus, nemaz nav pieminētas. Jādomā, tāpēc arī šad un tad var dzirdēt sakām, ka svešu valodu ietekme tikai samaitā latviešu valodu. Nav šaubu, ka blakus pozitīvajam devumam kalkošana ir radījusi arī latviešu valodas struktūrai neatbilstošus vārdus un it īpaši vārdu savienojumus, piemēram, *izvest propagandu, sapulci; gadu atpakaļ; iet runa; raksturoties (ar kaut ko)*. Bet, tā kā kalkošanas pozitīvais devums (par to sk. turpmāk) latviešu valodā ir nesalīdzināmi lielāks par negatīvo, jo kalkošana bijusi svarīga vārdu krājuma bagātinātāja arī latviešu literārajā valodā, tad pamatos kalkošana latviešu valodā atzīstama par pozitīvu parādību.

Sai rakstā vārdu darināšana citu valodu ietekmē tiks skarta tikai pozitīvajā nozīmē, pievēršoties galvenokārt salikteņu darināšanai citu valodu ietekmē.

Vārdu darināšana citu valodu ietekmē lielākoties izpaužas tādējādi, ka no savas valodas leksēmām (t. i., no vārdiem un leksiski nozīmīgām vārdu daļām) darina tādas leksiskās vienības resp. vārdus, kas atbilst citas valodas paraugam gan pēc leksēmu sastāva, gan arī pēc vārda kopīgās nozīmes. Tā, piemēram, vācu *Ausdruck* ir darināts latīņu valodas vārda *expressio* ietekmē, atsevišķas vārda daļas tulkojot vācu valodā — priedēkli *ex-* ar *aus-*, pamatvārdu *-pressio* — ar *-druck*; *aus + druck > Ausdruck*; krievu *представление* darināts pēc vācu *Vorstellung* parauga — *пред-* < *vor-*, *ставление* < *-stellung*, bet latviešu *priekšstats* darināts abu šo valodu — krievu un vācu valodas ietekmē:

$$\text{priekš-} < \begin{cases} \text{пред-} \\ \text{vor-} \end{cases}, \quad \text{-stats} < \begin{cases} \text{ставление} \\ \text{stellung;} \end{cases}$$

krievu впечатление < franču *impression*: в- < *im-*, -печатление < *pression*², savukārt latviešu *iespaids* krievu впечатление ietekmē: *ie-* < в-, *-spaid*s < -печатление.

Raksturīgi, ka vairākām valodām ir kopīgas kalkas. Taču noteikt to, kuras valodas vārds ir bijis pirmparaugs, no kura radušās kalkas citās valodās, gadījumu vairumā nemaz nav iespējams — vismaz nav iespējams ar lingvistiskām metodēm.

Valodas elementu aizgūšana un ietekmēšana ir atkarīga ne tik daudz no lingvistiskajiem faktoriem, cik no ekstralingvistiskajiem — galvenokārt no kultūrvēsturiskajiem sakariem. Tāpēc kalkojamo pirmparaugu noteikšana ir iespējama, pētījot attiecīgos vārdus ne tikai lingvistiski, bet arī ekstralingvistiski, noskaidrojot vārdu un ar tiem nosaukto parādību likteni sakarā ar pašu tautu un kultūru vēsturi. Bet arī šādi pētījumi daudzos gadījumos rezultātus var nedot. Tā, piemēram, «dzelzceļa» nosaukums daudzās Eiropas valodās veidots no atbilstošām leksēmām «dzelzs» un «ceļš»: itāļu — *ferrovia*, spāņu *ferrocarril*, portugāļu *ferrovia (via ferrea)*, franču *chemin de fer*, rumāņu *calea ferată*, krievu железная дорога, vācu *Eisenbahn*, lietuviešu *geležinkelis*, latviešu *dzelzceļš*. Taču to, kura valodā ir «dzelzceļa» nosaukuma devēja un kura guvēja, kā aizrāda Budačovs, ir grūti pasacīt, jo nosaukamais objekts «dzelzceļš» radās vairākās valstīs vienlaicīgi — pagājušā gadsimta trīsdesmitajos gados³.

² Atbilstmes minētajās valodās, izņemot latviešu valodu, ir dotas pēc O. C. Ахманова, Словарь лингвистических терминов. М., 1966, 188. lpp.

³ P. A. Будагов, Сравнительно семасиологические исследования (романские языки). М., 1963, 209. lpp.

Kā zināms, latviešu valodai vēstures gaitā ir bijuši kontakti ar vairākām valodām (kā ar lībiešu un igauņu, tā arī ar kuršu, lietuviešu, krievu, poļu, vācu u. c.), bet rakstu valodas posmā un sevišķi literārās valodas veidošanās sākumposmā galvenās kontaktvalodas ir bijušas gandrīz tikai vācu un krievu valoda. Tāpēc latviešu valodas kalkām par paraugu ir noderējuši tieši minēto kontaktvalodu vārdi, piemēram, latviešu valodas vārdam *priekšsēdētājs* par paraugu ir bijis krievu valodas vārds *председатель*, vācu *Vorsitzende*; *priekšraksts* — vācu *Vorschrift*, kr. *предписание*; *tālrudzīgs* — vācu *weitsichtig*, kr. *дальнозоркий*; *acumirkļis* — vācu *Augenblick*; *jāņoga* — vācu *Johannisbeere*.

Daudzām latviešu valodas kalkām (piemēram, *patmīlība*, *-īgs*, *-is*; *asprātība*, *-īgs*; *iespaids* u. c.) atbilstoši vārdi ir ne tikai kontaktvalodās (t. i., krievu un vācu valodā), bet arī dažās citās valodās, piemēram, latīņu, grieķu, franču u. c., taču latviešu valodai kalku darināšanā par paraugu parasti ir bijuši kontaktvalodu (vācu un krievu) vārdi: kr. *самолюбие*, vācu *Selbstliebe* — *patmīlība*; kr. *остроумие*, vācu *Scharfsinn* — *asprātība*; kr. *впечатление* — *iespaids*. Bet šāda veida vācu un krievu vārdi paši ir kalkas, kas darinātas pēc citu valodu (latīņu, grieķu, franču u. c.) pirmparaugiem, tāpēc latviešu valodas kalkas bieži vien, ja tā varētu teikt, ir nevis pirmās pakāpes, bet gan otrās un dažkārt pat trešās un ceturtās pakāpes kalkas.

Aplūkojot kalkošanas problēmu, visizdevīgākais materiāls analīzei ir salikteņi, tāpēc ka šai vārdu slānī citu valodu ietekmes ir visvairāk izteiktas, jo salikteņi saskaras ar tām valodas sfērām, proti, ar leksiku

un sintaksi⁴, ko citas valodas visvieglāk var ietekmēt.

Salīdzinot latviešu valodas salikteņus ar krievu un vācu valodas salikteņiem, var konstatēt, ka lielākajai daļai salikteņu neatkarīgi no tā, kad tie ir radušies — pagājušā gadsimtā vai agrāk, vai arī visjaunākajā laikā, — ir atbildes gan krievu, gan vācu valodā vai arī tikai vienā no tām, piemēram,

apakšnodaļa	— подразделение	— Unterteilung;
daudzskaitlis	— множественное число	— Mehrzahl;
vienskaitlis	— единственное число	— Einzahl;
krusttēvs	— крёстный отец	— Taufvater;
krustmāte	— крёстная мать	— Taufmutter;
pašdarbība	— самодеятельность	— Selbsttätigkeit;
kurlmēms	— глухонемой	— taubstumm u. c.

(sk. arī iepriekš minētos piemērus).

Lai redzētu, cik lielam daudzumam salikteņu ir atbildes un cik lielam nav, ilustrācijai var minēt arī dažus skaitliskus datus. Izdarot ekscerptus Valdemāra vārdnīcā⁵ no 1.—136. lpp., konstatēts 410 salikteņu. No tiem tikai 70 salikteņiem, t. i., vienai sestajai daļai ($\frac{1}{6}$), nav atbildmju ne vācu, ne krievu valodā, bet pārējiem 340 salikteņiem — piecām sestdaļām ($\frac{5}{6}$) ir atbildes vai nu abās kontaktvalodās, vai arī tikai vienā no tām.

Kalkošanas procesa pētišanā vispiemērotākais mate-

⁴ Pie leksikas sfēras saliktenis pieder kā leksiska vienība un turklāt tāda leksiska vienība, kas veidota no diviem leksiskiem kodoļiem, bet ar sintakses sfēru saliktenis saskaras tāpēc, ka tas savā cilmē rodas no diviem vai vairākiem vārdiem, kas savstarpēji ir saistīti sintaktiski.

⁵ Latweeschu-kreewu-wahzu-wardnize. 1879.

riāls analīzei ir pagājušā gadsimta otrajā pusē darinātie salikteņi, tāpēc ka par tiem kā par kalkām var runāt droši, jo tie radušies tai laikā, kad kalkošana sasniedza savu augstāko pakāpi. Turklāt par kalkošānu šai laika posmā var runāt kā par pozitīvu parādību, jo tās rezultātiem ir paliekoša nozīme latviešu valodā. Intensīva kalkošana notika arī iepriekšējos laika posmos, taču ļoti bieži neveiksmīgi tika darināti vārdi un vārdu savienojumi, kas valodā neieviesās, piemēram, *Schottländer* — skotvietis, *Hirnscheitel* — smadzenes kauss, *Palmbaum* — pupulu koks⁶; *Bärenjagd* — lāču kaušana, *Zeichendeuter* — zīmēmis⁷ u. c.

Protams, kalkošana notiek arī mūsdienās, un tai ir pozitīvi rezultāti, bet tā bieži vien nerealizējas «tīrā» veidā, jo mūsdienās kalkošana resp. vārdu darināšana pēc citu valodu paraugiem saskaras ar vārdu darināšanu pēc latviešu valodas paraugiem (sk. turpmāk).

Pagājušā gadsimta otrajā pusē kalkošanas process, darinot salikteņus, izpaudās galvenos vilcienos tādā veidā, ka jaunu salikteņu darināšanai pirmo un tiešo impulsu deva citu valodu leksiskās vienības. Šī impulsa rezultātā tika meklētas un iedzīvinātas tās potenciālās vārdu darināšanas iespējas, kas slēpās latviešu valodas struktūrā, un tā tika radīti jauni vārdu darināšanas paraugi. Tā, piemēram, saliktenis *daudzstūris* tika darināts krievu salikteņa многоугольник un vācu salikteņa *Vieleck* ietekmē. Taču šāda salikteņa darināšana bija iespējama tāpēc, ka latviešu valodā bija potenciāla vārdkopa *daudz stūru*, no kuras varēja darināt atbilstošu salikteni, jo latviešu valodā jau eksistēja līdzīgs salikteņu tips (*kuplaste, garkājis, trijkājis*). Tāpat kal-

⁶ G. Mancelium, Lettus. 1638.

⁷ G. F. Stender, Lettisches Lexikon. Mitau, 1790.

košanas procesā tiek izmantoti, no vienas puses, citu valodu paraugi, kas dod ierosmi jaunu leksisku vienību radīšanai, bet, no otras puses, attiecīgā valoda ar savām leksēmām un salikteņu darināšanas paraugiem.

Lai arī atsevišķas leksiskās vienības kalkošanas procesā tika darinātas pēc tādiem strukturāli semantiskiem paraugiem, kas jau eksistēja pašā latviešu valodā, tomēr salikteņu darināšanas veids nepalika tāds pats, kā bijis, bet mainījās, jo kalkošanas process, radīdams lielu daudzumu jaunu vārdu, reizē ar to ienesa arī jaunas iezīmes un līnijas pašā salikteņu darināšanas sistēmā. Viena no tādām svarīgākajām iezīmēm, kas ienākusi salikteņu darināšanas sistēmā, ir produktīvo komponentu izveidošanās, ar kuriem darināti ļoti daudzi salikteņi. Tāds produktīvais komponents ir, piemēram, salikteņa pirmais komponents *pus-* (mūsdienu vārdnīcās ir reģistrēts vairāk nekā 300 salikteņu ar šo komponentu): *pusakls, pusalga, pusapaļš, pusapgriezis, pusaplis, pusass, pusautomāts, pusbads, pusbārenis, pusbrālis, pusceļš, puscūcis, pusdesmit, pusdiena, pusducis* u. c. Var minēt arī citus šādus komponentus: *vien-* — apmēram 150 salikteņu: *vienbalsīgs, viencēliens, viendabīgs, viendievība, viendzimuma-, vienfāzes-, viengabala-, viengadīgs, vienistabas-, vienlaulība* u. c.; *paš-, pat-* — apmēram 150 salikteņu: *pašanalīze, pašapgāde, pašapkalpošanās, pašapmierinātība, pašappute, pašapziņa, pašcieņa, pašdarbība, pašdisciplīna, pašgudrs, pašiedvesma, pašierosme, pašindukcija, pašizgāzējs, pašizglītība, pašizmaksa, paškontrole, paškritika, pašlabums, pašlepnums, pašmācība, paš-, patmīlība, pašnoteikšanās* u. c.; *div-* — apmēram 130 salikteņu: *divdabis, divbalsīgs, divciņa* u. c.; *priekš-* — apmēram 100 salikteņu; *daudz-* — 100; *maz-* — 80; *jaun-* — 80;

tris- — 80; *pret-* — 80; *vir-* — 70; *liel-* — 60; *kop-* — 60; *pamat-* — 60; *pirm-* — 50; *radio-* — 50; *ūdens-* — 50 u. tml.

Ir reģistrēts apmēram 190 salikteņu, kas darināti ar salikteņu otrajiem komponentiem *-veida*, *-veidīgs*: *adatveida-*, *akotveida-*, *bumbierveida-*, *bumbveida-*, *diegveida-*, *gāzveida-*, *gredzenveida-*, *kausveida-*, *krustveida-*, *kubveida-* u. c.; ar *-āda* — 60: *aitāda*, *bebrāda*, *briežāda*, *caunāda*, *čūskāda*, *gļotāda*, *hromāda*, *jēlāda* u. c.; ar *-skābe* — 50; ar *-aug* — 50; ar *-koks* — 50; ar *-diēna* — 50 u. tml.

Ar katru atsevišķu komponentu darināto salikteņu skaits, kas šeit minēts, nebūt nav gala robeža, jo šajā salikteņu skaitā ir aptuveni ietverti tikai tie salikteņi, kas sastopami stabilajā vārdu krājumā. Bez tiem ir vēl liels skaits okazionāli darināto salikteņu, un potencē jaunu salikteņu darināšana ar daudziem no šiem komponentiem ir neierobežota.

Bet šādu produktīvo komponentu, ar kuriem darināts ne mazāk par 10 salikteņiem, kas atrodami mūsdienu vārdnīcās, ir krietni daudz — apmēram 170 pirmo komponentu un apmēram 120 otro komponentu.

Mūsdienās, kad latviešu valodā ir izveidojušies stabili leksiskie modeļi ar tik produktīviem salikteņu komponentiem, salikteņu darināšanai citu valodu ietekmē ir jauna kvalitāte un jaunu salikteņu darināšana kā tīra kalkošana īsti nevar realizēties — ja rodas jauns saliktenis, lai arī tas rastos kontaktvalodas ietekmē, tomēr tas tiek darināts pilnīgi patstāvīgi ar produktīvo komponentu — pēc citu latviešu valodas salikteņu parauga. Turklāt jauns saliktenis, kam ir atbilstmes kontaktvalodās, var rasties arī pilnīgi patstāvīgi, bez kontaktvalo-

das ietekmes. Tāpēc tādā laika posmā, kāds ir mūsdienu literārās valodas jaunākais posms, ir grūti atdalīt vārdus, kas darināti pēc citu valodu paraugiem, no vārdiem, kas darināti pilnīgi patstāvīgi pēc latviešu valodas modeļiem.

Nobeigumā jāsaka, ka vārdu darināšana citu valodu ietekmē ir ne tikai bagātinājusi vārdu krājumu ar jaunām leksiskām vienībām, bet arī iedzīvinājusi un aktivizējusi potenciālos vārdu darināšanas paraugus jeb modeļus, attīstot pašu vārdu darināšanas sistēmu un radot jaunas un plašas iespējas turpmākai valodas prakses attīstībai.

K. KARULIS

VĀRDU NOZĪMJU PAPLAŠINĀŠANĀS UN SAŠAURINĀŠANĀS

Vārdu nozīmes mainās — paplašinās, sašaurinās, atmirst, rodas jaunas nozīmes. Valodas kultūras celšanā ir svarīgi regulēt arī vārdu semantikas attīstību, nosakot vārda lietošanas robežas — jaunas vai novecojušas nozīmes lietošanas vēlamību, nozīmes attiecinājumu uz noteiktu objektu loku, arī atbilstību kādam literārās valodas stilam u. c. Lai šis darbs būtu mērķtiecīgāks, ir vēlams zināt leksikas semantiskās attīstības tendences, saskatīt semantikas vēsturiskās attīstības galvenās līnijas un, ja iespējams, konstatēt šās attīstības likumus.

Vārdu nozīmju vēsturiskajā maiņā starp citām ir raksturīgas divas pretējas tendences — integrālā un diferenciālā tendence, t. i., vārda semantikas paplašināšanās, vārda semantiskās slodzes palielināšanās un, no

otras puses, vārda semantikas sašaurināšanās, kas notiek, kad vārda semantiskā slodze sadalās starp diviem vai vairākiem vārdiem. Ar dažiem piemēriem mēģināsim raksturot šīs tendences latviešu valodā.

Integrālā tendence

Ar jaunām parādībām dzīvē, ar sikāku iedziļināšanos dabas un sabiedrības parādībās, ar cilvēka redzes loka paplašināšanos un bagātākas pieredzes uzkrāšanu, kā arī ar domāšanas attīstību, bagātāku jūtu dzīvi un uztveres un izjūtu sikāku niansētību rodas nepieciešamība ne vien izteikt jaunus jēdzienus, bet arī izteikt jēdzienus vairāk niansēti, dodot iespēju leksikā dažādi un jaunā veidā atspoguļot cilvēka attieksmes pret īstenību. Jaunā semantiskā slodze tikai daļēji saistīta ar pilnīgi jaunu vārdu rašanos, lielākoties tā gulstas uz pašreizējo leksiku, tāpēc integrālā tendence vārdu nozīmju attīstībā ir dabiska.

Attiecinot vārdu uz jauniem objektiem, bieži vārda nozīme paplašinās, bet nemainās vārda lietošanas gramatiskie nosacījumi, t. i., rekcija. Tā, piemēram, vārds *lapa* ar nozīmi 'auga orgāns' uz dažu formas iezīmju asociācijas pamata vēsturiskajā attīstībā ir attiecināts uz jebkuru plānu, samērā nelielu plāksni, it īpaši uz papīra gabalu. Ar nozīmes paplašināšanos nav mainījusies vārda rekcija (*bērza lapa* — *grāmatas lapa*; abos gadījumos *lapa nokrit, nodzeltē, vējš var aizpūst lapu* utt.).

Tomēr daudzos gadījumos pēc nozīmes paplašināšanās mainījusies arī rekcija, un līdz ar to vēlreiz pār-

veidojas vārda nozīme. Vārds *lasīt* ar nozīmi 'vākt (sīkus priekšmetus) vienkopus' sākotnēji attiecināts uz rakstiem, nemainot rekciju: *lasīt grāmatā burtus*, tāpat kā *lasīt mežā ogas* (attiecīgi variējot verba nozīmi). Nākamā attīstības pakāpe: *lasīt grāmatā*, neminot objektu (burtus); šāds vārda lietojums dažkārt sastopams arī mūsu dienās, bet raksturīgs tas ir līdz 19. gs. vidum (piemēram, *bērns jau lasa grāmatā*). Nākamā pakāpe: *lasīt grāmatu*; saglabājot verba transitīvo raksturu, mainījies objekts — akuzatīvā nostājas ne tās sīkās vienībās, kas jālasa, bet vieta, kur šīs vienības atrodas (agrākais lokatīvs).

Iespējams, ka tas noticis krievu vai vācu valodas ietekmē, bet šis process varēja notikt arī patstāvīgi (tāpat kā citās valodās, kur noticis analogs process), turklāt noteicēji bijuši divi faktori: pirmkārt, verba tradicionālā transitivitāte prasīja tā lietošanu ar objektu akuzatīvā, un, ja nu burtu vietā uzmanības centrā bija stājies teksts vai grāmata, tad šos pēdējos arī uzskatīja par verba darbības objektu; otrkārt, lasīšanas procesu parasti vairs nesaistīja ar verba pirmējo nozīmi ('vākt vienkopus'), bet kā galveno uztvēra teksta izpratni. Līdz ar to sekundāri bija mainījusies vārda *lasīt* nozīme: 'secīgi pēc burtiem uztvert' (tekstu) vai 'secīgi uztverot tekstu, pakāpeniski izzināt' (grāmatu, rakstu).

Vārdu nozīmju paplašināšanās bieži saistīta ar vispārināšanas tendenci, t. i., vārdu vai atsevišķu tā nozīmi, kas agrāk saistījās ar vienu priekšmetu (darbību, īpašību utt.), attiecina uz visiem attiecīgas kategorijas priekšmetiem. Tā, piemēram, ādas apzīmēšanai dažās valodās lieto vārdus, kas sākotnēji apzīmēja tikai viena noteikta dzīvnieka ādu. Krievu valodā vārds *кожа* 'āda'

etimoloģiski saistās ar vārdu *коза* 'kaza' (Pr I, 329)¹ un sākotnēji apzīmējis kazas ādu. Latviešu valodā vārds *āda* etimoloģiski saistāms ar vārdu *āzis*, kas cēlies no indoeiropiešu (tālāk saīs.: ide.) saknes *āg-* ('Ziegenbock', Pok 6) un tātad sākotnēji, liekas, apzīmējis āža ādu.²

Ķermeņa daļu apzīmējumu vispārināšana ir plaši izplatīta parādība, kas notikusi ne tikai senatnē, bet dažās valodās vērojama arī jaunākajos laikos. Tā, piemēram, rumāņu valodā izzuduši daži latīņu un ģermāņu cilmes cilvēka ķermeņa daļu apzīmējumi un to vietā vispārinājuma veidā stājušies attiecīgie dzīvnieku ķermeņa daļu apzīmējumi (piemēram, locekļu apzīmēšanai).³

Ļoti parasta parādība ir īpašību apzīmējumu vispārināšana. Tā, piemēram, *pelēks*, kas saistāms ar vārdu *pele* (ME III, 196), ir ne tikai pelei raksturīga, bet ļoti daudzu priekšmetu krāsa. Vārds *rūgts*, kas saistāms ar vārdu *rūgt* (ME III, 568) un sākotnēji apzīmējis rūgšanas rezultātā radušos vielas īpašību, valodā guvis ļoti plašu vispārinājumu.

Nozīmes vispārinājums var izpausties ar noteiktu nolūku — izteiksmes ekspresivitātes kāpināšanai. Tā, piemēram, ļoti ekspresīvu izteiksmi panāk, ja dažus ar nepatīkamu, sāpīgu pārdzīvojumu saistītus apzīmētājus lieto kopā ar vārdiem, kas izsaka patīkamu, priecīgu

¹ Avotu sāīsinājumi atšifrēti raksta beigās.

² Līdzīga sakarība vērojama arī dažās citās valodās, kur tās pašas saknes vārdi apzīmē gan āzi, gan ādu, piemēram, senindiešu *ajā-h* 'āzis' un *ajīna-m* 'āda'. (Pok 6—7.)

³ V. *Arvinte*, Din terminologia corpului omenesc: sold, coapsă, pulpă (pe baza ALR). — Studii și cercetări lingvistice, 1963, Nr. 4, p. 439—455.

pārdzīvojumu. Sākumā šādai izteiksmei ir okazonāls, atsevišķa gadījuma raksturs, bet tā valodā var arī vispārināties. Tautasdziesmu valodā vārds *gauži* raksturīgi saistās ar raudāšanu, bēdāšanos, jo šis vārds ir tās pašas cilmes kā *gaust*, *gausties* (ME I, 613—614) un sākotnēji izsacījis, ka darbību veic ar skaļām žēlabām (*gauže* 'kläglich', L 76). Jau 18. gs. beigās *gauži* lietoja vispārināti ar nozīmi 'ļoti; ļoti lielā mērā' (St I, 70), bet vēl 19. gs. sākumā tikai retumis attiecināja uz priecīgu pārdzīvojumu. Turpretim 19. gs. beigās šis vispārinājums bija parasts jebkurā situācijā: «Gauži, t. i., gaudošā balsī, varēja agrāk tikai raudāt, nožēlot, tagad arī gauži priecājas, smejas, dej un var būt gauži laimīgs.»⁴

Mūsu dienās vārds *gauži* ekspresijas asumu zaudējis, jo runātāju apziņā zudusi vārda aktuālā semantiskā saistība ar verbu *gausties*. Tā vietā ieviesies vārds *briesmīgi* ar plaši vispārinātu nozīmi, kas vēl gan skaužama labā literārā valodā (var *briesmīgi raudāt*, *sāpēt*, *briesmīgi pārdzīvot* ko nepatīkamu, bet ne *briesmīgi priecāties*), taču sarunvalodā šī nozīme jau ir tik aprasta, ka kāpinātai ekspresijai runātāji meklē jaunus vispārinājumus, kas pagaidām gan izpaužas tikai vienkāršrunā vai pat žargonā (piemēram, *baigi*: *baigi nobijies*, bet arī *baigi priecīgs*).

Vārda nozīme bieži paplašinās tad, ja jārod apzīmējums jaunai parādībai. Kura vārda semantika paplašinās, to nosaka ne tikai parādību savstarpējā saistība, bet dažkārt izšķirējs ir arī citas valodas paraugs; kalpojumi var ne tikai paplašināt kāda vārda semantiku, bet kļūt pat par šā vārda semantikas dominējošo daļu.

⁴ J. Kauliņš, Par nozīmes maiņu mūsu valodā. RKr 8, 72.

19. gs. vidū latviešu valodā bija nepieciešams apzīmējums jaunām parādībām — dzelzceļam un vilcienam. Dzelzceļa apzīmēšanai ilgi lietoja no vācu valodas aizgūtu vārdu *eisenbānis*, bet 60. gados — īpaši ar «Pēterburgas Avīžu» starpniecību — ieviesās jau šā vārda latviskais ekvivalents. Vilciena apzīmēšanai lietoja dažādus vārdus, arī tā paša vāciskā aizguvuma saīsinājumu *bānis*, bet presē izpaudās tendence stabilizēt šim jēdzienam latviskas cilmes apzīmējumu.

Galvenie «konkurenti» bija divi vārdi — *vilciens* un *brauciens*⁵; abu šo vārdu izvēlē manāma citu valodu ietekme (vācu *Zug*; kr. *noezd*), taču izšķirējs kritērijs viena vai otra vārda ieviešanā bija nevis vienas vai otras valodas lielāka ietekme, bet semantiska rakstura apsvērumi: vārds *vilciens* kontekstā bija nepārprotams, turpretim *brauciens* ar šādu jaunu nozīmi varēja radīt neskaidrību teksta izpratnē.

Vārda semantikas paplašināšanai var būt arī gluži valodiskas dabas cēloņi, piemēram, valodiskās izteiksmes līdzekļu ekonomija. Diezgan bieži vārds gūst jaunu nozīmi, ja saīsinās vārdkopa: atsevišķs vārds blakus savai agrākajai nozīmei iegūst arī visas vārdkopas nozīmi. Kurš vārdkopas vārds iegūst šo nozīmi, to nosaka valodas leksiskā sistēma (semantiskās attiecības ar citiem vārdiem) un vārda semantiskā slodze. Tā, piemēram, latīņu vārdkopas *frater germanus* '(īstais) brālis' un *soror germana* '(īstā) māsa' saira divējādi, patstāvīgi saglabājoties gan pirmajam, gan

⁵ Pēdējo lietoja arī «Dienas Lapa». Piemērs: «Stacijā nonākušam, viņam paziņoja, ka brauciens piecas minūtes priekš tam aizgājis... Nu bija jābrauc ar pēdējo braucienu.» — Dienas Lapa, 1892, Nr. 127.

otrajam vārdam ar visas vārdkopas nozīmi; tāpēc dažādās romāņu valodās šie apzīmējumi tagad ir dažādi: franču *frère* 'brālis' un *soeur* 'māsa', bet spāņu *hermano* 'brālis' un *hermana* 'māsa'.⁶

Arī latviešu valodā ir vārdi, kas ar vienu savu nozīmi reprezentē kādreizējo vārdkopu; J. Endzelīns ir norādījis, ka adverbs *tiešām* veidojies elipses ceļā no vārdkopas *tiešām acīm* (FBR 13, 113). Līdz ar to vārds ir paplašinājis savu semantiku. Raksturīgi arī, ka vārds reizē mainījis savas semantiskās attieksmes, jo blakus adjektīva instrumentālim tas kļuvis par adverbu (pārnemot adverbialās vārdkopas funkcijas).

Diferenciālā tendence

Arī diferenciālā tendence vārdu nozīmju veidošanās gaitā ir valodas attīstības rezultāts. Raksturīgākais un visbiežāk sastopamais vārda semantikas sašaurināšanās veids: līdzšinējo vārda semantisko slodzi pārņem divi vai pat vairāki vārdi, un bāzes vārds (līdz tam lietotais vārds) valodas leksiskajā sistēmā turpmāk eksistē ar šaurākām funkcijām. Vārda semantikas sašaurināšanās nenozīmē, ka tā loma valodā samazinās; abi šie momenti nav korelatīvi: daudzkārt vārds ar sašaurinātu semantiku kļūst ļoti nozīmīgs, tā lietošanas biežums palielinās, kaut gan ir arī gadījumi, kad vārda loma jaunajos apstākļos mazinās un tas pat atmirst. Vārda semantikas diferenciālā tendence polisēmiskiem (daudznazīmju) vārdiem izpaužas, ja viena, dažos ga-

⁶ P. А. Будагов, Сравнительно-семасиологические исследования. (Романские языки.) Москва, 1963, 202. lpp.

dijumos arī divas šā vārda nozīmes valodas lietotājiem kļūst tik svarīgas, ka vārda daudznozīmība sāk traucēt tā lietošanu. Tā, piemēram, vārds *skola*, kas mūsdienu latviešu literārajā valodā lietojams galvenokārt ar nozīmi 'mācību iestāde', līdz 19. gs. pirmajai pusei vienlīdz bieži lietots vairākās nozīmēs — 'mācību iestāde', 'māksla', 'māka' un (dsk.) 'viltus, viltīgas gudrības', arī 'intrīgas'. Ar šādām nozīmēm vārdu min G. F. Stenders 18. gs. beigās (St I, 270—271; II, 395 un 468), arī A. J. Stenders 19. gs. pirmajos gadu desmitos (A St 60), un daiļliteratūrā, kā arī periodikā vārds šajās nozīmēs vienlīdz plaši lietots līdz pat 19. gs. 50. gadiem. Tad vārda lietojumā manāmas krasas pārmaiņas: ļoti strauji pieaug vārda lietošanas gadījumi ar nozīmi 'mācību iestāde', bet pamazām izzūd vārda lietojums pārējās nozīmēs. K. Ulmaņa vārdnīcā (1872) vārds *skolas* dots vēl ar zūdošajām nozīmēm (Künste im schlimmern Sinne, besonders magische; Ränke, Listen; U 261), bet K. Valdemāra vārdnīcā (1879) minēta vairs tikai viena — arī mūsu dienās lietojamā vārda nozīme 'учи-лице, школа' (V 207). Mūsdienu literārajā valodā saglabājušies tikai daži stabili savienojumi ar vārdu *skola*, kuros redzamas citas šī vārda agrākās nozīmes (piemēram, «Nu ir bērnam skola rokā!»). Gluži nepazīstami tagad ir vairāki 18. un 19. gs. literatūrā sastopami vārda lietošanas piemēri, kā *ar skolām-izgudrēm* (St II, 395).

Vārda *skola* semantikas sašaurināšanās notika noteiktos vēsturiskos apstākļos: līdz 19. gs. pirmajai pusei kā Vidzemē, tā Kurzemē bija ļoti maz latviešu skolu, un lielākā skaitā tās dibināja tikai gadsimta 50. un 60. gados (1865. gadā pieņēma likumu par Vidzemes pagastskolām, kas paredzēja vienu skolu uz katriem 500

vīriešu kārtas iedzīvotājiem). Tad, kad strauji pieauga skolu nozīme latviešu dzīvē, sazināšanos (kā runā, tā rakstos) traucēja vārda *skola* daudznozīmība; vārda nozīmes diferencējās, un daļa vārda semantikas sāka saistīties ar citiem vārdiem, kuru semantiskā slodze attiecīgi palielinājās (*māka, gudriba, viltība, amats* u. c. piemēram, «Nu ir bērnam skola rokā» = «Nu ir bērnam amats rokā»). Vārds *skola* ar sašaurināto semantiku valodā ieguva daudz lielāku svaru nekā agrāk, un uz šī vārda bāzes savukārt veidojās jaunas nianse, piem., 'izglītība', 'audzināšana', 'virziens' (zinātnē, literatūrā).

Viens no semantiski visplašākajiem vārdiem līdz 19. gs. vidum bija *būšana*, kas vēl 19. gs. 60. gadu sākumā lietots daudzās nozīmēs: 'stāvoklis', 'apstākļi', 'attiecības', 'sators', 'būtība', 'esamība', 'atrašanās', 'iekārta', 'saimniecība' u. c. Kad strauji sāka attīstīties latviešu sabiedriski politiskā dzīve un paplašinājās izglītība, šis polisēmiskais vārds nevarēja valodā nodrošināt precīzu izteiksmi; niansētam domu formulējumam vienmēr bija vajadzīgs plašs konteksts. Vārda *būšana* semantisko slodzi pakāpeniski pārņēma citi vārdi, starp tiem daudz jaunvārdu, un notika diezgan reta parādība: dažu gadu desmitu laikā bāzes vārds pilnīgi zaudēja savu semantiku un atmira. Valdemāra 1879. g. vārdnīcā vārds *būšana* minēts vēl ar trim nozīmēm — 'apstākļi', 'stāvoklis', 'esamība' (Umstand, Zustand, Dasein), bet mūsdienu literārajā valodā šis vārds saglabājies tikai vienā saliktenī (*dzimtbūšana*) un sarunvalodas stilā arī dažos savienojumos (piem., *draugu būšana*). Vārda atmiršanu nosacīja ne tikai tā semantikas diferencēšanās, bet arī tas, ka vispār substantīviem ar izskaņu *-šana* mūsdienu valodā ir mazāka loma.

Vārdu nozīmju diferencēšanās piemēru ir ļoti daudz, un visi tie saistāmi ar noteiktiem vēsturiskiem apstākļiem. Vārdi *precēt* un *precinieks* bija polisēmiski līdz 19. gs. otrajai pusei, turklāt šo vārdu galvenā nozīme saistījās nevis ar ģimenes dzīves veidošanu, bet ar tirgošanos (tāpat kā vārds *prece* mūsdienu literārajā valodā pirmām kārtām lietojams ar nozīmi 'tirdzniecības objekts' un tikai retumis ierobežotā stilistiskā lietojumā ar nozīmi 'precēšanās'). Vārdu *precēt* un *precinieks* otrējās nozīmes, kas attiecas uz ģimenes dzīvi, 18. gs. un 19. gs. sākumā uzskatīja pat par pārnestām nozīmēm (St I, 207). 19. gs. 60. gadu sākumā šie vārdi lietoti abās nozīmēs,⁷ bet gadu desmita, pat dažu gadu laikā vārdu semantika diferencējās un bāzes vārdiem palika tikai ģimenes attiecību nozīmes. Cēlonis tam bija šā laika ļoti nozīmīgās pārmaiņas latviešu ekonomiskajā dzīvē, iesaistīšanās kapitālistiskajā preču saimniecībā. Rodas jautājums, kāpēc vārdiem *precēt* un *precinieks* nepalika tirdzniecības nozīme, kas sabiedriski politiskā ziņā bija svarīgāka. Liekas, ka te svarīgi bija divi apsvērumi: pirmkārt, tas apstāklis, ka šiem vārdiem arī agrāk bija jau daži sinonīmi tirdzniecības sfērā (piemēram, *andelēt*, *kupčot*; turklāt valodā jau bija vārds *tirgus*), tātad atvirzīšanās no agrākā vārda bija jau sākusies; otrkārt, cenšanās krasāk atdalīt ekonomisko jēdzienu apzīmējumus no ģimenes attiecību apzīmējumiem. (Atstājot vecos apzīmējumus tirdzniecībai, tie vēl kādu laiku saistītos apziņā arī ar ģimenes dzīvi.)

Vārda semantikas diferencēšanās bieži notiek sino-

⁷ Arī substantīvs *precēšana*. Piemērs: «Viņam pašam lielas ienākšanas bija no vergu *precēšanas*.» — Radama jeb Kēniņi būs tavi audzinātāji. Rīgā, 1863, 7. lpp.

nīmu, it īpaši leksikas formālo variantu starpā. Tā, piemēram, vēl 19. gs. otrajā pusē sinonīmi *saderēt*, *saderēties* un *saderināties* bieži lietoti vienādās galvenajās nozīmēs: 1) 'stāties līguma attiecībās, vienoties, saligt', 2) 'vienoties par ģimenes nodibināšanu' (piemēram, U 243).⁸ Vārdu nozīmēm diferencējoties, ģimenes attiecību sfērā savu semantiku saglabāja vārds *saderināties*, bet ekonomiskajā sfērā, kā arī derību slēgšanas nozīmē — *saderēt*. Trešais vārds (*saderēties*) saglabāja citu nozīmi — 'būt saderīgiem'.

Vārda nozīmju diferencēšanās nenotiek visā tautā vienlaikus un vienādi ātri. To rāda daudzi vārdi, kas mūsdienu literārajā valodā lietojami semantiski diferencēti, bet izloksnēs saglabājušies vēl nediferencētā veidā. Tā, piemēram, vārds *galds*, kas mūsdienu literārajā valodā lietojams vienā galvenajā nozīmē (*mēbele*), līdz 19. gs. 70. gadiem plaši lietots trīs nozīmēs — 'mēbele', 'plāksne', 'dēlis' (St I, 66; U 70). Jau 19. gadsimtā vārda *galds* semantika pakāpeniski sašaurinājās, turklāt daļu semantiskās slodzes pārņēma vārds *dēlis*, kura nozīmē agrāk bija šaurāka: 18. gs. beigās tas apzīmēja ne kuru katru, bet tikai veselū, nesadalītu, garu dēli (St I, 39 — «ein ganzes langes Brett»), turpretim 19. gs. 70. gados jau kuru katru dēli mūsdienu izpratnē (U 46, V 49). 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā vārda *galds* semantika vēl vairāk sašaurinājās, turklāt daļu slodzes pārņēma jauns vārds — *plāksne*. Turpretim izloksnēs vārds *galds* visās trīs nozīmēs sastopams ne tikai gadsimta sākumā (ME I, 590; ME pap. I, 379), bet arī mūsu dienās.

⁸ Kaudzītes Matīss, piemēram, rakstīja (1880): «Vislabākā izdevība saderināties pie jauniem un ienesīgākiem darbiem.»

Vārdu nozīmju diferenciālā tendence visos valodas vēstures posmos neizpaužas vienādi intensīvi, turklāt šīs tendences nav bijušas vienādas arī visās leksikas grupās. 19. gs. 60. gados semantiskā ziņā ļoti intensīvi diferencējās latviešu valodas sabiedriski politiskā leksika, bet 19. gs. 80. un 90. gados, arī 20. gs. sākumā — leksika, kas apzīmē psihiskas norises un stāvokļus. Vārdu *aizgrābt*, piemēram, 19. gs. 70. gados vēl lietoja, lai izsacītu, ka cilvēku pārņēmusi kāda izjūta (patīkama vai nepatīkama): 'pēkšņi pārņemt, safraukt izjūtas' («plötzlich die Sinne benehmen», U 4), 'skart' («трогать, тронуть, rühren», V4),⁹ bet gadsimta beigās šī vārda nozīme sašaurinājās, to attiecināja vienīgi uz ļoti dziļu, patīkamu pārdzīvojumu ('ļoti sajūsmināt, aizkustināt'), un nepatīkamos pārdzīvojumus ar asu izpausmi, piemēram, dusmas, izteica ar citiem vārdiem.

Vārdu semantikas diferencēšanos ietekmēja noteikti vēsturiski apstākļi, arī literatūras attīstība, un šo apstākļu noskaidrošana katras leksiskās grupas un pat katra atsevišķa vārda semantikas attīstībā ir valodas vēsturnieku uzdevums.

Vārdu nozīmēm diferencējoties, dažkārt izpaužas monosēmijas tendences, t. i., vārds kļūst viennozīmīgs. Literatūrā ir daudz rakstīts par leksikas attīstību monosēmijas vai polisēmijas virzienā. Valodu attīstībā ir vērojamas abas tendences: leksika seman-

⁹ Sādā nozīmē varēja aizgrābt arī dusmas, sāpes, ilgas u. c. Tā, piemēram, F. Marieta stāsta «Temzes dēls» tulkojumā M. Kaudzīte 1880. g. rakstīja: «...[skolotājs] nespēja taisnīgu dusmu valdīt, jo tik aizgrābta es nebiju vēl viņa nekad redzējis. Viņa acis zvēroja...»; «Vecais Toms skatījās gan uz visu to klusu, bet ar nikni aizgrābtu sirdi»; «Turklāt es biju no Zāras [līgavas] šķirts un no savām darišanām aizkavēts. Tas viss aizgrāba mani tik ļoti...».

tiski arvien bagātīnās, bet tai pašā laikā izdalās monosēmiski (viennozīmes) vārdi ar speciālu terminu raksturu. Latviešu valodas leksikas vēsturē — tāpat kā citu valodu vēsturē — vērojama tendence, ka par monosēmiskiem kļūst tautas dzīvē ļoti svarīgu tehnisku procesu apzīmējumi. R. Budagovs norāda, ka daudzās valodās monosēmiski ir vārdi, kas apzīmē slaukšanas procesu.¹⁰ Arī latviešu valodā vārdam *slaukt* ir viena nozīme. Ka šā vārda semantika kādreiz ir bijusi daudz plašāka, uz to norāda no šīs pašas saknes veidotais iteratīvais verbs *slaucīt* (sal. lietuviešu valodā *šliaukti* un *šliaukyti* 'slaucīt; braucīt'). Vārds *slaukt* droši vien kļuvis monosēmisks sakarā ar piena lopkopības attīstību un tās nozīmes palielināšanos tautas dzīvē. Šādas parādības vairākkārt notikušas arī 19. un 20. gadsimtā. Tā, piemēram, vārds *aploks*, kas 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā lietots ne vien nozīmē 'iežogotas ganības', bet arī plašākā, vispārīgā nozīmē 'loks, riņķis, gredzens' (ME I, 103), mūsdienu literārajā valodā kļuvis viennozīmes vārds. Uz vārda agrāko plašo nozīmi norāda tikai daži stabili savienojumi, piemēram, *redzes aploks* (arī: *redzes loks*). Šī vārda semantikas sašaurināšanās notikusi 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā — lopkopības intensīvas attīstības periodā.

Vārdu nozīme specializējusies arī citās leksikas grupās, kas ieguvušas lielāku nozīmi tautas dzīvē. Šāda parādība vērojama, piemēram, medicīnas leksikā. Nozīmju specializācija bieži saistās ar leksikas semantisko diferencēšanos. Tā, piemēram, paralēli lietotie vārdi *vecāmāte* un *vecmāte*, kam bija divas nozīmes — 'mā-

10

¹⁰ P. A. Будагов, Сравнительно-семасиологические исследования. (Романские языки.) Москва, 1963, 247. лрр.

tes māte vai tēva māte' un 'bērnu saņēmēja',¹¹ mūsu dienās literārajā valodā lietojami diferencēti, un vārds *vecmāte* ieguvis šauri monosēmisku raksturu.

Nozīmju nevienmērīgā attīstība

Vienas cilmes vārdu nozīmju maiņas dažādās valodās bieži notiek vienā virzienā, bet šī attīstība nav vienmērīga,¹² nozīmju sašaurināšanās un paplašināšanās procesā parādās arī īpatnējas semantiskas variācijas. Tā, piemēram, daudzās valodās sastopami ide. saknes **kurmi*- 'tārps' (Pok 649) atvasinājumi, bet tikai dažās saglabājusies vārda senā nozīme: krievu *червь*, vācu *Wurm*, lietuviešu *kirmis* un *kirmėlė* ar to pašu nozīmi, senprūšu *girmis*¹³ 'kāpurs', bet latviešu valodā šā vārda semantiskās diferencēšanās rezultātā izveidojušies vairāki fonētiski un morfoloģiski atšķirīgi vārdi ar īpašām nozīmēm — *cirmenis*, *cirmulis*, *cērme*, *cirmis*, arī lituānisms *ķirmis* ar dažādiem morfoloģiskiem variantiem, un ide. saknei tuvākā forma *kurmis* guvusi semantiski tālāku nozīmi, kaut arī nozīmes radniecība viegli saskatāma ('dzīvnieks, kas ložņā pa zemi, izalo zemi').

Vārda semantikai diferencējoties, dažādās valodās lieto dažādus paņēmienus atsevišķo nozīmju izteikšanai: dažās valodās no tā paša vārda saknes atvasina jaunus

¹¹ Vārds *vecāmāte* ar abām nozīmēm dots U 338 un V 249.

¹² R. Budagovs norāda, ka «etimoloģiski identu vārdu semantiskās attīstības nevienmērības problēma skar vienu no ļoti interesantiem, bet gandrīz pilnīgi neizpētītiem salīdzināmās semasioloģijas novadiem». (Min. darbs, 224. lpp.)

¹³ Laikam jālasa: *kirmis* — J. Endzelins, Senprūšu valoda. Rīgā, 1943, 178. lpp.

vārdus, citās vārda diferencēto semantiku pārņem citi pašlaik lietojami vārdi vai no tiem atvasināti jauni vārdi. So procesu nosaka vēsturiskie apstākļi un pati valodas leksiskā sistēma; vēsturiskie apstākļi nosaka arī nozīmju diferencēšanās ātrumu.

Vārds *prasīt* cēlies no ide. saknes *perek- 'prasīt, jautāt, lūgt' (sal. Pr II, 132; ME III, 377). Šīs saknes semantika diferencējusies daudzās valodās. Nozīmēm diferencējoties, latīņu valodā atvasināti divi tās pašas saknes vārdi — *precari* 'lūgt' un *poscere* 'prasīt', arī 'jautāt'; arī krievu valodā diferencēti lieto vienas cilmes vārdus *просить* 'lūgt' un *спросить* 'jautāt, prasīt'. Vairākās citās valodās šīs saknes vārds saistās tikai ar vienu no agrākajām nozīmēm, bet pārējās pārņēmuši citi vārdi. Tā vācu valodā no minētās ide. saknes veidojies vārds *fragen* 'prasīt, jautāt', bet ar nozīmi 'lūgt' lieto vārdu *bitten*. Arī latviešu valodā senās ide. saknes atvasinājums *prasīt* paturējis tikai daļu no agrākās semantikas, bet daļu semantiskās slodzes pārņēmis vārds *lūgt*. Lietuviešu valodā, kur daudzi vārdi saglabājuši senas nozīmes, arī vārds *prašyti* saglabājis lielu daļu senās saknes semantikas — 'lūgt, prasīt'. Taču diferenciālās tendences izpaudušās arī šeit, tikai citādā veidā: daļu semantikas pārņēmuši vārdi *klausti* 'jautāt' un *reikalauti* '(pie)prasīt', veidojot īpatnējas attieksmes leksiskajā sistēmā. Arī latviešu valodā daļu minētās senās saknes semantikas pārņēmuši vēl citi vārdi, veidojot dažādas nozīmju nianšes, piemēram, *jautāt*; tāpat krievu valodā — *требовать* 'prasīt, pieprasīt' u. c.

Svarīgs ir jautājums par to, kurš leksiskās sistēmas vārds pārņem daļu no diferencētās semantikas. Pētījumi liecina: ja dažādās valodās kāda vārda semantikas diferencēšanās notiek vienādos vēsturiskos apstākļos

un līdzīgā leksiskā sistēmā, tad arī semantiskā slodze sadalās līdzīgi. Turpretim dažādos vēsturiskos apstākļos rezultāti ir dažādi. Vācu valodā nozīme 'lūgt', piemēram, saistījās ar vārdu *bitten* (resp. ar tā agrākajām vēsturiskajām formām), kam radniecīgs ir latīņu vārds *fidere* 'ticēt, uzticēties, paļauties' (Paul I, 97), bet latviešu valodā vārda *lūgt* semantika sākotnēji bijusi pavisam cita rakstura. Šis vārds atvasināts no senas saknes *leugh- (Pr II, 440), kuras nozīme bijusi 'melot'. Šī nozīme redzama vēl tās pašas saknes vārdos *лгать, lügen* u. c. (ME II, 518). Kādi apstākļi bijuši izšķirēji, ka latvieši vārda *prasīt* semantikas diferencēšanās laikā izraudzījušies tieši šo vārdu semantiskās slodzes pārvietošanai? Acīmredzot konkrētajos vēsturiskajos apstākļos melošana uzskatīta par vienu no lūgšanas pazīmēm (ne par būtisku elementu, bet par pazīmi, kas valodas runātājiem likās ļoti raksturīga, iezīmīga).¹⁴ Nozīme 'lūgt' izpaudās arī senāk lietotā lietuviešu valodas vārdā *lugoti* (Būga I, 447), kas tagad vairs nav saglabājis.

Nozīmju diferencēšanās nevienmērību dažādās valodās uzskatāmi rāda krāsu apzīmējumu vēsturiskās atīstības salīdzinājums. Klasiskajā latīņu valodā nebija diferencētu apzīmējumu zaļajai un zilajai krāsai; romāņu valodās šie apzīmējumi diferencēti ne tikai divās, bet pat vairākās leksiski semantiskās vienībās. Nediferencēts zilās un zaļās krāsas apzīmējums vēl mūsu die-

¹⁴ Te, tāpat kā citās valodniecības problēmās, nav vietas apsvērumiem par kādu metafizisku tautas psihes ievirzi, kas apriori nosacījusi semantiskās maiņas. Tā, piemēram, E. Blese nemotivēti rakstīja, ka «otras nozīmes izzušana šai [vārda *prasīt*] saknē liecina par īpatnēju latvisku individuāli aktīvu psihisku ievirzi šās saknes pamatjēdziena uztverē un izpratnē». (RKr 23, 182.)

nās ir uzbeku valodā.¹⁵ Latviešu, vācu valodā un vairākās citās indoeiropiešu valodās ir divi diferencēti šo krāsu apzīmējumi, bet krievu valodā — trīs (*синий, голубой, зелёный*). Ka arī latviešu valodā šie krāsu apzīmējumi kādreiz bijuši nediferencēti, rāda vārdu *zaļš* un *zils* kopējā cilme; šie vārdi saistāmi ar vārda *zelt* sakni (ME IV, 687 un 720). No šīs saknes atvasināts arī vārds *zelts* (ME IV, 706), kas semantiski radniecīgs ar dzeltenas krāsas apzīmējumu dažādās valodās. Ka vārda senākā sakne nediferencēti apzīmējusi vēl vairāk krāsu, par to liecina dažu šīs saknes atvasinājumu nozīme lietuviešu valodā un latviešu valodas izloksnēs: liet. *žalas* 'brūns vai tumši brūns' (par dzīvniekiem), *žilas* 'sirms'; latv. apv. *zals* 'brūns, sarkans' (zala govš; ME IV, 685), *zils* 'sirms, pelēks' (ME IV, 720). (Sal. Fr 1286—1287.)

Valodu salīdzināmā pētīšana var dot daudz jaunu atziņu par latviešu valodas vārdu nozīmju vēsturisko attīstību. Šai ziņā jāievēro arī citu tautu, sevišķi kaimiņtautu valodu ietekme. J. Endzelīns jau norādījis, ka «maz pētīta vēl ir latviešu un lībiešu (resp. igauņu) valodas savstarpējā ietekme semazioloģijā» un devis vairākus ierosinājumus vārdu semantikas salīdzināšanai (FBR 19, 216—218).

Integrālās un diferenciālās tendences mijiedarbība

Integrālā un diferenciālā tendence leksikas semantiskajā attīstībā neizpaužas izolēti, bet atrodas ciešā savstarpējā saistībā. Latviešu valodas leksikas vēsturē

¹⁵ В. А. Звегинцев, Семасиология. Москва, 1957, 90. lpp.

bieži novērojama parādība, ka vārds bagātinās ar jaunām nozīmēm, bet tai pašā laikā vai vēlāk pakāpeniski atmirst, zūd kāda no agrākajām nozīmēm.¹⁶

Vārds *valdzināt* (arī *apvaldzināt*, *novaldzināt* u. c.) 18. gs. nozīmēja 'siet, saistīt ar valgu' (St I, 343). Šādā nozīmē vārds lietots arī 19. gs. (literatūrā tas konstatēts vēl 19. gs. 80. gados), pie tam dažkārt nozīme vispārināta — ne tikai 'siet ar valgu', bet vispār 'siet, saistīt' (piemēram, valdzināt noziedzniekus ar roku dzelžiem). Līdztekus veidojās arī šā vārda jaunas nozīmes 'pakļaut verdzībai, kalpībai' un 'mocīt' (поработать, мучить, *knechten*, *quälen*, V 243). Liekas, ka šīs nozīmes izveidojās sakarā ar to, ka ar valgu saistīja noziedzniekus, gūstekņus un tos jaunekļus, kas bēga no nodošanas karadienestā, turklāt valgs, iegriezdamies dziļi miesā, darīja stipras sāpes. Vārda semantika paplašinājās vēl vairāk 19. gs. beigās, kad ar šo vārdu apzīmēja arī psihisku ietekmi ('tikami saistīt domās, izjūtās'). Šī pēdējā vārda nozīme pamazām kļuva par galveno, un līdz ar tās nostiprināšanos pakāpeniski atmira visas pārējās vārda nozīmes, kuras mūsdienu literārajā valodā vairs nelieto (sal. ME IV, 452).

Vārds *laupīt* sākotnēji nozīmēja 'mizot, lobīt' (no *lupt*), un izloksnēs šī nozīme saglabājusies arī mūsu gadsimtā (ME II, 429).

Jau 18. gadsimtā bija nostiprinājušās arī vārda sekundārās nozīmes — 'darīt kailu', 'ar varu atņemt' (St I, 135). Varēja *laupīt kāpostus, asakas* un arī *laudis*

¹⁶ R. Budagovs norāda, ka integrālās un diferenciālās tendences gan ir pretējas, bet iekšēji papildina un pastiprina viena otru valodas komunikatīvo iespēju pilnīgošanā. — P. Будагов, min. darbs, 275. lpp.

laupīt, t. i., viņus izsūkt, padarīt nabagus, kailus. Šādas vārda nozīmes bija sastopamas arī 19. gs. sākumā (ASt 44). 19. gadsimtā vārda sekundārās nozīmes valodā arvien vairāk nostiprinājās un pamatnozīme izzuda (tā nemaz nav atzīmēta Valdemāra 1879. g. vārdnīcā, V 113). Modificējās arī sekundārās nozīmes, pilnīgi atraisoties no kādreizējās pamatnozīmes. Vēl 19. gs. 60. gados varēja *laupīt* ('padarīt kailu, nabagu, izsūkt') cilvēku,¹⁷ bet gadsimta beigās izzuda arī šī nozīme, un mūsdienu literārajā valodā *laupīt* nozīmē vienīgi 'ar varu (vai nekaunīgi, negodīgi) atņemt'. Šajā gadījumā bija notikusi vārda semantikas paplašināšanās, kurai sekoja nozīmju sašaurināšanās; daļu vārda agrākās semantikas pārņēma citi vārdi (*lobīt*, *lupināt*, *mizot* u. c.), kas savukārt radīja jaunas pārmaiņas valodas leksiski semantiskajā sistēmā. Savstarpēji līdzsvarojās vārda *laupīt* semantikas integrālās un diferenciālās tendences.

Vārds *musināt* kādreiz nozīmēja 'čukstēt, murmināt' (St I, 172); liekas, ka tas etimoloģiski saistāms ar vārdu *muša* un semantiski izskaidrojams ar mušas sīkšanu, kukaiņu sanēšanu. (Sal. latīņu valodā *musca* 'muša' un *mussare* 'murmināt; sanēt', piemēram, par bišu sanēšanu.) Šā vārda semantiskajā attīstībā spilgti vērojama integrālā un diferenciālā tendence: 19. gadsimtā vārds semantiski paplašinājās, ieguva jaunu nozīmi — 'mudināt, kūdīt (uz nelikumīgu darbību, uz pretošanos, nemieriem)', bet pakāpeniski izzuda vārda agrākā nozīme, kas literatūrā konstatējama vēl 70. gadu beigās.

¹⁷ 19. gs. 60. gadu rokrakstā «Rīme par mācību saviem tautas brāļiem» teikts: «Katram būs sav' dzīvīb' taupīt, Slep kav' sist, kas grib tev' laupīt.» ZA Vēstis, 1965, 9, 65. lpp.

Vārda jaunās nozīmes nostiprināšanos 19. gs. vidū veicināja vēsturiskie apstākļi — 40. un vēlāko gadu nemieru kustība, arī poļu nemieru atbassis Latvijā. 60. gadu sākumā jau visi latviešu laikraksti ar vārdu *musināt* apzīmēja mudināšanu uz nemieriem,¹⁸ un Valdemāra 1879. g. vārdnīcā vārda agrākā nozīme vairs nav pat minēta (V 129).

*

Vārdu nozīmju vēsturiskās maiņas pētišanā ir vairākas svarīgas problēmas — atsevišķa vārda semantikas maiņas saistība ar visu valodas leksiski semantisko sistēmu, ar morfoloģiskām un fonētiskām pārmaiņām, ar citām valodām, kā arī nepieciešama maiņas cēloņu un norises noskaidrošana. Visi šie jautājumi cieši jāsaista ar noteiktiem vēsturiskiem apstākļiem.¹⁹ Ikvienu vārda semantiskā pārmaiņa, tās ieviešana valodas praksē ir arī valodas kultūras jautājums, un leksikas vēsturē valodas kultūras darbinieki var gūt daudz ierosmju savam darbam.

Avotu saīsinājumi

- A St — A. J. Stender, Deutsche Sprachlehre und Wörterbuch. Mitau, 1820.
Būga — K. Būga, Rinkiniai raštai. T. 1—3. Vilnius, 1958—1961.

¹⁸ L. Roze, Latviešu valoda pirms simt gadiem. Rīgā, 1962, 59. lpp.

¹⁹ Šo uzdevumu uzsvēris arī A. Ozols: «.[semasioloģijas] objekts — kādas atsevišķas valodas vārdu (un arī formu) nozīmju attīstība — spiež pētīt šo objektu konkrētā vēstures aspektā.» — A. Ozols, Par dažiem jauniem zinātnes atzinumiem valodniecības jautājumos. — ZA Vēstis, 1965, 3, 81. lpp.

- F — *M. Фасмер*, Этимологический словарь русского языка. Т. I. Москва, 1964.
- FBR — *Filologu biedrības raksti*. 1.—20. sēj. Rīgā, 1921—1940.
- Fr — *E. Fränkel*, Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg — Göttingen, 1955—1965.
- L — *Nicas un Bārtas mācītāja Jāņa Langija 1685. gada latviski-vāciskā vārdnīca ar īsu latviešu gramatiku*. Rīgā, 1936.
- ME — *K. Mülenbachs*, Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis *J. Endzelīns*. 1.—4. sēj. Rīgā, 1923—1932.
- ME pap. — *J. Endzelīns un E. Hauzenberga*, Papildinājumi un labojumi *K. Mülenbacha* Latviešu valodas vārdnīcai. 1.—2. sēj. Rīgā, 1934.—1946.
- Paul — *H. Paul*, Deutsches Wörterbuch. T. 1.—2. 5. Aufl. Halle (Saale), 1956.
- Pok — *J. Pokorny*, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. B. 1. Bern u. München, 1959.
- Pr — *A. Г. Преображенский*, Этимологический словарь русского языка. Т. 1—2. Москва, 1959.
- RKr — *Rīgas Latviešu biedrības Zinību komisijas Rakstu krājums*. 1.—23. sēj. Rīgā, 1876—1940.
- St — *G. F. Stender*, Lettisches Lexikon. T. 1.—2. Mitau, 1789.
- U — *C. Ulmann*, Lettisch-deutsches Wörterbuch. T. 1. Riga, 1872.
- V — [*K. Valdemārs*, red.] Latviešu-krievu-vācu vārdnīca. Maskavā, 1879.

A. AHERO

PAR LATVIEŠU VALODAS AIZGUVUMIEM

No vispārīgās lingvistikas ir zināms, ka, valodām ilgāku laiku atrodoties kontaktos, notiek valodu savstarpēja vai arī vienpusēja ietekmēšanās. Bet, tā kā nav tādu valodu, kurām vēstures gaitā nebūtu bijis saskares ar citām valodām, tad arī pasaulē nav absolūti «tīru»

valodu, kurās nebūtu iekļuvuši citu valodu elementi. Lingvists Bonfantē¹ (neolingvistiskā virziena pārstāvis), galvenajās līnijās raksturojot vairāku indoeiropiešu valodu cilmi, saka: franču valoda — tā ir latīņu valoda + ģermāņu (t. i., franku) valoda; spāņu valoda — latīņu + arābu valoda; itāļu — latīņu + grieķu + osku un umbru valoda; rumāņu — latīņu + slāvu; čehu — slāvu + vācu; bulgāru — slāvu + grieķu; krievu — slāvu + somu-ugru valoda u. tml. Protams, katras valodas (kā franču, spāņu, itāļu, rumāņu, tā bulgāru, krievu u. c.) attīstība ir bijusi ilgs un sarežģīts process, un to ir nosacījuši ne tikai minētie valodu kontakti vien, bet arī daudzi un dažādi citi faktori — gan lingvistiski, gan ekstralingvistiski, tāpēc minētā atsevišķu valodu rašanās shēma, ko devis Bonfantē, ir ļoti vienkāršota, taču tā labi parāda, cik liela nozīme var būt valodu kontaktiem, kas spēj dot valodas attīstībai pavisam citu virzienu, radot pat jaunu, vēl nebijušu valodu.

Arī latviešu valoda nav izņēmums — tā savā attīstības gaitā ir saskārusies ar vairākām valodām, kas atstājušas diezgan dziļas pēdas tās struktūrā. Latviešu valodai, kā jau tas vispār zināms, ir bijuši kontakti gan ar radu valodām, gan ar cilmes ziņā svešām valodām, tāpēc tās struktūrā ir gan radu valodu — krievu, poļu, lietuviešu, kuršu, vācu u. c. valodu elementi, gan arī cilmes ziņā svešo somu-ugru — lībiešu un igauņu valodas elementi.

Valodu saskarē visvieglāk ietekmējas leksika, arī sintakse ir viegli ietekmējama, bet morfoloģija un

¹ Дж. Бонфанте, Позиция нелингвистики. Grāmatā «Хрестоматия», 309. lpp.

fonētika — mazāk. Valodām atrodoties kontaktā, leksikas sfērā ļoti lielā mērā notiek svešu leksēmu, t. i., vārdu un vārdu daļu aizgūšana, un dažās valodās aizgūtā leksika ir guvusi pat pārsvaru pār pašas aizguvējas valodas leksiku. Kā aizrāda Zvegincevs², tāds stāvoklis ir, piemēram, albāņu, armēņu, angļu, korejiešu u. c. valodās. Ņemot par pamatu zināmu vārdu krājumu un izskaitot tajā mantotos un aizgūtos vārdus, ir konstatēts, ka albāņu valodā no 5140 vārdiem 4710 vārdu ir aizgūti un tikai 430 ir īsti albāņu vārdi, tātad tikai 8% albāņu vārdu. Armēņu valodas vārdnīcā no 1940 vārdiem 1457 ir aizgūti vārdi un tikai 483 īsti armēņu vārdi — apmēram 20%. Angļu valodā (pēc dažādiem avotiem dažādi dati) aizgūtu vārdu (latīņu, franču, dāņu u. c.) ir apmēram 55%—75% un tikai 25%—45% pašu angļu vārdu. Korejiešu valodā ir 75% aizgūtu vārdu (ķīniešu vārdu), pārējie 25% — korejiešu vārdi.

Par aizgūtās leksikas apjomu latviešu valodā skaitlisku datu lingvistiskajā literatūrā nav, taču, aplūkojot latviešu valodas vārdu krājumu galvenajās līnijās, var vērot, ka aizgūtās leksikas slānis ir diezgan liels. Piemēram minēsim dažus nacionālos aizguvumus: no vācu (galvenokārt no viduslejasvācu un lejasvācu) valodas — *skola, rēķināt, ērbe(r)ģis, būvēt, cukurs, ķieģelis, jā, un, lindraki, ērģeles, glāze, smuks, skāde, kaste, zāģis, ēvele, lāde, šķūnis, būda, skapis, ķipis* u. c.; no krievu valodas — *svētīt, kristīt, jārēties, baznīca, gads,*

² B. A. Zvegincev, Очерки по общему языкознанию. М., 1962, 233. lpp. Datu iegūšanai par albāņu valodu Zvegincevs ir ņēmis vārdnīcas G. Meyer, Etymologisches Wörterbuch der albanischen Sprache (1891) vārdu krājumu, par armēņu valodu — vārdnīcas vārdu krājumu, kas ietverts grāmatā H. Hübschmann, Armenische Grammatik, Strassburg, 1897.

stārasts u. c.; no libiešu valodas — *laulāt, jauda* (*jaudāt*), *joma, jonis* (*joņot*), *sēne* u. c.; no igauņu valodas — *māja, zustrenes, puika, kunna* u. c.; aizguvumi ar somu-ugru cilmi — *jandāliņš, jupis* u. c.; internacionālie aizguvumi jeb internacionālismi, kuru cilme ir dažāda — *grafika, mašina* (grieķu), *manuskripts, nācija, sociāls* (latīņu), *šedevrs* (franču), *futbols* (angļu), *seims* (poļu), *šahta* (vācu), *mažors, minors* (itāļu) u. c.

It sevišķi ievērojams aizgūtā slāņa īpatsvars ir pamatvārdu krājumā. Ja latviešu valodā saskaitītu visus latviskās cilmes un citvalodu cilmes pamatvārdus, tad, šķiet, aizgūto pamatvārdu būtu apmēram 40%—50% no visa pamatvārdu krājuma. Ja turpretī saskaitītu un savstarpēji salīdzinātu aizgūto un latvisko leksiku nevis pamatvārdu slānī, bet gan visā vārdu krājumā, tad aizgūtā slāņa procents būtu ievērojami mazāks, jo aizgūtie vārdi bieži vien ir «vieninieki», proti, tiem blakus nav vai arī ir maz vārdu, kas būtu atvasināti no viena un tā paša pamatvārda. Visvairāk aizguvumu procents samazinās mūsdienu normētās leksikas slānī, jo mūsdienu latviešu literārajā valodā spilgti izteikta tendence atbrīvoties no aizguvumiem, proti, no nacionālajiem (bet ne no internacionālajiem — par tiem sk. turpmāk) aizguvumiem — it sevišķi no tiem, kas, latviešu literārajai valodai attīstoties, kļuvuši par barbarismiem (piemēram, *brūte, deķis, širce, ķēķis, perve, šmuce, telēķis, beķeris, bante* u. c.).

Runājot par aizgūto vārdu atvasināšanu ar piedēkļiem un priedēkļiem, vēl jāpiebilst, ka ir maz pašu aizgūto leksēmu, no kurām atvasinātu jaunus vārdus, un arī no vienas leksēmas atvasināto vārdu parasti nav daudz. Turpretī no latviskās cilmes pamatvārdiem atvasināto vārdu skaits ir daudz lielāks, un ir pat tādi

pamatvārdi, no kuriem atvasināto vārdu skaits var sniegties gandrīz līdz simtam. No pamatvārda *nest*, piemēram, ir atvasināts apmēram pussimts vārdu³, bet potenciāli var atvasināt vēl vairāk. Tādi produktīvi pamatvārdi ir arī *iet*, *vest*, *mest*, *celt*, *dot*, *augt* un daudzi citi.

Atvasināto vārdu daudzumu un to īpatsvaru latviešu valodas vārdu krājumā vēl var ilustrēt ar priedēkļvārdiem — latviešu vālodā ir tikai 13 priedēkļu, bet normētajā, stabilajā vārdu krājumā, kurš sastopams jaunākajās divvalodu vārdnīcās⁴ un kura apjoms ir 31 000—35 000 šķirkļa vārdu, ar priedēkļiem atvasināto šķirkļa vārdu skaits sniedzas no 9000—10 000, un tas veido apmēram 28% no minētā vārdu krājuma. Tā kā atvasināšanā produktīvākie ir tieši latviskās cilmes pamatvārdi, tad aplūkojamie 9000—10 000 priedēkļvārdu galvenokārt ir latviskas cilmes vārdi.

Jaunu vārdu atvasināšana no aizgūtajiem vārdiem ir ierobežota, bet to nekādā ziņā nevar teikt par salikteņu darināšanu — šai vārdu darināšanas sfērā aizgūtie vārdi ir gandrīz tikpat produktīvi kā latviskās cilmes vārdi, piemēram, stabilajā vārdu krājumā ir reģistrēti

³ *nest* — *nēši*, *nestuves*, *nesums*, *nešana*, *nesamais*, *nesiens*, *nesējs*, *aiznest*, *-ies*, *aiznešana*, *-ās*, *apnest*, *-ies*, *apnešana*, *-ās*, *ienest*, *-ies*, *ienešana*, *-ās*, *ienesīgs*, *ienesība*, *ienesīgums*, *iznest*, *-ies*, *iznešana*, *-ās*, *iznesīgs*, *iznesīgums*, *iznesība*, *nonest*, *-ies*, *nonešana*, *-ās*, *panest*, *-ies*, *panešana*, *-ās*, *panesējs*, *panesība*, *panesīgums*, *pārnest*, *-ies*, *pārnešana*, *-ās*, *pienest*, *-ies*, *pienešana*, *-ās*, *pienesums*, *pienesējs*, *sanest*, *-ies*, *sanešana*, *-ās*, *sanenums*, *uznest*, *-ies*, *uznešana*; *nenest*, *-ies* u. c.

⁴ E. Turkina, Latviešu-angļu vārdnīca (1962) — ar 31 000 šķirkļa vārdu.

Latviešu-vācu vārdnīca (1963) — ar 33 000 šķirkļa vārdu.

Latviešu-krievu vārdnīca (1963) — ar 35 000 šķirkļa vārdu.

apmēram pussimts salikteņu ar aizguvumu *māja*⁵. Tomēr arī salikto vārdu krājums lielākoties ir veidots no latviskās cilmes pamatvārdiem.

Runājot par aizgūtā vārdu slāņa likteni latviešu literārajā valodā, jāatzīmē, ka mūsdienās no jauna parasti ieviešas tādi aizguvumi, kam ir internacionālismu jeb svešvārdu raksturs. Pretstatā nacionālajiem aizguvumiem, kas, kā jau bija teikts, pamazām iet mazumā, internacionālie aizguvumi resp. internacionālisti jeb svešvārdi vērsas plašumā. Apmēram simt gadu laikā internacionālismu skaits no dažiem baznīcas kulta valodā lietotajiem svešvārdiem ir pieaudzis līdz daudziem tūkstošiem. Tā, piemēram, tai stabilā vārdu krājuma apjomā (31 000—35 000 vārdu), kas dots jaunākajās divvalodu vārdnīcās, 8000—10 000 vārdu ir internacionālisti, — tātad apmēram viena ceturtdaļa. Speciālajās terminoloģiska rakstura vārdnīcās internacionālismu procents ir krietni lielāks. Bez tam raksturīgi, ka, palielinot vārdu krājuma apjomu, piemēram, sastādot vārdnīcas ar lielāku vārdu skaitu, internacionālismu procents nepaliek tas pats, bet gan palielinās — jo lielāks vārdu skaits vārdnīcā, jo lielāks internacionālismu procents. Tā, piemēram, Krievu-latviešu vārdnīcā (1959),

⁵ Salikteņi ar *māj(as)-* kā pirmo komponentu: *mājamatniecība, mājamatnieks, mājdzīvnieks, mājīpašnieks, -niece, mājkalpotāja, mājkustonis, mājlietas, mājlopi, mājamatniecība, mājputni, mājražošana, mājražotājs, mājrupniecība, mājsaimniece, -nieks, mājsaimniecība, mājskolotājs, -āja, mājstrādniece, mājturība, mājvieta; mājasmāte, mājastēvs* u. c.; *mājup-*: *mājupceļš*.

Salikteņi ar *-māja* kā otro komponentu: *blokmāja, kūrmāja, lasāmmāja, nabagmāja, pagastmāja, pusmāja, savrupmāja, standartmāja; jūsmājas, naktsmājas, tēvamājas; daudz māju-, divmāju-, pašmāju-* u. c.; *-mājiņa: kompsmājiņa, mazmājiņa, sargmājiņa* u. c., *-mājnieki: divmājnieki, vienmājnieki* u. c.

kurā ir ap 84 000 vārdu, internacionālismu procents ir krietni lielāks nekā vārdnīcās ar 31 000—35 000 lielu vārdu krājumu.

Vērojot mūsdienu vārdu krājumu un salīdzinot to ar vārdu krājumu senākajos laika posmos, varam saskatīt galvenās tendences vārdu krājuma bagātināšanā attiecīgos laika posmos. Senākajos laika posmos (pirms mūsdienu literārās valodas veidošanās) vārdu krājumu bagātināja galvenokārt atvasinājumi un nacionālie aizguvumi, bet jaunākajā — literārās valodas posmā līdztekus atvasināšanai, kas ir viens no galvenajiem vārdu darināšanas veidiem arī šajā laika posmā, strauji attīstās salikteņu darināšana (31 000—35 000 lielā vārdu krājumā apm. 6000 vārdu ir salikteņi — aptuveni viena sestā daļa) un internacionālismu aizgūšana. Kā salikteņu darināšana, tā internacionālismu aizgūšana sevišķi plašus apmērus ieguvusi speciālās terminoloģijas vārdu krājuma bagātināšanā.

Visi minētie dati, kas gan ir aptuveni un neaptver visu mūsdienu latviešu valodas vārdu krājumu, tomēr dod zināmu priekšstatu par dažiem vārdu krājuma slāņiem normētajā, stabilajā vidēja apjoma (31 000—35 000) vārdu krājumā. Tātad no 31 000—35 000 stabilā vārdu krājuma vārdu apmēram 8000—10 000 ir internacionālisti (aptuveni $\frac{1}{4}$), apmēram 9000—10 000 — ar piedēkļiem atvasināti vārdi (aptuveni $\frac{1}{4}$); pārējie apmēram 14 000—15 000 vārdu ir seni aizguvumi un latviskas cilmes vārdi. Lielākā tiesa no šiem 14 000—15 000 vārdu ir atvasināta ar piedēkļiem, un pārsvarā tie ir latviskas cilmes vārdi. No šiem 15 000 liela daļa — apmēram 6000 — ir salikteņi.

Runājot par to, kas līdz šim ir paveikts aizguvumu problēmas pētīšanā latviešu valodniecībā, jāatzīst, ka

aizguvumi — kā nacionālie, tā internacionālie — visumā ir savākti un sistematizēti. Nacionālie aizguvumi galvenokārt ir savākti un, uzrādot etimoloģiju, atzīmēti K. Milēnbaha un J. Endzelīna «Latviešu valodas vārdnīcā» (1923—1946). Arī A. Ozols savā darbā «Latviešu tautasdziesmu valoda» (1961) ir grupējis nacionālos aizguvumus pēc slāņiem. D. Zemzare, darbā «Latviešu vārdnīcas» (1961) aplūkojot latviešu vārdnīcas līdz 1900. g., ir nošķīrusi aizguvumus (it sevišķi ģermānismus un rusismus) no pārējiem vārdnīcās sastopamajiem vārdiem. Bez minētajiem ir vēl citi nacionālo aizguvumu savākumi. Internacionālie aizguvumi jeb internacionālismi savukārt ir sakopotī un publicēti svešvārdu vārdnīcās⁶ (arī pārējās vārdnīcās tie ir ievietoti, bet nav atzīmēti, ka tie ir internacionālismi), taču svešvārdu vārdnīcās publicēto vārdu skaits aptver tikai daļu no internacionālismiem, kas figurē latviešu valodas normētajā vārdu krājumā.

Kaut gan aizguvumu problēma ir skarta latviešu lingvistiskajā literatūrā, tomēr līdz šim tā risināta, aprobežojoties tikai ar aizgūtās leksikas savākšanu un pilnīgākas vai nepilnīgākas etimoloģijas uzrādīšanu. Kā aizrāda Arturs Ozols, nav speciālu pētījumu par aizgūtās leksikas attīstības iekšējām likumsakarībām, kādas tā ieguvusi latviešu valodas sistēmā.⁷ Tāpēc latviešu valodniecībā aizguvumu problēmas pētīšanā vēl ir ļoti daudz kas darāms. Citu valodu lingvistikā, kā aizrāda Krisins, par aizguvumiem pēdējos gados ir

⁶ Sk., piemēram, jaunākās svešvārdu vārdnīcas:

Svešvārdu vārdnīca (1951) ar 7000 šķirkļa vārdu.

Svešvārdu pareizrakstības vārdnīca. Sakārtojies H. Bendiks. 1958. Nepilni 6000 šķirkļa vārdu.

⁷ Arturs Ozols, Latviešu tautasdziesmu valoda. 1961, 59. lpp.

parādījies daudz darbu, taču aizguvumu problēma teorētiski līdz galam vēl nav atrisināta.⁸ Latviešu lingvistikā risināt aizguvumu problēmu teorētiskajā plāksnē ir svarīgi tāpēc, ka aizguvumu slānis latviešu valodas vārdu krājumā ir krietni liels. Leksikas aizgūšana no kontaktvalodām ir neizbēgama parādība, taču aizgūtā leksika var ne tikai bagātināt valodu (par to šai rakstā bija runa), bet arī piesārņot to ar nevajadzīgu balastu — barbarismiem — un tādā kārtā nodarīt lielu ļaunumu.

Pētījot aizguvumu devumu latviešu valodā gan pozitīvā, gan negatīvā nozīmē un izsecinot un izziņot aizguvumu likumsakarīgās attīstības tendences, latviešu valodas prakse gūtu stingru teorētisku ievirzi aizguvumu lietošanā.

S. RAĢE

PAR AIZVIETOT, ATVIETOT UN AIZSTĀT

Nereti vienam nojēgumam gandrīz vienlaikus rodas vairāki nosaukumi. Uzvar parasti viens, pats piemērotākais, jo katra valoda cenšas pēc tā, lai vienam nojēgumam vismaz neitrālā stilā būtu viens apzīmējums.

Nojēgumam 'замещать', kam latviešu valodā aptuveni atbilda *vietā likt*, šā gadsimta 20.—40. gados radās četri dažādi jauni nosaukumi. 20.—30. gados apmēram reizē sāka lietot *aizvietot* un *atvietot*. Tiem pievienojās vēl vārdu savienojums *aizstāt (kā) vietu*, ko

⁸ А. П. Крысин, К определению терминов «заимствование» и «заимствованное слово». Grāmatā «Развитие лексики современного русского языка». М., 1965, 104. lpp.

ieteica P. Ozoliņš un V. Rūķe¹. Četrdesmito gadu otrajā pusē vārdu savienojumu *aizstāt vietu* nomainīja *aizstāt*, kas arvien drošāk sāka izspiest *aizvietot* un *atvietot*.

Vārdnīcās pret šiem trim vārdiem — *aizvietot*, *atvietot* un *aizstāt* — attieksme ir dažāda.

Nevienu no tiem neatrodam ne vien J. Dravnieka Pareizrakstības vārdnīcā (Rīgā, 1915) u. c. vārdnīcās, kas iznāca pirms 1920. gada, bet arī J. Dravnieka Latvju-krievu vārdnīcā (Rīgā, 1923), Ed. Ozoliņa Latviešu pareizrakstības vārdnīcā (Rīgā, 1. izd. 1924, 2. izd. 1929, 3. izd. 1932, 4. izd. 1936), A. Aipranka Latviešu jaunās pareizrakstības vārdnīcā (Rīgā, 1925), K. Branta un B. K. Metjūsa Latviešu-angļu vārdnīcā (Rīgā, 1930), V. Ramāna Rakstīsim pareizi! (Rīgā, 1934), J. Grīna Latviski-krieviskā vārdnīcā (Rīgā, 1934), Kr. Ancīša un K. Kurcalta Latviešu pareizrakstībā (Rīgā, 1936), J. Baltgalves Latviski-franciskā vārdnīcā (Rīgā, 1941) u. c. vārdnīcās. Tas liecina, ka šo vārdnīcu autori nostājušies nogaidošās pozīcijās.

Vārdnīcās, kurās šie vārdi doti, tos sastopam dažādos variantos — vai nu visus, vai arī kādu no tiem.

K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā (Rīgā, 1923—1932) ir tikai vārds *aizstāt*, bet ar senākajām nozīmēm 'aizstāvēt' un 'aizstāties' (I 52; sal., piem., ar *aizstāt* nozīmēm K. Ulmaņa vārdnīcā Lettisches Wörterbuch. Erster Theil, Riga, 1872). Nozīme 'aizstāvēt' ilustrēta ar šādiem piemēriem: *Tēvs nerātno bērnu rāj, bet māte viņu aizstāj. Brāļiem bija tiesība mūsu pret tautu bargumu aizstāt*. Nozīmi 'aizstā-

¹ P. Ozoliņš, Valodas prakses jautājumi. Rediģējis J. Endzelins. Rīgā, 1937, 7; V. Rūķe, Valodas un rakstības jautājumi. Rediģējis J. Endzelins. Rīgā, 1940, 30.

ties' ilustrē teikums *Jānis aizstāja priekšā*. Šis vārdnīcas Papildinājumos... (Rīgā, 1934—1946) dotas arī nozīmes 'замещать' (vārdu savienojumā *aizstāt kā vietu*; pievienotie piemēri gan norāda arī divus citādus *aizstāt* savienojumus — *aizstās mēslu tiesu, aizstāj grūtu mazgāšanu*) un 'stāties kādam ceļā' (I 52).

Vārda *aizstāt* senāko nozīmi dod arī J. Loja savā vārdnīcā Латышско-русский словарь (Москва, 1946). Te latviešu *aizstāt* tulkots ar «защищать», *aizstājējs* — «защитник». Pie *aizstājējs* dota arī vārdkopa *vietas aizstājējs*, kas tulkota ar «заместитель». Šai vārdnīcā atrodam arī vārdus *aizvietot* — «замещать, заместить» un *atvietot* — «заменить».

E. Bleses un V. Pētersona Latviešu pareizrakstības vārdnīcā (Rīgā, 1933) ir tikai *aizvietot* (ar paskaidrojumu *aizlikt*) un *atvietot* (bez kādas norādes vai tuvāka raksturojuma).

Latviešu valodas krātuves izdotajā Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā (Rīgā, 1. izd. 1942, 2. izd. 1944) nav vārda *atvietot*, bet ir *aizstāt otra vietu* un *aizvietot 'aizlikt'* nozīmē.

Tikai *aizstāt* un *aizvietot* dod arī J. Lojas Latviski-krieviska vārdnīca (Rīgā, 1948); *aizstāt* te tulkots ar «заступиться» un «заместить», *aizvietot* paskaidrots ar *aizlikt* un tulkots ar «переместить».

Jaunākajā Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā (Rīgā, 1951) par līdzvērtīgiem atzīti visi trīs vārdi, t. i., *aizstāt*, *aizvietot* un *atvietot*.

Pēdējo piecpadsmit gadu laikā iznākušajās vārdnīcās par vairāk ieteicamu gandrīz visos gadījumos uzlūkots vārds *aizvietot*. Šķiet, ka, šo vārdu iesakot, vārdnīcu autori pa daļai rīkojušies pēc inerces, jo materiāls, ko par šiem trim vārdiem dod literatūra, liecina ko citu.

Izskatot mūsdienu latviešu literārās valodas vārdu krājuma kartotēku LPSR ZA Valodas un literatūras institūtā, konstatēts, ka *aizstāt*, *aizvietot* un *atvietot*, kopā skaitot, reģistrēti 133 reizes. Visbiežāk tiek lietots *aizstāt* (ir 91 piemērs, t. i., 68%), tad *aizvietot* (23 piemēri — 17%) un *atvietot* (19 piemēri — 15%). Attiecīgie substantīvi ar *-ājs*, *-ējs* reģistrēti 23 reizes. Nelielais darītāJVārdu materiāls rāda, ka visbiežāk tiek lietots *aizstājējs* (14 piemēri — 61%), tad *atvietotājs* (6 piemēri — 26%) un *aizvietotājs* (3 piemēri — 13%). Apmēram vienāds skaits kartiņu ir attiecīgajiem atvasinājumiem ar *-šana*.

Vārdam *aizstāt* mūsdienās pilnīgi zudusi vecākā nozīme 'aizstāvēt'. Kartotēkā ir tikai viens piemērs ar šādu šā vārda izlietojumu, turklāt pārnestā nozīmē: *..nekavēja viņu sagatavot un aizstāt disertāciju..* («Rīgas Balss», 1965, 33. nr.). Raksta autors te radījis vārdu savienojumu, kas no mūsdienu latviešu valodas viedokļa ir nepareizs. (Te gan iespējama arī korektūras kļūda.)

Viss pārējais materiāls rāda, ka mūsdienās *aizstāt* izsaka to pašu, ko *būt*, *stāties kā vietā* vai arī to pašu, ko *būt*, *tikt izlietotam kā vietā*. Un nav svarīgi, vai kāds stājas kāda cita vietā tikai uz neilgu laiku vai arī ieņem šo vietu pastāvīgi. Tāpat nav svarīgi, vai aizstājēji ir cilvēki, mašīnas vai kas cits.

Piemēri (no kartotēkai ekscerpētā materiāla). *Dēls aizstāj kaujā kritušo tēvu. Neaizstājams cilvēks. Tiesnesi X aizstāj cits tiesnesis. Speciālistus aizstāj praktiķi. Meitene nespēj aizstāt apcietinātos pagrīdniekus, bet cenšas tiem līdzināties. Aizstāt saslimušo vīropotāju ar praktikantu. Stiprinieks viens pats aizstāj trīs*

citus virus. Mašinām grūti aizstāt cilvēka prātu. Izpildu komiteja neaizstāj padomes. Iedegums aizstāj zekes. Zīda auklas aizstāj kaprons. Ilustrācijas aizstāj aprakstu. Metālu aizstāj plastmasas. Kūdras aizstāj nafta un dabiskā gāze. Dažos gadījumos kultivēšana var aizstāt aršanu. Lāde aizstāj skapi. Motocikls sāk aizstāt velosipēdu. Daudzos gadījumos akmens lējumi ir neaizstājami. Avīzes nakli bija aizstājušas segu. Aizstāt koka taru ar kartonu. Priekšmetu aizstāj ar tā attēlu. Vec-laicīgās lustras aizstās moderni gaismas ķermeņi. Ūdeņraža atomkodoli aizstājuši ķirurga nazi. Tautas mutvārdu poēzija ir neaizstājams tēlainas valodas paraugs. Roku darbu arvien vairāk aizstāj mehānismi. Aizstāt jūru ar peļķi. Valodniekiem jāvērsas pret nevērīgi pieņemtiem burtiskiem pārcēlumiem, ar kuriem aizstāj latviešu valodas līdzšinējās konstrukcijas. Aizstāt vienu vārdu ar otru. Aizstāt svešvārdus ar saviem apzīmējumiem. Aizstāt tēlainu vēstījumu ar tehniskās instrukcijas literarizētu izklāstu.

Vārdam *aizstājējs* attiecīgi ir nozīmes 'tas, kas aizstāj' un 'tas, ar ko aizstāj'.

Piemēri. Direktora aizstājējs. Atrast saslimušajai strādniecei aizstājēju. Metāla aizstājējs. Augsnes aizstājējs. Produktu aizstājējs. Zilonkaula aizstājējs. Kristālu aizstājējs. Samta aizstājējs. Mazvērtīgi aizstājēji. Izgudrot aizstājēju.

Vārds *-vietot* nozīmē apmēram to pašu, ko *likt*. Tātad arī atvasinājumi no šiem vārdiem ir ar tuvu nozīmi. Kā vārdam *nolikt* sinonīms ir *novietot* un vārdam *ielikt* — *ievietot*², tā arī vārdam *aiz-*

² Sk. Latviešu valodas sinonīmu vārdnīcu. Rīgā, 1964, 175. un 95. lpp.

likt sinonīms būtu *aizvietot* (*aizvietot aiz kā, aizvietot prom* u. tml.), bet *atlikt* — *atvietot* (*atvietot atpakaļ, atvietot iepriekšējā vietā, atvietot sāpus* u. tml.)³.

Taču šī raksta autorei nav neviena tāda literāra piemēra, kurā vārdi *aizvietot* un *atvietot* būtu lietoti nozīmēs, ko tiem piešķir priedēkļi *aiz-* un *at-*, tātad šīs nozīmes vismaz pagaidām ir tīri teorētiskas. Vārdu *aizvietot* ar nozīmi *aizlikt* iedzīvināt nav spējušas arī vārdnīcas (sk. iepriekš minēto Latviešu valodas krātuves izdoto pareizrakstības vārdnīcu, J. Lojas vārdnīcu, kas iznāca 1946. gadā, u. c.). Tas viss liek domāt, ka latviešu valodā vārds *aizvietot* ar nozīmi 'aizlikt' nav nepieciešams. Tāpat nav nepieciešams arī *atvietot* ar nozīmi 'atlikt (šurp, atpakaļ)'

Visos ekscerpētajos piemēros, kuros ir vai nu *aizvietot*, vai arī *atvietot*, šiem vārdiem ir tās pašas nozīmes, kādas ir vārdam *aizstāt* — *būt, stāties kā vietā* vai arī *būt, tikt izlietotam kā vietā*. Šo vārdu, tāpat kā vārda *aizstāt* izlietojums rāda, ka vietā stāšanās ilgums te nekādi netiek ierobežots; tas arī rāda, ka nav nozīmes tam, vai aizstājējs ir cilvēks vai kas cits.

Piemēri. *Aizvietot māti, dēlu, saslimušu strādnieku. Neaizvietojama skolniece. Aizvietot vilnu, koku. Aizvietot dakšiņu ar diviem kociņiem.*

Atvietot sakropļoto palīgstrādnieku. Neatvietojams centra uzbrucējs. Atvietot savu mazrunību ar dziedā-

³ Par *aizvietot* un *atvietot* nozīmi sk. arī: J. Endzelīns, Dažādas valodas kļūdas. 4. izd. Rīgā, 1932, 11; V. Rūķe, Valodas un rakstības jautājumi. Rediģējis J. Endzelīns. Rīgā, 1940, 30.

šanu. *Zobrats atvieto ripas griešanās asi. Sintētiskie materiāli atvieto dabas produktus.*

Tāpat itin nekādu nozīmju vai nozīmju nianšu starpību neuzrāda attiecīgie atvasinājumi ar *-ājs*.

Piemēri. *Sameklēt darbā aizvietotāju. Sviesta aizvietotājs. Kāļu aizvietotājs.*

Meklēt atvietotāju (pa slimības laiku). Vajadzēja atbraukt atvietotājam. Gatavot korķa atvietotāju — mizu plāksnes. Mandeļu atvietotāji.

Raugoties no tā viedokļa, kā šos trīs vārdus — *aizstāt*, *aizvietot* un *atvietot* lieto dažādi izdevumi un dažādi autori, redzams, ka vārdu *aizstāt* konsekventi lieto lielākie laikraksti — «Cīņa» un «Padomju Jaunatne», kā arī žurnāls «Liesma». Apmēram 90% piemēru ar *aizstāt* ir žurnālā «Zinātne un Tehnika» (atlikušajos 10% piemēri ar *atvietot*). Turpretim žurnāls «Zvaigzne» lieto gan *aizstāt*, gan *atvietot* (9 piemēri ar *atvietot*, 9 piemēri ar *aizstāt*, 1 piemērs ar *aizvietot*). No citiem preses izdevumiem ekscerpētais nelielais materiāls uzrāda apmēram vienādu visu triju vārdu lietojumu («Rīgas Balss», «Karogs», «Padomju Latvijas Sieviete», «Veselība» u. c.).

Teiktais rāda, ka centrālajā presē jau uzvarējis vārds *aizstāt*, turklāt bez kādiem sevišķiem spaidiem, jo, kā jau iepriekš teikts, 1951. gadā izdotā un pašreiz vismaz daļēji spēkā esošā pareizrakstības vārdnīca atļauj ar vienlīdzīgām tiesībām lietot visus trīs vārdus.

Vārdu *aizstāt* biežāk nekā *aizvietot* un *atvietot* lieto arī rakstnieki (apm. 50—60% piemēru lietots *aizstāt*).

Vienīgi vārdu *aizstāt* (arī atvasinājumus no tā) tagad iesaka ZA Terminoloģijas komisija un terminoloģiskie izdevumi. Tā, piemēram, šis komisijas izdo-

tajā 11. biļetenā (1952) blakus vārdam *aizstājzars* vēl lasām arī *atvietotājzars* (gan gaišā iespiedumā, kas nozīmē, ka šī forma tiek pieļauta, bet netiek ieteikta), bet Valodniecības terminu vārdnīcā (Rīgā, 1963) ir tikai *aizstāju pagarinājums*. J. Peiles Bibliotekāro terminu vārdnīcā (Rīgā, 1957) *aizvietošana* un *aizstāšana* ievietoti kā līdztiesīgi vārdi, turpretim J. Ārgaļa, K. Balodes u. c. autoru grāmatā *Biškopība* (Rīgā, 1963) ir tikai *aizstāt*, *aizstājējs*, *aizstāšana*.

Tātad diezgan droši varam apgalvot, ka vārdu *aizvietot* un *atvietot* lietotāju skaits mūsu dienās sarūk.

Rodas jautājums, kāpēc šie vārdi diezgan ilgu laiku tomēr tika lietoti samērā plaši un vēl arī mūsu dienās turas vienas ļaužu daļas valodā. Ir taču zināms, ka tie bieži pelti.

Latviešu valodnieki pret vārdiem *aizvietot* un *atvietot* (ar nozīmi *būt, stāties kā vietā*) vērsušies gan tādējādi, ka šos vārdus nav ievietojuši vārdnīcās, gan arī tādējādi, ka valodas prakses jautājumiem veltītajos izdevumos rādījuši, ka šie vārdi latviešu valodai nav nekāds ieguvums (sk. šā raksta parindēs minētos J. Endzelīna, P. Ozoliņa un V. Rūķes darbus). Tomēr šie vārdi no valodas prakses neizzuda. Pat vairāk, — tie tika lietoti biežāk par ieteikto. Pēc šo rindu autores domām, tā noticis tāpēc, ka ne prof. J. Endzelīns, ne P. Ozoliņš, ne arī V. Rūķe neieteica kādu ērti lietojamu vārdu, kas izteiktu to pašu, ko krievu «замещать». Viņu ieteiktie vārdu savienojumi *vietā likt* un *aizstāt (kā) vietu* lietotājiem ir bijuši daudz neērtāki nekā ar vienu vārdu izteiktie *aizvietot* un *atvietot*.

Turklāt ieteiktais *aizstāt (kā) vietu* nav arī precīzs — ne jau vieta tiek aizstāta, bet gan kas tāds, kas atrodas

kāda vietā vai arī kaut ko veic, noteiktā vietā atradami. Tāpēc nav pareizi teikt *viens cilvēks nevar aizstāt otra vietu* vai arī *cilvēks nevar aizstāt zirga vietu*. Pareizi — viens cilvēks nevar aizstāt otru, cilvēks nevar aizstāt zirgu. Nevar arī *aizstāt direktora vietu*, bet gan *aizstāt direktoru* u. tml.

Iesakot savienojumu *aizstāt (kā) vietu* lietot krievu 'замещать' nozīmē, nav pamanīts tas, ka šāds savienojums bieži nekādi nevar būt piemērojams gadījumos, kad ir darišana ar diviem tādiem nojēgumiem, no kuriem viens ir konkrēts, bet otrs abstrakts (parasti konkrēti ir abi nojēgumi: vienu cilvēku nomaina otrs, vienas mašīnas vai materiāla vietā stājas cita mašīna vai materiāls u. tml.).

Materiāls ļauj konstatēt, ka šo trūkumu dēļ izteiksme *aizstāt (kā) vietu* rakstu valodā nav plaši ieviesusies un tagad ir pilnīgi vai gandrīz pilnīgi izskausta.

P. Ozoliņa minētais (bet ne ieteiktais) vārds *aizstāt* savā laikā bija palicis nepamanīts. P. Ozoliņš raksta: .. jau «Pēterb. Avīzēs» teikts, ka «mašīna aizstāj grūto cilvēka roku darbu».⁴ Arī K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcas Papildinājumos šķirkli *aizstāt* ir piemērs, kur *aizstāt* nav saistīts ar vārdu *vieta*: *mašīna aizstāj grūtu mazgāšanu ar rokām*.

Vārdiem *aizvietot* un *atvietot* ir bijuši arī daži dedzīgi aizstāvji, piem., prof. P. Ķīkaura (*P. Ķīkaura*, Piezīmes par dažiem latviešu valodas izdevumiem. Rīgā, 1937, 67). Taču itin visi secinājumi un argumenti, ar kuriem P. Ķīkaura domā balstīt *aizvietot* un *atvietot*, ir atspēkojami.

Lai sīki iztīrātu P. Ķīkauras piezīmes par *aizvietot* un

⁴ P. Ozoliņš, Valodas prakses jautājumi. Rediģējis J. Endzelīns. Rīgā, 1935, 7.

atvietot, vajadzētu īpašu rakstu. Taču pēc tā mūsu dienās nav nekādas vajadzības. Tāpēc te tiks dotas tikai dažas piezīmes par P. Ķīķaukas izsacītajām domām.

Pēc pareizā secinājuma, ka «latviešu valodā ir prāvs skaits vārdu, kur latviešu priedēklis *aiz-* saskan ar krievu *за-*, piem., *aiz-*augt — *зарастать*, *-сти*; *aizdegt* — *зажигать*, *-жечь*...», P. Ķīķauka piesaka ciņu tiem, kas šo atbilstību it kā noliegtu. Vai tad kāds no vārda *aizvietot* pretiniekiem noliedz vairākos gadījumos sastopamo *aiz-* un *за-* nozīmju atbilstību? Nē, ne priedēklis ir iemesls tam, lai *aizvietot* neieteiktu lietot ar nozīmi 'замещать'. Iemesls ir tas, ka plaši lietotie vārda *-vietot* atvasinājumi *ievietot*, *novietot*, *pārvietot*, kas visi apzīmē virzīšanu (iekšā, uz noteiktu vietu, virsū, uz citu vietu u. tml.), savā grupā ietver arī *aizvietot* (virzīt *aiz* kā).

Šādu kļūdu P. Ķīķauka pieļauj, arī runājot par *atvietot*.

Samērā jauno vārdu *aizvietot* P. Ķīķauka mēģina balstīt arī ar latviešu literārajai valodai svešo un izlokšnēs ļoti maz pazīstamo prievārda *aiz* nozīmi, kas saskan ar krievu valodas «вместо», un dod tautasdziesmas piemēru «*aiz* māmiņas maltu gāju» (par šo *aiz* lietojumu sk. J. Endzelīns, Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951, 637).

Komentārus neprasa arī pats pēdējais (droši vien pēc Ķīķaukas domām visnozīmīgākais) *aizvietot* un *atvietot* balstīšanai dotais arguments: «Vārdu «*aizstāt*» jau tāpēc vien nav izdevīgi lietot šādā (t. i., 'замещать' — S. R.) nozīmē, ka tam ir pārsvarā cita nozīme — «*aizstāvēt*».

Vārds *aizstāt*, kas nozīmes ziņā pilnīgi atbilst krievu vārdam «замещать», tikai pamazām, neviena īsti nebalstīts, izlauzis sev vietu latviešu literārajā valodā.

R. VEIDEMANE

PAR DAŽU POĒTISMU SINONĪMISKAJIEM SAKARIEM

Par poētismiem sauc vārdus ar lirisku vai svinīgu emocionālu nokrāsu. Šī nokrāsa nosaka vārdu ierobežotās funkcionēšanas iespējas. Tie sastopami galvenokārt

daiļliteratūrā, biežāk dzejā, īpašos gadījumos arī prozā. Atšķirībā no emocionalitātes, kādu kontekstā var iegūt gandrīz jebkurš vārds, poētismiem emocionalitāte ir objektīva, visu valodas runātāju apzināta pazīme. Arī vārdnīcās vārdus ar poētisku emocionālu nokrāsu apzīmē ar īpašu norādi *poēt.* Tas nozīmē, ka tādos vārdos kā, piemēram, *kalvis, irklis, smagme, lidas, kliests, skurbs* u. c. poētiskā nokrāsa konstatējama arī izolēti, ārpus konteksta.

Poētismu galvenais uzdevums ir radīt attiecīgu noskaņu, tīri komunikatīvā funkcija turpretī ievērojami samazinās. Tādēļ poētismu jēdzieniskais saturs nereti kļūst abstraktāks, nozīmes robežas neskaidrākas, it kā izplūdušas. Līdz ar to paplašinās arī attiecīgo vārdu sinonīmiskie sakari — rodas dažādu virzienu sinonīmu rindas, kurām šai gadījumā nav pamatā vārda polisēmija (daudznozīmība), bet viena ļoti plaša, ļoti vispārīga nozīme.

Visspilgtāk minētās īpatnības parādās poētismos īpašības vārdos, tādēļ šai sakarā aplūkosim trīs īpašības vārdus: *rēns, skaudrs, spivs*.

Vārdam *rēns* K. Milēnbaha Latviešu valodas vārdnīcā¹ pirmā dota nozīme «rets», taču pēdējā laikā vārds šai nozīmē visai maz sastopams.

Visbiežāk tas tiek lietots vārdu savienojumos *rēna gaisma, rēna saule*, kā arī *rēna blāzma, rēna mēnesnīca, rēnas krāsas, rēni mākoņi* kā sinonīms vārdiem *nepodrs, maigs, blāvs*. Vārds *rēns* nepārprotami apzīmē redzes sajūtas šādos piemēros: *Rēna gaisma visā telpā*

¹ K. Mülenbachs, Latviešu valodas vārdnīca. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga, 1923—1932. (Turpmāk tekstā ar apzīmējumu ME.)

plūst (S. Kaldupe, Gaismas audēja); *Kad marta saule izčākstina sniegu.., klajumu pārsedz rēns zaļums* (M. Kalndruva, Tīrumā); *Drīz viņa acis rēnā vienādā gaismā pilnīgi apžilba* (A. Čaks, Izlase, II); *.. jumti saplūst krēslā rēnā* (O. Lisovska, Priede kalnā); *Nakts miglo blāzmu rēnu* (A. Skujiņa, Dzeja); *.. katreiz, kad taisos iemigt, man rādās kā rēnā, zilganā miglā Getzemane* (A. Kurcijs, Cūkgans); *No augstiem, rēniem mākoņiem izlien mēness* (A. Kurcijs, Vienkāršā dzīve); *Es mīlu tevi, vakara saule, Kas nokāp līdz apvārsnim lēna Un kļūsti tik liela un rēna, Ka tevi es uzlūkot varu* (M. Ķempe, Mirkļu mūžība) u. c. Pēdējā piemērā tieši atklājas tas, kādu gaismas īpatnību apzīmē ar vārdu *rēns*, — nespodru, blāvu. Uz to pašu īpatnību norāda arī darbības vārds *rēnēt* (analizētajā valodas materiālā konstatēts tikai viens izlietojuma gadījums — acīmredzot vārds veidots pēc analogijas ar *blāvot*) piemērā *Sirds miglā rēn kā tāla, zila sala* (A. Čaks, Iedomu spoģi).

Iepriekšējiem piemēriem daļēji pieslejas *rēns* vārdu savienojumos *rēns gaiss, rēnas debesis, rēna migla* (*Rēna migla klāja visu ieleju*. A. Kurcijs, Vienkāršā dzīve), taču pēdējos piemēros īpašības vārds jau vairs neapzīmē gaismas efektu vai tikai gaismas efektu. Te iespējams uztvert *rēns* arī kā vārdu *vēss* vai *remdens* sinonīmu, kā tas nepārprotami ir šādos izlietojuma gadījumos: *.. Austras krūtīs vēl spēj ieelpot rēno rudens gaisu, cik tikas* (M. Birze, Kā radās stāsts); *Ar gājputnu balsim bij pielijis gaiss, — Rēns un smaržīgs pie lūpām tas kļāvās* (S. Kaldupe, Gaismas audēja); *.. izskrien ārā rēnajā rīta gaisā* («Zvaigzne»).

Neviena no satura niansēm neizvirzās pirmajā vietā, ja vārdu *rēns* attiecina uz lietvārdu, kas apzīmē kādu

diennakts posmu, piemēram, *rēns vakars, rīts* u. tml.: *Kur vēl vakars ir tik zils un rēns?* (H. Gāliņš, Ar vētru krastā dzintars nāks); *Ir rēna vasaras svētdienas pēcpusdiena* («Karogs»). Saule ir gan gaismas, gan siltuma dēvēja, tāpēc arī vārdkopā *rēna saule* īpašības vārds var attiekties gan uz gaismas īpatnību, gan uz zināmu siltuma pakāpi, piemēram: *Rēna rudens saule te iznira, te atkal paslēpās zemos, pelēkos oktobra mākoņos* (Z. Skujiņš, Kolumba mazdēli); *Rēna saule snauž dzeltenā sētsvidū* (V. Līvzemnieks, Skanīgie ūdeņi). Tāpat arī piemērā: *.. mīlas čuksti mēnesnīcā rēnā* (C. Dinere, Atbalss) u. c.

Citās sinonīmu rindās iekļaujams vārds *rēns* ar tādām nozīmes niansēm, kādas saskatāmas šādos piemēros: *Nokopto lauku rēnajā klusumā vienmuļi parkšķina traktors* («Zvaigzne»); *Buras šalc rēni ..; kā ilgu rokas apņem tevi rēnas* (A. Kurcijs, Vienkāršā dzīve).

Vārdkopā *rēns klusums* vārds *rēns* asociējas ar *mierīgs, rāms*, vārdu savienojumos *rēnas rokas* un *rēni šalc* īpašības vārds un attiecīgais apstākļa vārds ir sinonīmiski vārdiem *maigs, glāstošs*.

Visos izlietojuma gadījumos vārda jēdzieniskajā saturā ir kāds būtisks kopīgs elements, kas ļauj izsecināt vispārīgāku vārda nozīmi un uz tās bāzes veidot vēl citus vārdu savienojumus un attiecīgi arī citas sinonīmu rindas, kā *rēnas* (klusinātas) *skaņas, rēnas* (vieglas) *smaržas, rēnas* (neesas) *sāpes*. Vārds *rēns* raksturo dažādas jūtas vai sajūtas, kas izpaužas ar nelielu intensitāti. Iepriekš minētie vārda *rēns* sinonīmi, kā *nespodrs, remdens, maigs* u. c., ir konkrētāki, tāpēc lietojami, tikai runājot par kādu atsevišķu jūtu vai sajūtu sfēru, turpretī *rēns* attiecināms uz visām šīm sfērām.

Īpašības vārda *skaudrs* skaidrojums ME un vārda traktējums divvalodu tulkojošās vārdnīcās atsedz pirmajā nozīmē to semantikas daļu, kas realizējas *skaudrs* savienojumos ar konkrētas nozīmes vārdiem, piemēram, *skaudri dzelkšņi, skaudra zāle, skaudri vēji, skaudri klabēt*. Otrā — pārnestā nozīme tieši izriet no pirmās: *skaudra dziesma, skaudras sāpes, skaudras mo- kas, skaudras ilgas* u. c.

Konkrētajā nozīmē sinonīmiski vārdam *skaudrs* ir īpašības vārdi *ass, griezīgs*. Abstraktajai nozīmei tuvāki ir sinonīmi *sāpīgs, smeldzošs*.

Taču valodas materiālā ir piemēri, kuros vārda no- zīme parādās jaunās niansēs: *Man domas kļuva rāmi skaudras it kā uguns liesmojums* (R. Tagore, Dārz- nieks); *.. uzšķirs skaudrās un liesmainās Oktobra lap- puses un, elpu aizturot, lasīs* (Z. Purvs, Meža roze); *.. skaudrā nojausmā sev pašam jautā [Napoleons] drūms: Vai tiešām jānodziest ir Austerlicas slavai?* (M. Kempe, Škaudrā liesma); *Tas ir labi, ja solis kļu- vis skaudrs un ciets* (S. Kaldupe, Grieze sauc); *Vai gan tu nemani skaudra un ilgstoša prieka . . ; . . katrā asins lāsē skaudru prieku jūt* (S. Kaldupe, Gaismas audēja); *bagātu dvēseli skaudrajā lepnumā jaušu; . . lepnumu skaudro, kas nemeklē aizvēja pusi* (S. Kaldupe, Gais- mas audēja).

Nozīmes elementi, kas konstatējami šai piemēru grupā, ir visai daudzveidīgi un ir par pamatu jaunu sinonīmisku sakaru veidošanai. Vārdu savienojumos *skaudras Oktobra lappuses, skaudrs lepnums* īpašības vārdi ir sinonīmiski vārdiem *bargs, skarbs; skaudrs*

solis — *apņēmīgs, stingrs; skaudras domas* — ne vien *sāpīgs*, bet arī *skaidras, noteiktas*.

Arī šai gadījumā nevarētu uzskatīt, ka notikusi vārda satura paplašināšanās uz jaunu nozīmju bāzes; te skatāma īpatnēja nozīmes abstrahēšanās. Vārdu *skaudrs* sāk attiecināt ne vien uz jēdzieniem, ko var apzīmēt ar vārdiem *ass, griezīgs, sāpīgs*, bet arī uz jēdzieniem, ko var apzīmēt ar vārdiem *apņēmīgs, stingrs, nelokāms, noteikts, skaidrs, bargs, skarbs* u. tml., tāpēc šis poētisms valodas runātājiem viegli asociējas ar dažādām krasi izpaustām jūtu, sajūtu vai parādību pazīmēm. Ka šai vārdā par galveno var kļūt intensitātes moments, liecina vārdu savienojumi *skaudrs prieks, skaudrs maigums*, kur *skaudrs* attiecināts uz pozitīvām emocijām: *.. un katrā asiņš lāsē skaudru prieku jūt* (S. Kaldupe, Gaismas audēja); *Tuvības skaudrais maigums*.. (V. Belševica, Jūra deg).

*

Spīvs nozīme ME un EH² skaidrota: «zobgalīgs, izsmejošs; spītīgs; nikns; varmācīgs». Jau no skaidrojuma var secināt, ka vārdam ir potenciālas iespējas iekļauties vairākās sinonīmu rindās, piemēram:

Tavs spīvais lepnums ik lapā kaist (O. Lisovska, Saulespuķe); *Uz nāves kraujas Vēl vēsti došu — Tik spīva, tik strauja Kad salapošu* (M. Ķempe, Skaudrā liesma) — *spīvs* lietots ar nozīmi, kas sinonīmiska vārdu *spītīgs, nepiekāpīgs* nozīmei;

Viņas acis ir pārāk tuvu, tāpēc Alsters nevar noteikt,

² J. Endzelins un E. Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai. Rīgā, 1934—1946.

vai tur ir *spīvs ļaunums* vai tikai *zemdegu gruzduma smeldze* (I. Indrāne, Lazdu laipa) — *spīvs* sinonīmisks vārdam *nikns*;

Signe apstājas. Spīvi raugās Annai acīs (I. Indrāne, Cepure ar kastaņiem) — šai piemērā apstākļa vārds var būt lietots sinonīmiski gan vārdiem *zobgalīgi, izsmejoši, dzēlīgi*, gan vārdam *nikni*, gan arī vārdam *spītīgi*.

Valodas materiāls rāda, ka īpašības vārda *spīvs* izmantošanas iespējas ar minētajiem un līdzīgiem piemēriem vēl neaprobežojas, un liecina par stipri sazarotiem sinonīmiskiem sakariem.

Spīvs lietots sinonīmiski vārdiem *siksts, izturīgs* šādos piemēros: *Zvejām tā kā vilnim jābūt sūram, Tā kā vējam stipram, priedei spīvai* (H. Gāliņš, Laika zirgs jāapka); *Un spītība kā uguns spīva* (Ā. Elksne, Uz tavu veselību, zeme); *Pretim tai [jūrai] triec sirds un muskuļu uguni spīvo* (V. Belševica, Jūra deg); ar nozīmi *redzīgs, ass* šādā piemērā: *Viņa [Indijas dzejnieka] spīvās acis raugās caur laiku dūmakām aizsegto tāli* (M. Ķempe, Gaisma akmenī) u. c.

Daudzos gadījumos sinonīmiski tiek lietoti abi analizētie vārdi *skaudrs* un *spīvs*. Salīdzināsim piemērus *skaudra liesma* — *spīva uguns, skaudrs lepnums* — *spīvs lepnums*.

Aplūkotie gadījumi, kad uz vienas nozīmes bāzes veidojas vairākas sinonīmu rindas (vai arī vārds ar vienu un to pašu nozīmi ietilpst vairākās sinonīmu rindās), atšķiras no tā sauktās kontekstuālās sinonīmijas. Kontekstuālās sinonīmijas pamatā vienmēr ir tādas viena vārda nozīmes nianses, kas nav konstatējamās izolētā vārdā, tātad nav ietveramas šā vārda skaidrojumā. Katra analizētā poētisma nozīme turpretī aptver ļoti

plašu jēdzienisku saturu, kas arī nosaka to sinonīmisko sakaru plašumu.

Īpašības vārdi *rēns*, *skaudrs*, *spīvs* nav vienīgie šāda tipa vārdi latviešu valodā. Tie pārstāv vārdu grupu, pie kuras pieder, piemēram, arī īpašības vārdi *tvirts*, *dairs*, *vieds*, darbības vārds *viest*, lietvārdi *kaisme*, *tvīkas* un citi.

I. ROZENSTRAUHA

PAR UZRAKSTU VALODU

Mūsu galvaspilsēta diendienā aug un mainās, kļūst skaistāka, laikmetīgāka, un mēs priecājamies, pamanijuši tās sejā atkal jaunus vaibstus. Tomēr nedrīkstam aizmirst, ka pilsētas seju veido ne tikai jaunās celtnes un ielas un plašie, modernie veikali, bet arī tādi «sīkumi» kā uzraksti, kas izlikti šajās ielās, veikalos un citās sabiedriskajās vietās. Uzrakstiem jābūt īsiem un arī precīziem. Pats par sevi saprotams, ka tajos nedrīkst būt pareizrakstības kļūdu. Ar prieku varam konstatēt, ka dažādu iestāžu, pārvalžu un tamlīdzīgos nosaukumos pēdējā laikā kļūdas parādās arvien retāk, jo teksti tiek rūpīgāk pārdomāti un pareizāk uzrakstīti. Arvien retāk iebildumus rada arī tulkotie nosaukumi. Arī tie tiek iekļauti latviešu valodas formu sistēmā. Tā, piemēram, nesen Rīgā nodibinātā tirdzniecības problēmu institūta nosaukums ir *Tirdzniecības pieprasījuma un konjunktūras zinātniski pētnieciskais institūts* (nevis *Tirdzniecības pieprasījuma un konjunktūras pētišanas zinātniski pētnieciskais institūts*, kā būtu, ja šo nosaukumu burtiski tulkotu no krievu valodas, kur vārdi *pēti-*

šana un pētniecisks izteikti ar dažādu sakņu vārdiem — «изучение» un «исследовательский»). (Te gan jāatgādina, ka valodnieku ieteiktais pareizākais nosaukums šīs kategorijas institūtiem ir *zinātniskās pētniecības institūts*, nevis *zinātniski pētnieciskais institūts*.)

Tomēr vēl bieži sabiedriskajās vietās varam redzēt dažādus kļūdainus uzrakstus. Tā, piemēram, Suvorova ielā netālu no stacijas atrodas pulksteņu labošanas darbnīca. Gļiti izveidotais uzraksts vēstī, ka tas ir *Pieņemšanas punkts rūpnīcas «Darbs»*. Grūti būs atrast vēl spilgtāku piemēru, lai demonstrētu nepareizu vārdu kārtu teikumā. Latviešu valodā apzīmētajam, kas izteikts ar ģenitīvu (bez prievārda), jāatrodas apzīmējamā vārda priekšā. Tāpēc pareizā vārdu kārta ir *Rūpnīcas «Darbs» pieņemšanas punkts*.

Tāpat aplams ir dažās poliklīnikās redzamais uzraksts *Procedūras kabinets*. Ja runa ir par atkārtotu darbību, apzīmētais jālieto daudzskaitļa ģenitīvā — *procedūru kabinets*, jo tas ir kabinets, kur notiek daudz dažādu procedūru, nevis tikai viena.

Nepareizības, kas acīmredzot radušās atsevišķu darbinieku paviršības dēļ, iestāžu nosaukumos un izkārtnēs tomēr sastopamas daudz retāk nekā sabiedriskās ēdināšanas uzņēmumos, veikalos, darbnīcās un citur, kur uzraksti domāti īsākam laika sprīdim, bieži rakstīti ar roku un periodiski tiek mainīti. Soreiz pakavēsimies pie uzrakstiem, kas redzami Rīgas pārtikas veikalos.

Vispārējā uzrakstu kultūra veikalos vēl joprojām ir zema. Vitrīnās izlikto preču nosaukumos bieži ir elementāras pareizrakstības kļūdas. Vārdi tiek nepareizi īsināti, trūkst galotņu, netiek liktas garumzīmes u. tml. Kļūdu piemēru ir atliku likām. Minēsim raksturīgākos.

Viena kļūdu grupa — ortogrāfijas kļūdas. *Sāls* vietā

pārdošanā ir *sals*. Vārds *kēkss* diezgan konsekventi rakstīts ar vienu *s* un ar īso *e* (*keks*), turpreti vārds *masa* nosaukumā *saldā biezpiena masa* — ar diviem *s*.

Cita kļūdu grupa — nepareizi veidoti atvasinājumi, kļūdas vārdu locīšanā. Tā, piemēram, konfektes «Batonīņi» dēvē par «Batončikiem», latviešu valodas pama- zināmo vārdu piedēkli *-iņ-* aizstājot ar krievu valodas piedēkli *-чик*. Uzrakstos bieži vien darbības vārds «varēt» lietots pavēles izteiksmē (*variet*) tur, kur būtu jālieto īstenības izteiksme (*varat*). Šī aplamā forma redzama daudzos veikalos izliktajos sludinājumos: «Godājamie pircēji, mūsu veikalā jūs *variet* iegādāties...» (seko dažādu preču uzskaitījums). Pareizi ir: «...mūsu veikalā jūs *varat* iegādāties...»

Nesen kāda Suvorova ielas pārtikas veikala sieru no- daļā uzraksti vēstīja, ka līdz šim pazīstamajam *Holan- des sieram*, *Jaroslavas sieram* un *Krievijas sieram* ra- dušies konkurenti. Veikalā pārdošanā bija *Golandes siers*, *Jaroslavu siers*, *Rossijas siers*. Tik analfabētiski uzraksti sabiedriskās vietās nekādā ziņā nav pieļau- jami. (Dažreiz *Krievijas siers* tiek dēvēts arī par *Kriev- zemes sieru*. Ir jāpatur visiem pazīstamais tradicionālais nosaukums *Krievijas siers*, jo nav nekādas vajadzības vienai precei dažādos veikalos darināt dažādus nosau- kumus, turklāt šāds raibums pircēju var maldināt.)

Kaut gan vārdu lietojums aplamās nozīmēs izsmiets daudzos feļetonos un karikatūrās, joprojām ir veikali, kur preces nevis *pārdod*, bet *atlaiž* rindas kārtībā, un aptiekas, kur zāles *atlaiž uz receptēm*. Šādas elementā- ras kļūdas bez grūtībām var novērst paši tirdzniecības darbinieki.

Grūtāk atrast pareizo atrisinājumu tad, kad preces nosaukums ir jātulko no krievu valodas. Grūtības rada

arī saliktie nosaukumi ar vairākiem apzīmētājiem. Šeit dažādās nepareizības un pārpratumus acīmredzot varēs novērst tikai tad, kad būs izstrādāta vienota terminoloģija.

Sāksim ar tulkojumiem. Tā, piemēram, *karsēto pienu* (krieviski «топлёное молоко») bieži dēvē par *kausēto pienu*. Tāda maizes izstrādājumu veida nosaukums, kas krieviski ir «хрустящие хлебцы», parasti nemaz netiek tulkots, bet vienkārši pārrakstīts ar latviešu burtiem. Dažreiz ir dots tikai krieviskais nosaukums. Tāpēc jo patīkamāk ir beidzot izlasīt Rīgas Centrālajā universālveikalā šīs preces nosaukumu latviešu valodā: *skraukšķīgās maizītes*. Iebildums gan varētu rasties pret vārdu «maizītes», ar ko parasti apzīmē mīkstus maizes izstrādājumus — smalkmaizītes vai sviestmaizes. Turpretī «хлебцы» drīzāk atgādina sausiņus, tāpēc būtu saucami par *sausmaizītēm*. Nosaukumu *skraukstošās sausmaizītes* jau pieņēmusi Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisija.

Neskaidrības un aplamības ir dažādu ievāriju un augļu biezeņu nosaukumos. Te ir gan *konfitjūri* un *konfitīri*, gan *pavidlas* un *povidlas*, bet *ievārijuma* un *marmelādes* gandrīz nemaz vairs nav. Šeit būtu jāievieš vienota nosaukumu sistēma atkarībā no izejvielas un no gatavā produkta konsistences. *Ievārijumus* un *džemus* gatavo no veselīgiem augļiem. Arī gatavā ievārijumā saglabājušies veseli augļi vai ogas, vai arī to daļas. Džems turpretī ir biežāks, viendabīgāks, neizšķīdušu augļu vai ogu daļu tajā parasti nav. *Marmelādes* un *biezeņus* (povidlas) gatavo no augļu vai ogu masas, arī gatavais produkts ir viendabīga masa. Marmelāde no biezeņa atšķiras ar želejveida konsistenci. Ja attiecīgajam produktam nosaukums jau ir ieviesies, nav

nekādas vajadzības darināt jaunu. Tāpēc, piemēram, ne ievārījumu, ne džemu nevajadzētu saukt par konfitīru, vienāga, vai tas gatavots pie mums, vai ievests no Bulgārijas vai citas valsts. Arī *povidlai* jālieto latviskais nosaukums ne tikai vārdnīcās, bet visos gadījumos, kad nepieciešams apzīmējums šim produktam. Ja pārtikas tehnologi līdz šim lietojuši tulkojumu *biezenis* kādu apsvērumu dēļ atzīst par nepieņemamu, tad jāvienojas par citu variantu.

Cik vērojams, tulkojumi grūtības rada arī zivju veikalos darbiniekiem. Reizē ar daudzajām līdz šim nepazītajām tālo okeānu zivīm, kuru nosaukumus latvisko, pievienojot vienīgi lokāmo galotni (piemēram, *heks*), arī dažāda laba sen pazīstama zivs, ja tā ieviesta no tālienes, tiek pārdēvēta. Tā zivju konservu nodaļās dažreiz redzams ķipsis ar pseidonīmu *jeršs* vai *plaudis*, kas nosaukts par *ļešču* (turklāt šie vārdi rakstīti bez galotnes -s!). Gadās arī, ka tunci jeb tunzivi sāk dēvēt par *tunecu*. Pārpratumus mums pazīstamajos nosaukumos varētu novērst vienkārši — paskatoties vārdnīcā. Lieļākas grūtības rada nepazīstamo zivju zinātniski precīzu nosaukumu noskaidrošana. Šeit nepieciešama speciālistu palīdzība. Pašreiz vēl zivju veikalos redzami cenrāži, kur ir gan tādi labi tulkojumi kā *kapteinis*, *saules zivs*, *zobaine*, gan arī tādi rakstījumi kā *baterfišs*, *zubans*, *lufars* un citi, kas nav nedz tulkojumi, nedz pēc kārtas vai klases piederības darināti nosaukumi.

Tagad daži vērījumi par saliktiem nosaukumiem. Šeit pārpratumus visbiežāk rada apzīmētāja novietojums. Tiesa, latviešu valodā apzīmētājs var nostāties gan apzīmējamā vārda priekšā, gan aiz tā, taču tas parasti nav atkarīgs no runātāja brīvas izvēles, bet gan no apzīmētāja formālās izveides. Tā apzīmētājs, kas izteikts

ar lietvārda instrumentāli un prievārdu *ar*, parasti nostājas aiz apzīmējamā vārda (piemēram, *desa ar sieru*). Turpretī apzīmētājs, kas izteikts ar lietvārda ģenitīvu bez prievārda, nostājas apzīmējamā vārda priekšā (piemēram, *aknu desa*). Gadījumos, kad apzīmētāji ir vairāki, to secību noteic izsakāmais saturs: tuvāk apzīmējamam vārdam nostājas tas apzīmētājs, kas nozīmes ziņā ar apzīmējamo vārdu ciešāk saistīts. Tāpēc arī, precīzāk raksturojot, piemēram, *aknu desu*, *desu ar sieru*, nedrīkst izjaukt šos stabilos vārdu savienojumus, iestarpinot jaunu apzīmētāju. Tas novietojams attiecīgi pirms vai pēc stabilā vārdu savienojuma. Tātad jāsaka *aknu desa ar olu* (nevis *aknu olu desa*), *desa ar sieru bērniem* (nevis *desa bērniem ar sieru*).

Ļoti uzmanīgiem jābūt, ja viena produkcijas veida dažādu šķirņu nosaukumos par apzīmētāju lieto gan vienas ģenitīvu, kas kā pazīmi nosauc vielu, materiālu, no kā priekšmets pagatavots (jau minētā *aknu desa*), gan noderības ģenitīvu, kas izsaka, kādai vajadzībai noderīgs ar ģenitīvu apzīmētais priekšmets (piemēram, mednieku *desiņas*, *alus cīsiņi*). Tur, kur nekādi pārpratumi nerodas, pret dažādajiem raksturojuma principiem nebūtu ko iebilst. Turpretī, atrazdamies blakus, šādi darināti nosaukumi rada nevēlamas asociācijas, tāpēc raksturojuma principi jāvienādo. Par apzīmētāju jālieto vai nu tikai vienas, vai tikai noderības ģenitīvs. Citādi, salīdzinot, piemēram, nosaukumus *aknu desa* un *zemnieku asins desa* (dažreiz arī *asins zemnieku desa*) un zinot, ka *aknu desa* gatavota no aknām, varam nonākt līdz pavisam absurdiem secinājumiem par to, no kā pagatavota *zemnieku asins desa*. Vai atkal cits nosaukumu pāris — jau minētā *zemnieku asins desa* un *cūku mājas desa* (variants arī *mājas*

cūku desa). Ja pirmā būtu pagatavota zemnieku gaumē vai domāta zemniekiem, līdzīgi kā *bērnu sierīņš* domāts bērniem, kam tad domāta vai no kā gatavota *cūku mājas desa*?

Viens no atrisinājumiem te varētu būt tāds, ka tā dēvēto *zemnieku asins desu* (dažkārt redzēts arī uzraksts *Latvijas asins desa*) sauktu par *putraimu desu* jeb *putraimdesu* kā senāk. Tai asins desai, kas gatavota bez putraimēm, nosaukums varētu būt vienkārši *asinsdesa* (rakstāms vienā vārdā).

Ja gaļas izstrādājuma raksturošanai minēts tā dzīvnieka nosaukums, no kura gaļas šis produkts pagatavots, tad pārpratumus var novērst, ja nosaukumā ietilpina vārdu «gaļa». Tātad *cūkgaļas rulete* (nevis *cūku rulete*), *cūkgaļas kotletes* (nevis *cūku kotletes*) un *cūkgaļas desa* (nevis *cūku desa*).

Beidzot, vēl par vienu jautājumu, kurš gaidīt gaida atrisinājumu. Reiz taču jānoskaidro kūku šķirņu pareizie nosaukumi un tie jādara zināmi arī pircējiem. Tad tādām pircējam, kurš visas kūku šķirnes nepazīst, nebūs nosarkušam jābrūda ar pirkstu vai jāstiepj kakls uz kārotā garduma pusi, kautrīgi murminot: «Man, lūdzu, to brūno, to ar putu krējumu vidū un vēl to mīksto.»

Seit teiktā nolūks nebūt nav kritizēt kāda noteikta veikala darbiniekus, bet gan aicināt visus tirdzniecības darbiniekus veltīt daudz lielāku vērību valodas kultūrai. Mūsu pienākums ir gādāt par to, lai visi uzraksti būtu ne tikai gaumīgi izveidoti, bet arī pareizi uzrakstīti.

Protams, nevaram prasīt, lai visus problemātiskos gadījumus atrisinātu tirdzniecības darbinieki vieni paši. Te jānāk talkā plašākai sabiedrībai. Nepieciešams vis-

drīzākajā laikā noorganizēt autoritatīvu komisiju, lai tā sadarbībā ar ZA Terminoloģijas komisiju izstrādātu viēnotu, precīzu pārtikas rūpniecības terminoloģiju, kas būtu obligāta visā mūsu republikā.

R. AUGSTKALNE

VĒROJUMI UN IEROSINĀJUMI

Dzīvīgs un dzīvīgums

Vārda *dzīvīgs* nozīme parasti ir 'ar sīkstu dzīvību', piemēram: *dzīvīgs kā kaķis; Šī «teorija»* [bezkonfliktu teorija], *starp citu, izrādījusies visai dzīvīga, pratusi iemiesoties citās formās, pārveidoties.* («Karogs», 1967, 1.) Ar īpašības vārdu *dzīvīgs* saistīts arī lietvārds *dzīvīgums*, kas lietojams, piemēram, šādos teikumos: *H. Bells ir pārliecināts par reālisma dzīvīgumu.* («Karogs», 1967, 1.) *.. tie [rakstnieku darbi] apliecina romāna daudzveidīgumu, dzīvīgumu un augšanas iespējas.* («Literatūra un Māksla», 1967, 6. nr.)

Taču pēdējā laikā vārdi *dzīvīgs* un *dzīvīgums* reizēm tiek lietoti ar citu nozīmi, piemēram: *Jaunieši dejoja gandrīz visi, un viņu soļos un kustībās izpaudās karstas slāpes pēc prieka un dzīvīga s rosmes..* (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II, 624.) *Lugas pievilka ar savu īpatnējo dzīvīgumu (te taču viss izteikts darbībā!), ar iespēju lasītājam laist darbā paša fantāziju.* («Literatūra un Māksla», 1967, 4. nr.) Šķiet, ka šajos teikumos labāk iederētos vārdi *dzīvs* un *dzīvums*.

Uzpūtenis

Ēdienu, ko krieviski apzīmē ar vārdu «mycc», latviešu valodā ieteic apzīmēt ar vārdu *uzputenis* (saistīts ar vārdu *uzputot*). Šī forma sastopama lielajā Krievu-latviešu vārdnīcā, kas izdota 1959. gadā, kā arī 1953. gadā izdotajā Latviešu-krievu vārdnīcā, turpretim šīs pašas vārdnīcas 1963. gada izdevumā lietota forma *uzpūtenis*. Forma *uzpūtenis* sastopama arī literatūrā, bet nebūtu atbalstāma, jo šo ēdienu neuzpūš, bet uzputo. Varbūt labāk būtu kulinārijā lietot vārdu *putojums*, tātad dzērveņu *putojums*, ābolu *putojums*. Vārdu *uzpūtenis* tad varētu atstāt uzpūtīga cilvēka apzīmēšanai, kā tas jau šur tur tiek lietots.

Pašuzupurēšanās

Pēdējā laikā rakstītāji iecienījuši salikteni *pašuzupurēšanās*, piemēram: *Dieva dēļ, neaizrausimies ar romantisku pašuzupurēšanos kā Dons Karloss un markīzs Poza*. (E. Voiniča, Dundurs, 1966.) *Vai tava pašuzupurēšanās nav pārāk ārišķīga un pašmīlibas radīta?* (K. Ptāčņiks, Iesauca 1921. gadā dzimušos.) *..tā ir patriotiskā pašuzupurēšanās tēma..* («Literatūra un Māksla», 1967, 16. nr.) Vārdā *pašuzupurēšanās* paš- izsaka to pašu, ko atgriezeniskā galotne, tādēļ paš- šajā gadījumā ir lieks un vairāk ieteicams ir vārds *uzupurēšanās* vai arī — atkarībā no situācijas — vārdkopa *sevis upurēšana, sevis ziedošana*.

Arlēziete un neapolitānietis

Kā zināms, citu zemju pilsētu iedzīvotāju apzīmējumus latviešu valodā parasti darina ar izskaņu *-ietis, -iete*. Tāpēc Arles iedzīvotāji apzīmējami ar vārdiem *arlietis, arliete*, bet Neapoles iedzīvotāji — ar vārdiem *neapolietis, neapoliete*. Šur tur sastopamās formas *arlēziete* un *neapolitānietis* nebūtu lietojamas. Tātad Ž. Bizē «Arliete» (nevis «Arlēziete») un *neapoliešu* dziesmas (nevis *neapolitāniešu* dziesmas).

Jutīgs, jūtīgs un citi

Valodā ir nostabilizējusies norma: runājot par ādu vai instrumentu, lieto vārdus *jutīgs, jutība, jutīgums*, bet, runājot par cilvēka jūtām, — vārdus *jūtīgs, jūtība, jūtīgums*. Visi vienādi lietojam arī vārdus *smalkjūtīgs, smalkjūtība, smalkjūtīgums*. Grūtāk ar vārdiem *lidzjutīgs, lidzjutība, lidzjutīgums* vai *lidzjūtīgs, lidzjūtība, lidzjūtīgums*, tāpat *iejūtīgs, iejutība, iejutīgums* vai *iejūtīgs, iejutība, iejutīgums*. Šos vārdus, par spīti dažādiem norādījumiem, plaši lieto ar garo *u*. Vārdos *iejūtīgs, iejutība, iejutīgums* garo *u* balsta vārds *iejūta*. Bez tam vārdi *iejūtīgs* un *lidzjūtīgs* nozīmes ziņā saistīti ar cilvēka jūtām, tāpēc to rakstījumā loģiskāka šķiet līdzība ar vārdu *jūtīgs*, nevis ar vārdu *jutīgs*. Šo vārdu lietotājiem būtu daudz vieglāk atcerēties, kā tie pareizi rakstāmi, ja stingri nošķirtu rakstījumus *jutīgs, jutība, jutīgums*, kas attiektos uz fizisku sajušanu, un rakstījumus *jūtīgs, smalkjūtīgs, iejutīgs, lidzjūtīgs*, kas būtu saistīti ar jūtām.

Bojā eja un bojāēja

Līdzšinējā pareizrakstības norma prasa lietot rakstījumu *bojā eja*, taču mūsu dienās tas vairs nav atzīstams par neapstrīdamu. Pēc analogijas ar tādiem salikteniem kā *atpakaļceļš, turpceļš, atpakaļkritiens, atkalapvienošānās, atkalredzēšanās, augšupeja, lejupeja, iepriekšpārdošana, līdzāspastāvēšana, mazāksolišana, vairāksolišana, pretimrunāšana, prombraukšana* u. tml., kuriem tāpat pirmajā daļā ir apstākļa vārds, pamazām sāk ieviesties rakstījums *bojāēja*, kas ir pilnīgi atzīstams.

Mežģines un mežģīnes

Līdzšinējā pareizrakstības norma prasa latviešu valodā lietot formu *mežģines*. Šis vārds saistāms ar lietuvišu vārdu *mezginiai* un ar latviešu darbības vārdu *mežģīt*. K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā šai nozīmē minētas tikai formas *mežģenes, mežģīnes* un *mežģīnas*, tātad forma *mežģīnes* nebūt nav neapstrīdama. Tā kā izskaņa *-ine* latviešu valodā ir neparasta, bet izskaņa *-ine* labi pazīstama (piem., kabīne, rozīne, terīne, tribīne), plaši lietotā forma *mežģīnes* būtu atzīstama par tikpat pareizu kā forma *mežģīnes*.

Tecila un tecila

Vārdā *tecila*, kas saistīts ar krievu vārdu «точило», līdzšinējā pareizrakstības norma prasa lietot garu *i*, taču jau K. Mīlenbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas

vārdnīcā paralēli minēta arī forma *tecila*. Forma *tecila* bieži sastopama ne tikai runā, bet arī periodikā un grāmatās; bez jebkādas piezīmes par formas neliterārumu tā lietota Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas I sējuma 728. lappusē. Šķiet, ka forma *tecila* būtu atzīstama par tikpat pareizu kā forma *tecila*.

A. BLINKENA

PAR ACĪM REDZOT UN ACĪMREDZOT NOZĪMI UN RAKSTĪBU

Latviešu valodā plaši pazīstams ir vārdu savienojums *acīm redzot*, kas sākotnēji lietots kā absolūtā datīva konstrukcija, kurā vārdi *acīm* un *redzot* lietoti tiešajā leksiskajā nozīmē, piemēram, *viņš to dara, [man] acīm redzot nozīmē*, ka viņš to dara tā, ka es varu ar acīm redzēt. Taču laika gaitā šādā vārdu savienojumā atsevišķie vārdi zaudējuši savu tiešo leksisko nozīmi un notikusi vārdu savienojuma *acīm redzot* nozīmes diferenciēšanās.

Pirmkārt, šis vārdu savienojums lietots adverbialā nozīmē, izsakot kāda procesa straujumu, ātru norisi pat tādos gadījumos, kad īsti ar acīm nevar saskatīt pašu procesu, bet redzams ir tikai procesa rezultāts. Ar acīm nevaram saskatīt, piemēram, dzīva organisma augšanu, bet ar acīm ir gan saskatāms šī procesa rezultāts, un tomēr mēs sakām, ka zāle aug acīm redzot, bērns pieņemas svarā acīm redzot u. tml. Šādos gadījumos, zūdot vārdu leksiskajai nozīmei, vairāk vai mazāk izbālē šo vārdu sākotnējā sintaktiskā funkcija un vārdu savienojums *acīm redzot* iegūst vienas jēdzie-

niskas vienības («ātri», «strauji») nozīmi. Arī gramatiski šos vārdus vairs neuztver par absolūtā datīva konstrukciju, bet gan par vienu adverbiālas nozīmes saliktu teikuma locekli.

Otrkārt, vārdu savienojums *acīm redzot* ieguvis m o d ā l u nozīmi un izsaka kādas parādības vai procesa varbūtību, šķietamu iespējamību; piemēram, izteikumā *viņš acīm redzot domā citādi* tas apzīmē ko noprotamu, bet nepavisam ne ar acīm redzamu. No tā izriet arī pārmaiņas interpunkcijā: rodas ieteikumi vārdu savienojumu *acīm redzot* ar komatiem neatdalīt. Tā, piemēram, 1930. gadā izdotajā Latviešu pareizrakstības vārdnīcā norādīts, ka *acīm redzot* atdalāms ar komatiem (*Saimnieks, a c ī m r e d z o t, s l i k a p a r ā d o s*)¹, turpretim šās pašas vārdnīcas nākamajā izdevumā jau ir piebilde, ka šis vārdu savienojums nav liekams komatos, ja priekš tā vai aiz tā nav jāiedomājas pauze². Arī E. Bleses Latviešu pareizrakstības rokas grāmatā dots norādījums šo vārdu savienojumu atdalīt ar komatiem, bet tālāk ir piezīme, ka to var neatdalīt, ja izrunā nav pauzes (*Zāle aug a c ī m r e d z o t. Bet: A c ī m r e d z o t, n o t ā n e k a s n e i z n ā k s*)³. Dažādās skolu gramatikas šā vārdu savienojuma divējādās nozīmes nepiemin, bet par šo vārdu savienojumu runā tikai sakarā ar iespraudumiem un vai nu pasaka, ka tas atdalāms ar komatiem⁴ (*Vārdi*

¹ Latviešu pareizrakstības vārdnīca. Sast. Ed. Ozoliņš, red. J. Endzelīns. 3. izd. R., 1930, 16. lpp.

² Latviešu pareizrakstības vārdnīca. Sast. Ed. Ozoliņš, red. J. Endzelīns. 4. izd. R., 1936, 30. lpp.

³ Latviešu pareizrakstības rokas grāmata. Sast. E. Blese un V. Pētersons. R., 1933, 57. lpp.

⁴ Latviešu valodas mācība. Palīglīdzeklis vidusskolu skolotājiem. R., 1962, 195. lpp.

Latviešu valoda 9.—11. klasei. R., 1963, 289. lpp.

«maize» un «mieži» ir, *a c ī m r e d z o t*, vienas saknes vārdi), vai arī ar piemēru to neparāda un par pieturzīmju lietošanu norādes nedod⁵. Arī praksē pēdējos divdesmit gados ir darīts visai dažādi.

Pašā pēdējā laikā latviešu literārās valodas praksē vērojama tendence arī formāli nošķirt vārdu savienojuma *acīm redzot* abas nozīmes — adverbciālo un modālo nozīmi.

Adverbciālās nozīmes izteikšanai tiek paturēts sākotnējais šķirtais rakstījums *acīm redzot*. Tas nozīmē to pašu, ko apstākļa vārdi «ātri», «strauji». Tā kā šis vārdu savienojums savas sākotnējās absolūtā datīva konstrukcijas nozīmi ir zaudējis, tas, tāpat kā vārdu savienojumi *pavisam negaidot*, *gluži nemanot*, ar komatiem no pārējiem teikuma vārdiem nav atdalāms, piemēram, *Bet galvenais, ka viņš ir vesels kā rutks un aug a c ī m r e d z o t*. (V. Lācis.)

Modālās nozīmes izteikšanai, ievērojot arī izrunu, vārdus *acīm redzot* raksta kopā vienā vārdā. Vārds *acīmredzot* izsaka runātāja modālu attieksmi pret teikumā nosauktās parādības iespējamu varbūtību un tiek lietots ar tādu pašu nozīmi kā vārdu savienojums «droši vien». Tas no pārējiem teikuma vārdiem nav atdalāms ar komatiem, piemēram, *A c ī m r e d z o t a k m e n o g l e s s a s t ā v n o ļ o t i s a r e ž ģ ī t i e m l i e l m o l e k u l ā r i e m s a v i e n o j u m i e m*. («Zvaigzne».) *Dzērām saldskābu vīnu no lielas pudeles, kas a c ī m r e d z o t b i j a s a g l a b ā j u s i e s v ē l n o p i r m s k a r a l a i k i e m*. («Literatūra un Māksla».)

⁵ Latviešu valodas gramatika 8.—11. kl. R., 1954, 77. lpp.

K. Gailums, O. Vilāns. Latviešu valodas gramatika 8.—11. kl. R., 1959, 85. lpp.

Vārda *acimredzot* modālo nozīmi min arī dažas jaunākās latviešu gramatikas, pieskaitot šo vārdu pie modālajām⁶ vai attieksmes⁷ partikulām.

A. VANAGS

PAR DAŽĀM VALODAS KĻUDĀM PRESES IZDEVUMOS

«Latviešu valodas kultūras jautājumu» otrajā laidienā pazīstamā tulkotāja Anna Bauga aplūko gadījumus, kad tulkotāji nokļūst burtiskuma valgos. Nav šaubu, ka autores minētie piemēri var pamudināt ikvienu tulkotāju svešā valodā rakstītu tekstu latviski atveidot radoši. Taču, kaut arī tiek runāts par recidīviem, neaplūkoti paliek dažu vārdu un vārdu savienojumu neizdevušies tulkojumi, kurus ļoti bieži sastopam presē un kurus turpmāk vajadzētu aizstāt ar vairāk atbilstošiem.

Krievu valodas vārdam «знать» ir vairākas nozīmes, taču tulkotāji bieži vien neizvēlas katrai nozīmei atbilstošu tulkojumu, bet aprobežojas vienīgi ar *zināt*.

Nepareizu tulkojumu ietekmē reizēm arī oriģinālrakstos parādās nevietā lietots *zināt*, piemēram: *Rakstnieks labi zināja Baltiju, tās tautas, kultūru un vēsturi*. Šajā piemērā atbilstošais vārds būtu *pazīna*. Latviešu valodā darbības vārdu *zināt* kopā ar tiešo papildinātāju parasti lieto tad, kad cilvēks zina kādu faktu, kaut ko līdz galam izdibinātu (zina vienreizvienu, ūdens ķī-

⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I. R., 1959, 792. lpp.

⁷ Latviešu valoda 9.—11. klasei. R., 1963, 218. lpp.

miskā sastāva formulu utt.). Turpretī, ja cilvēkam ir zināšanas par objektu, ko var pētīt ilgstoši, savas zināšanas par to nemitīgi pilnveidojot, latviešu valodā lieto darbības vārdu *pazīt*. Tādēļ nevar zināt, piemēram, latviešu mākslu, Kurzemi, mīlestību, draudzības jūtas — tās varam *pazīt* vai *nepazīt*.

Tais gadījumos, kad runa ir par to, ka cilvēkam uzdod veikt kādu pienākumu, darbības vārdu «назначить» bieži vien tulko ar *nozīmēt*: *1964. gadā aizsardzības ministrs Nasutions nozīmē Suharto par Indonēzijas stratēģisko bruņoto spēku pavēlnieku*. Šādos gadījumos krievu valodas darbības vārdu labāk tulkot ar *iecelt* (citur arī ar *norīkot*).

Negribas atzīt par izdevušos arī Krievu-latviešu vārdnīcas 2. sējumā atrodamo saikļa «поскольку» tulkojumu *par cik*. Līdzās *cik* un *ciktāl* būtu gan bijis jāmin *tā kā*. Vārdnīcā dotais piemērs *par cik tu esi ar mieru, es neiebilstu*, būtu labāk saprotams, ja tas sāktos ar *tā kā*. Daudz līdzīgu gadījumu atrodam presē, piemēram: *Par cik ceļš uz lidlauku veda caur Suhumi, mēs vēlreiz devāmies* . .

Citādas grūtības tulkotājam rada vārds «мешать». Sarunu valodā pat gadās dzirdēt, ka cilvēkam «kaut kas maisa» (vajadzētu teikt «traucē»). Rakstos tādas aplamības novērot negadās, toties prese diendienā mums sniedz aplamas rekcijas (pārvaldījuma) paraugus. *Ar viņu rokām kultūru apzinīgi izposta tie, ka m tā traucē*. Bija jāraksta: . . *k u r u s tā traucē*. Gribētos, lai turpmāk šis verbs nevienu tulkotāju vairs netraucētu, lai tā dēļ kļūdas vairs neievieštos.

Pārvaldījuma kļūdu redzam arī šādā piemērā: *Jauņiņā taču neprot rakstīt uz mašīnas*. Cilvēks var prast vai neprast rakstīt a r m a š ī n u.

Periodisko izdevumu rakstos vēl arvien bieži sastopami teikumi, kuros vārdu virknējums nav pārdomāts. Piemēri:

Tās sardze izmisīgi dzenāja ieslodzītos, līdz beidzot, izdzirduši par Padomju Armijas tuvošanos, aizbēga.

Maskavas sporta kluba «Kuncevo» rokasbumbas komanda izcīnījusi tiesības piedalīties .. pusfinālā. Maskavā viņi ar 15:13 pieveica Budapeštas «Honved» sportistus.

Pēdējās 5—7 minūtes izlase aizvada bez jebkādas cīņas uguntiņas. 67:51 viņu labā.

ASK jaunatnes komanda kļuva par Bruņoto Spēku uzvarētājiem.

Šajos piemēros ir viena un tā pati vaina — runāts tiek par vairākiem darītājiem, taču tie katrā atsevišķā gadījumā apzīmēti ar vienu kopības vārdu vienskaitlī (*sardze, komanda, izlase*). Ar šo vārdu tad arī jāsašķirto pārējie konteksta vārdi, kas uz to attiecas: .. *sardze .. izdzirdusi ..* utt.

Teikumā *ASK jaunatnes komanda kļuva par Bruņoto Spēku uzvarētājiem* ir vēl cita kļūda. Acīmredzot grībēts teikt, ka ASK komanda uzvarējusi Bruņoto Spēku komandu sacensībās (nevis uzvarējusi Bruņotos Spēkus).

Citāda nepilnība ir šādā teikumā: *Skrējienu Eiropas čempionei aizķeras kāja, krit.* Nav saprotams, uz ko attiecas izteicējs *krit.* Varbūt autors stila uzlabošanas nolūkā mēģinājis izvairīties no vietniekvārda *viņa* pārlietu biežas atkārtotās rakstā, taču līdz ar to zudusi do-

mas skaidrība. Tātad pareizi šis teikums būtu rakstāms tā: *Skrējienu Eiropas čempionei aizķeras kāja, viņa krit.*

Pārpratumus var radīt, piemēram, arī šāds teikums: *Jāraugās arī, lai dārzi būtu pietiekami plaši, novērstu produkcijas izvazāšanu un lietderīgi izlietotu visus augļus.* Sai gadījumā pirms otrā paligteikuma jāatkārto sauklis *lai*. Tā kā darītājs nav minēts, tad labāk lietot ciešamo kārtu: *.. lai tiktu novērsta produkcijas izvazāšana un lietderīgi izlietoti visi augļi.*

Gribētos iebilst arī pret «nesekmīgām atzīmēm». Pareizāk būtu teikt «sliktas atzīmes» vai arī «neapmierinošas atzīmes».

A. MELDERIS

PIEZĪMES PAR VĀRDU *MĒNESIS*

Reizēm sastopamies ar tādu parādību, ko var apzīmēt par «liekvārdību». Gramatiski viss ir pareizi, nekādu leksiska rakstura neskaidrību arī nav, un tomēr jūtam, ka kaut kas nav īsti labi. Te vainojami teikumā ielikti vārdi, kuri domas, satura atklāsmē nav nepieciešami un bez kuriem tādēļ var iztikt.

Viens no vārdiem, ko dažkārt lieto nevajadzīgi, ir vārds *mēnesis*.

Kā zināms, kalendāra gads nosacīti sadalīts divpadsmit daļās — mēnešos. Katrai šai gada daļai bez kopīgā apzīmējuma *mēnesis* ir arī savs atšķirīgs nosaukums — janvāris, februāris, marts, aprīlis, maijs, jūnijs, jūlijs, augusts, septembris, oktobris, novembris, decembris.

Vārds *mēnesis* pēc savas leksiskās nozīmes ir liet-

vārds, kas apzīmē noteiktu laiku. Ļoti bieži šo vārdu lieto kopā ar citiem vārdiem (t. s. precizētājiem vārdiem), kas tuvāk paskaidro vai uzsver, par kuru mēnesi ir runa, piemēram:

Garais mēnesis. Īsais mēnesis. Tas bija pagājušajā mēnesī. Visu nākošo mēnesi. Darbu paveiksim šajā mēnesī. Pirms trim mēnešiem.

Šad tad daiļliteratūrā un publicistikā (arī radiointervijās) un samērā bieži sarunu valodā var sastapt vārdu *mēnesis* kopā ar tā konkrēto apzīmējumu ģenitīvā. Šādos vārdu savienojumos mēneša nosaukums ir apzīmētājs, bet vārds «mēnesis» — apzīmējamaais vārds (visbiežāk tas mēdz būt laika apstāklis, retāk teikuma priekšmets vai papildinātājs), piemēram:

oktobra mēneša pēcpusdiena, novembra mēnesī, visu aprīļa mēnesi, marta mēnesis bija nemīlīgs, aprīļa mēnesī paredzētas starptautiskas sacensības, maija mēnesis šogad nebija saulains.

Minētajos savienojumos jau pats apzīmētājs (attiecīgā mēneša nosaukums) leksiski ietver sevī arī to, ko nozīmē vārds *mēnesis*, tāpēc vēlams lietot tikai mēneša nosaukumu attiecīgajā locījumā:

oktobra pēcpusdiena, novembrī, visu aprīli, marts bija nemīlīgs, aprīli paredzētas starptautiskas sacensības, maijs šogad nebija saulains.

Šādiem savienojumiem (*aprīļa mēnesī* u. tml.) saknes meklējamas latviešu valodas vēsturē. Apmēram līdz 19. gs. vidum latviešu valodā nelietoja internacionālos mēnešu nosaukumus «janvāris», «februāris» utt. Tad lietoja vārdu *mēnesis* kopā ar kādu spilgtu apzīmētāju (ģenitīvā), kas tuvāk paskaidroja mēneša nosaukumu pēc kādām raksturīgām pazīmēm dabā, piemēram, *sulu mēnesis, sērsnu mēnesis, sala mēnesis* u. c. Šiem vārdu

savienojumiem valodā bija terminu funkcija. Pēc tam sāka lietot no latīņu valodas pārņemtos internacionālos mēnešu nosaukumus, paturot tomēr arī senos latviešu valodas mēnešu nosaukumus. Pēc analogijas arī jaunos nosaukumus lietoja savienojumā ar vārdu *mēnesis* (*sulu mēnesis* — *apriļa mēnesis*).

Latviešu klasiskajā literatūrā, kad rakstīja Kaudzītes, Plūdonis u. c., paralēli lietoja gan *maiņa mēnesis* vai *maijs*, gan arī *ziedu (lapu) mēnesis* u. tml., tāpēc nav pamata autoriem pārņemt liekvārdību.

Gandrīz visu augusta mēnesi Pietuka Krustiņš uzturējās pie Prātnieka, izstrādādams.. runas un dzejoļus.. (Kaudzītes, Mērnīeku laiki.)

Laiks bij skaidrs, jauks, un saule spīdēja tik spoži, cik vien viņa oktobra mēneša pēcpusdienā to spēj. (Kaudzītes, Mērnīeku laiki.)

.. liepas galotnē bija uzcēlis savu rezidenci garkājis [stārķis].. No aprīļa mēneša līdz augustam viņš sīta tur pastāvīgi savas klabatas. (V. Plūdonis, Mazā Anduļa pirmās bērnības atmiņas.)

Pēc tam pamazām arvien vairāk ieviesās internacionālie mēnešu nosaukumi. Starp citu, dažās valodās (piemēram, lietuviešu, poļu, čehu) vēl tagad lieto senos — savas valodas mēnešu nosaukumus.

Senāk bija blakus, piemēram, *sulu mēnesis* un *apriļa mēnesis (aprilis)*, turpretim mūsdienu literārajā valodā jau pilnīgi dominē internacionālie mēnešu nosaukumi, tādēļ vēlams sacīt *novembri, maiņa beigās*, nevis *novembra mēnesi, maiņa mēneša beigās*.

Valodas materiāls rāda, ka mūsdienu literatūrā un presē lielum lielā gadījumu vairumā vārdu *mēnesis* savienojumā ar konkrētiem mēnešu nosaukumiem ģenitīvā nelieto.

Jūnijā saule liec visgarāko loku, naktij atļauts tikai nedaudz stundu. Jūnijā sazied liču pļavas, druvu zelmenis met visaugstāko vilni. (Presē.)

Nakts zvaigžņotā bijusi salnaini salta, Aust novembra rīts, un zeme ir balta. (I. Rismane — «Padomju Latvijas Sieviete», 1958, 2.)

Tomēr šad tad arī mūsdienu literatūrā (parasti presē) var sastapt gadījumus, kad vārds *mēnesis* lieki lietots savienojumā ar konkrētiem mēnešu nosaukumiem ģenitīvā.

Izrādes paredzētas visā jūlija mēnesī. (Presē.)

Augusta mēnesī Rīgā viesojās Leņina prēmijas laureāts L. Kogans ar dzīvesbiedri un dēlu, lai muzicētu kopā ar mūsu kamerorķestri. (Presē.)

Zēnu.. atveda uz slimnīcu 1966. gada oktobra mēnesī. Noskaidrojās, ka jūlija mēnesī, atrodoties pie vecmāmiņas uz laukiem, bērns spēlējies ar vārpu.. (Presē.)

Par liekvārdību nevaram runāt gadījumos, kad bagātākas izteiksmes dēļ vārds *mēnesis* lietots, lai neatkārtotu iepriekš minēto konkrēto mēneša nosaukumu.

Tas notika pavasarī, martā. Mēneša iesākumā man vajadzēja piedalīties steidzīgā revīzijā kaimiņu mežos.. (E. Preilis, Divu krastu ļaudis.)

Augustā sākas vasaras otrā puse. Dienas kļūst īsākas, zemes virsa sāk atdzist. [..] Mēneša beigās zemes virskārtā novērotas arī nakts salnas. («Dabas un vēstures kalendārs» 1966. gadam.)

No visa sacītā secināms, ka mūsdienu latviešu literārajā valodā (stilistiski neitrālā tekstā) tādās konstrukcijās kā «aprīļa mēnesī», «maiņa mēnesis» u. tml. bez vārda *mēnesis* var iztikt.

KĀ NOSAUKT DZINTARA ROTU DARINĀTĀJU?

Mūsdienu latviešu literārajā valodā (visbiežāk presē), runājot par dzintara rotu un rotājumu darināšanu, lieto trīs dažādus šīs profesijas apzīmējumus: *dzintarapstrādātājs* (dzintara apstrādātājs), *dzintargriezējs* (dzintara griezējs) un *dzintarkalis*, piemēram:

Liepājas muzejā tagad novietoti Pāpes ciema dzintarapstrādātāja Margietas Trumpikas darbarīki. («Literatūra un Māksla».) No tautas mākslas meistariem jaunie dzintarapstrādātāji var gūt vērtīgas ierosmes.. («Literatūra un Māksla».)

Jau 12. un 13. gadsimtā, vēl pirms vācu bruņinieku iebrukuma, latviešiem bijusi sava augsti attīstīta kultūra. Kalēju, rotkaļu, dzintargriezēju, kuģu būvētāju amati norāda uz amatniecības patstāvīgo attīstību. («Cīņa».) Rolanda pirmais darbs — rokasprādze «Stars», kas darināta no sudraba plāksnītes ar dažādu krāsu dzintariņiem, tika tūlīt pieņemta un ieviesta ražošanā, bet «Sakta» jau pierādījusi, ka jaunais dzintargriezējs ir veiksmīgs mākslinieks. («Cīņa».)

Patstāvīgi apgūtās dzintara apstrādes iemaņas un vietējā novada seno dzintara formu atdzīvināšana jaunās, radošās iecerēs ierindo spējīgo dzintarkali tautas mākslas redzamāko pārstāvju vidū. («Māksla».) Izstāde pilnīgi atsedz dzintara apstrādes sasniegumus senajā dzintarkaļu rajonā.. («Māksla».)

Papildinājumos un labojumos K. Milenbaha Latviešu valodas vārdnīcai tikko minētās profesijas apzīmēšanai reģistrēts jaunvārds *dzintarnieks* ar nozīmi «jem., der

aus Bernstein Schmucksachen herstellt»¹. Mūsdienu valodas materiāls liecina, ka šis vārds, kas darināts tāpat, kā darināti darītārvārdi un profesiju nosaukumi ar izskaņām *-nieks*, *-niece*, valodā nav nostiprinājies. Tomēr vārdu *dzintarnieks* varētu ieteikt kā labu darinājumu minētās profesijas apzīmēšanai, būtu vēlams to lietot, un ir vērts tā ieviešanos atbalstīt.

Vārds *dzintarapstrādātājs* it kā ietver visas darba operācijas, kas saistītas ar dzintara apstrādi, t. i., tā slīpēšanu, pulēšanu, urbšanu, griešanu. Dzintarapstrādātājs nav tikai dzintara rotu vai rotājumu darinātājs vien. Šim vārdam ir daudz plašāka nozīme. Kā zināms, dzintaru lieto ne tikai rotu vai citu greznuma priekšmetu gatavošanai vai rotāšanai, to apstrādā arī tehniskām vajadzībām.

Dzintargriezējs (pēc analogijas ar vārdu «kokgriezējs») uzsver izejmateriāla griešanu kā vienu no svarīgākajām operācijām dzintara apstrādē, taču šo vārdu nevajadzētu uzlūkot par labāko minētās profesijas apzīmējumu.

Vārds *dzintarkalis* radies pēc analogijas ar līdzīgiem vārdiem — zeltkalis, sudrabkalis, varkalis, rotkalis, dzirkalis, akmeņkalis. No šī viedokļa *dzintarkalis* liekas labs attiecīgās profesijas nosaukums. Taču te iespējama arī atruna. Dzintaru nevar kalt (vārda tiešajā nozīmē), no katra spēcīga sitiena tas sadrūp. Bet, ņemot vērā to, ka vārdam «kalt» ir arī nozīme — apstrādāt kaut ko ar kaltu (piemēram, kalt koku, akmeni), kā arī to, ka sudrabu vai zeltu nekaļ līdzīgi dzelzij un arī dzintaru apstrādā ar kaltni, šo jaunvārdu, kam ir arī

¹ J. Endzelins un E. Hauzenberga, Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai, I sējums. Rīgā, 1934—1938, 359. lpp.

mazliet poētiska nokrāsa, varētu ieteikt par labāko dzintara rotu darinātāju profesijas apzīmējumu no pašlaik sastopamajiem un lietotajiem trīs vārdiem (*dzintarapstrādātājs, dzintargriezējs un dzintarkalis*).

R. KNAPS

VĒL PAR *VIRSU* UN *VIRSMU*

Vārdu *virsa* un *virisma* mērķtiecīgu izlietojumu var un vajag atrisināt. «Latviešu valodas kultūras jautājumu» 1966. g. laidienā to cenšas veikt I. Ēdelmane. Tomēr ar lietoto statistikas metodi vien tas nav veicams. To redzam arī pēc I. Ēdelmanes iztīrītajiem citējumiem: ja mērījam temperatūru, tad varot runāt par *ūdens virsu*, bet, ja ūdens virsa ir spoguļgluda, tad «precīzāks» būtu *virsmas* vārds. Ja kaija lidojot saķer pa *ūdens virsu* peldošu maizes gabalu, neskarot ūdeni, tad *virsu* vajagot saukt par *virsmu*, bet, ja kārklu zari noliecas līdz pašam ūdenim, tad tie varot skart *ūdens virsu*.

Kāda vārda lietojuma biežums ne vienmēr liecina par šā vārda pareizumu — arī kļūdas var būt bieži atkārtotas.

Vārdam *virisma* laikam gan jau drīz būs piecdesmit gadu jubileja. Šā vārda parādīšanos latviešu valodā, šķiet, var diezgan precīzi konstatēt. Nav domājams, ka tas būtu radies pirms pirmā pasaules kara, un laikam gan pirmo reizi dienas gaismu *virisma* ierauga 1922. g. «Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcā».

Virisma ir apzināti darināts vārds. Tas darināts tehniskām vajadzībām, tāpēc arī ilgu laiku valodniekiem

tas palika svešs un to krasi noraidīja. Vēl piecdesmitajos gados akadēmiķis J. Endzelīns noliedza *virsmas* eksistences tiesības vispār.

Lai labāk atrisinātu *virsas* un *virsmas* izlietojumu, der mazliet pievērsties *virsmas* vēsturei.

Sprīžot pēc 1922. g. «Zinātniskās terminoloģijas vārdnīcas» teksta, ir jāsecina arī, ka ticamākais vārda *virisma* autors ir arhitekts A. Malvess. Jaunā vārda vajadzību gan būs noteikusi jēdzienu diferenciacija sakarā ar tehnikas progresu. Arvien vairāk apgūstot tehniskās zinātnes, latviešu valodas lietotājiem bieži vajadzēja runāt starp citu arī par ķermeņu geometriskām formām un matemātiskiem lielumiem.

Te nu vairs ar senajiem *virsa* un *virsus* iztikt nevarēja, jo formas ir ļoti tuvas un var radīt pārpratumus. Tagad vārds *virsus* kopā ar vairākiem citiem u-celma vārdiem ir jau atmiris, tādēļ pat teorētiski vairs nav iemesla apstrīdēt *virsmas* eksistences tiesības. Šāda nostāja atspoguļojas arī I. Ēdelmanes rakstā, un var tikai apsveikt šādu pārorientēšanos valodnieku aprindās.

Zīmīgi, ka 1922. g. terminoloģijas vārdnīcā *virsa* paliek ģeometrijā, bet *virisma* parādās būvniecībā, turklāt ar nozīmi «apakša» (постельная поверхность кирпича). A. Malvesa 1931. g. «Tehniskajā vārdnīcā celtniekiem» vārds *virisma* jau ieguvis pārsvaru (pāri par 20 termiņiem) gan matemātiski ģeometriskā nozīmē, gan arī nematemātiskā nozīmē. Šeit sastopami pat apzīmējumi *viršējā virisma* (верх) un *apakšējā virisma* (низ). *Virsa* šajā vārdnīcā vairs minēta tikai pāris vietās un vienīgi «верх» nozīmē. Vārds *virisma* bija radies, lai izteiktu matemātiski ģeometriskus jēdzienus, bet taisni šajā jomā tas sakņojās lēni. Un tikai Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas Latviešu valodas terminoloģijas komisijas

22. biļetenā (1956. g.), kā to atzīmē arī I. Ēdelmane, vārds *virisma* atzīts par pilttiesīgu matemātikas terminu.

Citās nozarēs un ikdienas sarunvalodā *virisma* izplatījās arvien plašāk. Sevišķi plaši šo vārdu lietoja piecdesmitajos gados. Vārds *virsa* tad tika pieminēts visai reti. Visi tad ne vien *staigāja* pa zemes *virsmu*, bet bija lasāms arī par *zābaku virsmām* un *galda virsmu*. Pat kādā brošūrā par atentātu pret Hitleru teikts, ka viņu no sprādziena paglābusi «galda masīvā *virisma*». Nav šaubu, ka te ir runa par to galda konstrukcijas daļu, ko sauc par *virsu*.

Tāds vārda *virisma* triumfs ir pilnīgi likumsakarīgs. Šajā laika posmā ļoti daudz tulkoja no krievu valodas, bet vārda «поверхность» divnozīmīgais lietojums bija maz apgūts. Skaidrs bija gan tas, ka ar šo vārdu apzīmētais jēdziens pilnīgi neatbilst jēdzienam «верх». Tulkotāji, daudz galvu nelauzīdami, visur rakstīja «jauno» *virsmas* vārdu. Tādējādi zemei, ūdenim un pat galdam arī materiālā nozīmē radās *virisma*, jo krievu valodā taču bija «поверхность».

Pārlietu lieliem uzplūdiem, dabiski, seko atplūdi. Tā tas vērojams arī gadījumā ar vārdu *virisma*. Varam taču pat fiziski izjust, ka *staigājam* pa zemes *virsu*, ka koks peld pa ūdens *virsu* un eļļa stāv *virsū* ūdenim.

Ar gandarijumu jāatzīmē «Ciņas» pirmierosme un konsekvence termina «zemes *virsa*» atjaunošanā. Bet Zeme kā kosmisks ķermenis principā neatšķiras no sava tuvākā kaimiņa Mēness, un tā līdztekus rodas apzīmējums «Mēness *virsa*». I. Ēdelmane pareizi atzīst ūdens *virsu* pretstatā dzelmei, piemēram, ja ir runa par ūdens *virsas* temperatūras mērīšanu. Bet vai tad iespējams noliegt Zemes, Mēness vai Saules un arī visu citu

ķermeņu *virsas* temperatūru pretstatā šo ķermeņu *iekšienes* temperatūrai? Ja to noliegt nav pamata, tad esam konstatējuši, ka *virsa* te izsaka jēdzienu, kas ir pretstats ķermeņu iekšienei.

Bet cik jēdzienu tad ir jāizsaka ar apskatāmo vārdu pāri, un vai pastāv objektīvi kritēriji to lietojuma sfēru sadalīšanā? Ir divi ģeometriski jēdzieni — forma un lielums. Lai tos atšķirtu no tādām taustāmām jeb materiālām parādībām kā, piemēram, *zemes virsa*, ir dabiski pirmajās nozīmēs lietot *virisma*. Tas saskan arī ar terminoloģijas praksi. Uzliekot *virsmai* šādu dubultu slodzi, nekādas neskaidrības nerodas. *Cilindriska virisma* izsaka formas jēdzienu, bet *cilindra virisma* — ģeometriskā lieluma jēdzienu. *Virisma* pēdējā gadījumā būtu laukuma lielums jeb platība tad, ja to vairs nevaram noteikt ar vienkāršu garuma un platuma reizinājumu. Tā tas ir ar sfēriskiem, cilindriskiem u. tml. laukumu lielumiem. Tāpat tas ir, piemēram, ar jumtu. Jumta laukumu dabūsim, reizinot garumu ar platumu, bet krāsotājam ar to nepietiks, ja jumts segts, teiksim, ar viļņotu šiferi — seguma laukumiskais lielums jeb *virisma* būs lielāka par jumta laukumu.

Bet paliek vēl divi jēdzieni: ķermeņa augša pretstatā sāniem un apakšai un ķermeņa āriene pretstatā iekšienei. Pirmajā gadījumā *virsas* tiesības neviens neapšaubā. Ar to vien šis vārds tomēr ir relatīvi maz noslogots, jo vairāk tādēļ, ka ķermeņa augšdaļu «вєрх» nozīmē latviski par *virsu* bieži vien nesauc. Dūmenim būs augšgals, jumtam — mugura vai arī kore u. tml.

Izraugoties piemērus vārda *virsa* lietojumam, parasti mīn gandrīz vienīgi galdu un apavus. Patiesībā abi šie piemēri nemaz nav īsti vietā. Galda virsa ir ķermenis, kam pašam par sevi ir *virsa*, sāni un apakša. Zābaku

viršai, lai tā būtu ādas, drēbes vai gumijas, ir virspuse jeb ārpusē un iekšpusē, kas pašas par sevi arī ir virsa vai apakša atkarībā no vērsuma.

Istākie piemēri ar sensena lietojuma tiesībām te būtu *zemes virsa*, *ūdens virsa*. Tā kā zemes *virsa* aptver visu zemeslodi, tad *virsa* jau automātiski attiektos arī uz visu, kas tur ietilpst, — ielas bruģis, asfalta sega u. c.

Virsmas dievinātāji mēdz teikt, ka par *virsu* varot runāt tikai tad, ja ķermenim ir arī apakša. Zemei apakšas neesot, visiem pazīstamā «apakšzeme» neesot pilntiesīga, un tādēļ zemei varot būt tikai *virsmā* un ne *virsa*. Tāpat grīdai nevarot būt *virsas*, jo apakšā grīdai esot nevis apakša, bet gan zemākā stāva griesti. Šķiet, ka tāds spriedums ir diezgan tāls no reālās izjūtas, kas rodas, staigājot grīdai pa virsu. Šādā nostādnē tad vai vienīgi ledus segai varētu būt *virsa*, jo tai apakša ir.

Būtu nelietderīgi *virsmas* vārdam uzkraut vēl trešā jēdziena — ķermeņa «āres» apzīmēšanu. Bez tam nav nekādas būtiskas starpības starp ķermeņa virsu, apakšu vai sāniem. Ja kuba gadījumā šos elementus vēl nodala šķautnes, tad bumbas gadījumā nav nekāda norobežojuma. Ar pavērsienu virsa var kļūt par sānu vai apakšu.

Viendabīgā ķermenī te starpības nav, bet ir gan objektīva (no mūsu spriedumiem neatkarīga) kopība. Visas ķermeņu puses (visa «āre») ir aptaustāmas un ar citiem jutekļiem konstatējamas. Turpretim ģeometriskie priekšstati un formas aptaustāmas vai tamlīdzīgi konstatējamas nav. Šeit tad arī, dabiski, rodas vajadzība vilkt robežas starp *virsu* un *virsmu*, saistot pirmo ar taustāmi materiālajiem jēdzieniem, bet otro — ar matemātiski ģeometriskajiem jēdzieniem.

Tad mums būtu *viršējā virsa*, *sānu virsa*, *apakšējā*

virsa un arī *kopvirsa*. Tās visas būtu pretstatā ķermeņa iekšienei. Nekur tālāk arī netiekam, ja gribētu te lietot *virsmas* vārdu, tikai *viršējo virsu* ērtības labad varam apzīmēt vienkārši ar *virsu*, bet *virsmas* gadījumā to nevaram.

Ja, piemēram, teiktu, ka jānokrāso ēkas vai galda «virsmas», darba veicējs katrā ziņā prasītu, kas tad īsti krāsojams, — ēkas iekšpuse vai ārpuse, vai arī jumts. Galdam parasti krāso virsas virspusi, varbūt arī sānus, bet nekrāso virsas apakšu, tāpat arī kāju apakšas. *Virsmas* kā visas «āres» izteicēja, par kādu ļoti daudzi to grib atzīt, te neattaisno sevi.

Ir zināma kolīzija, arī lietojot vārdu *virsa* kā «āres» izteicēju, jo *viršējā virsa* īsinātā formā kļūst identiska viršējai daļai. Pārpratumi ir novēršami, lietojot daudzskaitli: «galda virsa ir pulēta, bet citas tā virsas ne».

Vai terminoloģijā un literatūrā šeit minētie *virsas* vārda lietojumu veidi ir sastopami? Jēdzienu *Zemes virsa* lieto ģeogrāfi (4. biļ.), melioratori (25. biļ.) un arī hidrologi, bet, lai taupītu telpu un lieki neatkārtotos, hidroloģijas terminu biļetenā (32.) to neievietoja. Toties 32. biļetenā ir *pavirsa*, *pagulvirsa*, *virsas noskaļošana*, kas attiecas uz zemi; *virsas slīpums* attiecas kā uz zemi, tā uz ūdeni un pēdējā gadījumā atceļ 29. biļetenā esošo nepareizo terminu «šķidrums brīvā *virsmas*». Tālākie 32. biļetena termini — *virsas straume* un *zemvirsas straume*, *ūdens virsas profils* un *virsas spraugums* attiecas uz šķidrumiem (ūdeni).

Hidromehānikas terminu (29.) biļetenā *ūdensizspaida centru virsmas*, *vienāda potenciāla virsmas*, *vienāda spiediena virsmas* un *virpuļvirsmas* kā matemātiski jēdzieni būtu pareizi izteikti. Turpretim *plūsmas virsmas* un *šķē-*

luma virsma ir pareizi ģeometriskā lieluma apzīmēšanai, bet nepareizi materiālā izpratnē.

Astronomi, kā atzīmē arī I. Ēdelmane, grib teikt «Mēness *virsmas* veidojumi». Šis termins nepieder astroņomiem, bet gan ģeogrāfiem un ģeologiem, tādēļ priekšroka dodama 4. biļetenā esošajam terminam — «Mēness *virsas* veidojumi».

Kā redzams, terminoloģijas materiālos ir zināmas atkāpes un svārstības, bet jaunākajos biļetenos jau vērojama pietiekami stabila nostādne *virsmu* lietot matemātisku u. tml. jēdzienu, bet *virsu* — priekšmetu jēdzienu (ar kuriem var būt saistītas dažādas materiālas parādības) un objektu jēdzienu apzīmēšanai.

Literatūras piemērus I. Ēdelmane dažkārt izpratusi nepareizi. Ja agronoms V. Tērauds saka: «..zārdā.. siena krāvuma *virsa* ir vertikāla..», tad skaidrs, ka runa te ir par zārda sāniem, nevis augšu jeb muguru. Tātad vārds *virsa* te lietots ārienes nozīmē, neattiecinot to tikai uz augšdaļu, kura, starp citu, vertikāla nebūs.

Ja ihtiologs Z. Spuris saka: «..ārējie parazitī.. dzīvo uz (zivs) ķermeņa *virsas*..», tad jāsaprot, ka šie parazitīti mitinās ne tikai uz zivs muguras (*viršējās* daļas), bet gan visā ārienē, nevis ķermeņa iekšienē. Uz to norāda arī vārds «ārējie». Tātad abi šie piemēri rāda *virsas* vārda lietojumu ārienes nozīmē un ir saskaņā ar šajā rakstā pausto viedokli.

Kāds varētu būt objektīvs kritērijs, lai zinātu, kad lietot vārdu *virsa* un kad *virsma*?

Krievu «поверхность», kā redzams no iepriekšējā iztirzājuma, te nelīdz, jo to lieto, gan runājot par materiālo Zemes un citu ķermeņu *virsu*, gan arī par nemateriāliem formas jēdzieniem — piemēram, cilindriska *virsma*.

Neglābj arī vācu *Oberfläche* un laikam arī angļu *surface* ne. Ja mērijam temperatūru pie ūdens *virsas*, kā to atļauj arī Ēdelmane, tad vācieši taču saka *an der Oberfläche*. Ja kāds priekšmets peld pa ūdens *virsu*, tad vāciski būs *auf der Oberfläche*, un, ja eļļa izplūdusi pa ūdens *virsu*, tad varētu teikt *über die Oberfläche*.

Un būtu jau arī ļoti savādi, ja latviešiem vispirms būtu labi jāapgūst vācu, angļu vai pat spāņu valoda, lai zinātu, kā jārunā savā valodā.

Istenībā latviešu valoda ir pietiekami bagāta un sniedz stabilus paraugus, kā atšķirt materiālas norises un priekšmetus no abstraktiem jēdzieniem. Nebūs taču neviens sajaucis, piemēram, leņķi, stūri un kaktu, kaut arī vāciešiem te ir tikai divi vārdi — *der Winkel* un *die Ecke*, bet krieviem tikai viens — «угол». Nav domājams, ka kāds būtu norunājis satikšanos uz ielas leņķa vai gribētu nerātneļus ielikt nevis kaktā, bet leņķī.

Ir dzirdētas šaubas — ja krievi var iztikt ar vienu «поверхность» un vienu «угол», kādēļ tad latviešiem jātiecas pēc diviem vai trim vārdiem. Izteik jau, bet, lai bez konteksta zinātu, kas domāts, krievu valodā vārdam «угол» ir jāpievieno vēl «математический», «телесный» vai «входящий». Tāpat ir ar «плоскость», kur latviešiem arī divi vārdi — *plakne* un *plāksne*.

Plakne ir ģeometrisks divdimensionāls priekšstats. Plāksne arī ir divdimensionāla, bet jau materiāls ķermenis ar relatīvi nelielu biezumu, tādēļ tai ir zināmā mērā pat trīs dimensijas. Ja plakne vairs neiekļaujas divās dimensijās, tad to sauc jau par *virsmu*. Bet, kad virsma iegūst biezumu, tā būs čaula, kas, līdzīgi plāksnei, ir jau ķermenis.

Plakne un plāksne, tāpat kā leņķis un stūris, atšķiras ar savu izpausmi vai attieksmi pret citiem jēdzie-

niem, priekšstatiem un objektiem. Plāksnei un stūrim kā objektiem attieksmju loks ir plašāks nekā priekšstatiem «plakne» un «leņķis».

Plakne var būt horizontāla vai citādi orientēta, tā var iedomāti šķelt citu plakni vai arī ķermeni, bet tā nav ne ar ko norobežota — tai nav laukuma jeb platības, to nevar aptaustīt. Plāksne arī būs kaut kā orientēta, tā var pāršķelt citu plāksni vai ķermeni vai arī saskarties ar tiem. Plāksne ir norobežota malās, tai ir sava atbilstoša platība. Plāksne var būt gluda, krāsota, saplaisājusi, apdrupusi. Plaknei turpretim neviena no šīm īpašībām un attieksmēm nepiemīt. Tāpat tas ir ar leņķi pretstatā stūrim. Abi tie var būt šaurāki vai plašāki, bet apdrupuši leņķi gan vēl nav dzirdēti.

Šāda objektīva atšķirība starp plakni un plāksni un savukārt atkal kopība starp plāksni, stūri un visiem citiem priekšmetiem prasīt prasa, lai to attiecinātu arī uz visām virsām (materiālā izpratnē) un visām virsmām (matemātiskā izpratnē). Tad atkristu visāda minstināšanās, jo atšķirība ir ļoti noteikta un konsekventa.

Šeit ieteiktā *virsas* attiecināšana uz visu ķermeņa «āri» būtu tieši tā stāvokļa atjaunošana, kas it kā bijis likumisks, kad vēl aktīvi lietots vārds *virsus*. Zināmus sarežģījumus rada tas, ka forma un platība nav atraujamas no objekta, uz kuru tās attiecas. Tādēļ nevaram *virsu* vai *virsmu* saistīt ar noteiktiem priekšmetiem, kā to cenšas darīt I. Ēdelmane.

Ielas, piemēram, krustojas zināmā *leņķi*, un tad veidojas šim leņķim atbilstoši ielu *stūri* un apbūvējot — arī ēku *stūri*. Ir skaidrs, ka ikvienam stūrim «piemīt» savs raksturīgs leņķis.

Kaut gan daudzkārt rakstīts un runāts par zemes *virsmu*, tomēr būtu jātic terminoloģijas bijēteniem un

«Cīņai», bet sevišķi jau pašu maņas orgāniem un jāsaprot, ka staigājām pa redzamu un kājām taustāmu zemes *virsu*. Zemei kā sferoidālam ķermenim ir arī *virsmā* (virsas platība). To izsakām miljonos kvadrātkilometru, bet pa šiem miljoniem mēs staigāt nevaram, tas jādara pa to pašu senseno zemes *virsu*.

Ja atceramies, ka mūsu Zeme ir kosmisks ķermenis, tad mūsu tuvākajam kaimiņam Mēnesim u. c. arī būtu *virsmā*, kas mērījama laukumā mērvienībās. Bet raķetes ir asi iecirtušās Mēness *virsa* vai lēni nosēdusās uz Mēness *virsas*. Zinām, ka Zemes cilvēks reiz spers soļus pa Mēness *virsu*, varēs tiešā tuvumā apskatīt šīs *virsas* ainavas un *virsas* veidojumus un izmērīs ne vien Mēness *virsas*, bet arī dziļāku slāņu temperatūru.

Veiksim vēl nelielu ekskursiju ģeometrijā I. Ēdelmanes piemēru apjomā. Prizmas un piramīdas skaldnes ir plaknas (katrai tikai divas dimensijas — kā plaknei). Tādēļ būtu pareizāk un skaidrāk, ja teiktu «piramīdas sānu *laukums*», «pamatnes *laukums*» un arī «kopējais *laukums*». Ja segments ir sfērisks, tad tā laukuma lielums saucams par *virsmu*, bet plaknam segmentam pietiktu ar *laukumu*. Konsekventi lietojot un izprotot vārdus šādi, ar to esam raksturojuši arī pašu segmentu.

Cilindriska virsmā ir forma. Tā piemīt arī dzirnu akmeņiem, slīpriņām un var ietilpt arī kā sastāvdaļa kādā *virsmu* kombinācijā. *Lodes virsmā* ir laukuma lielums, bet formas ziņā lode jau ir *sfēriska virsmā*.

Arī cilindrus raksturo to laukums. To veido cilindriskā daļa un abi plaknie galu apli. Ja cilindrs vai lode ir materiāli ķermeņi, tad tiem ir arī *virsas*, kas var būt norūsējušas vai dzirkstoši spožas un katrā ziņā ir aptaustāmas. Ja šie ķermeņi ir dobi, tad būs *ārējā virsa*

un *iekšējā virsa*, kuru starpā ietilpst paša ķermeņa masa. Būs arī *iekšējā* un *ārējā virsma* jeb platība, kuras, protams, nebūs vienādlielas.

Jau atzīmēts, ka I. Ēdelmanei nav veicies ar agronomisku un zivkopības tekstu analīzi. Tas pats sakāms par metāltehnoloģiju. Atmosfēras ietekme uz alumīniju, padarot to matētu, ir ķīmisks process. Matemātiķi nav vēl konstatējuši, ka, piemēram, mainītos apla kvadrātūra ķīmiskās iedarbības rezultātā. Tādēļ pareizi būtu teikt, ka alumīnija *virsa* kļūst matēta. Citātā *virsmas* vārds lietots nevietā, un tas neliecina arī par vispusēju aptvertību, ko te grib saskatīt I. Ēdelmane.

Ja alumīnija plāksne novietota tā, ka gaiss (skābeklis) tai var piekļūt tikai no vienas puses, tad blāva kļūs tikai šī *ārējā virsa*, bet *iekšējā* ne. Lietojot vārdu *virsma*, tāpat nevaram te iztikt bez precizējuma — *ārējā* vai *iekšējā virsma*.

Citējumā par plaušām vārds *virsma* ir pareizi lietots, jo attiecas uz plaušu aktīvo *virsu platību*, ko norāda arī minētais skaitliskais lielums — 150 kvadrātmetru. Bet arī te piedēvēt *virsmi* vispusēju aptvertību būtu nepareizi. Citātā runa taču ir par plaušu aktīvo *iekšējo virsu* un tās platību jeb *virsmu*. Plaušu *ārējā virsa* ir ietverta ciešā plēvē (it kā «*virsmā*») un elpošanas procesā nepiedalās.

Citātā par ēku ārsienu veidošanu no *stiklotām virsmām* nav vietā ne *virsma*, ne arī *virsa*. Runa te ir par konstrukcijām. Tās varētu būt plāksnes. Bet visticamāk, ka darīšana ir ar stikla (līdzīgi ķieģeļu) *sienām* vai stikla *paneļiem*.

Vēl pāris vārdu par *platību* un tās sakarību ar *virsu* un *virsmu*. Tīruma platība nemainās no tā apstrādājuma stāvokļa. Laižot pāri arklus, zemes *virsa* (kaut

arī tikai virskārtas nozīmē) kļūs izvagota un palielināsies zemes *virsas laukums* jeb *virisma*. Šis *virsas* laukuma palielinājums (virsmas pieaugums) palielina arī iztvaikojumu un veicina zemes vēdināšanu, kas svarīgi agronomiem. Ja mitrums taupāms, tīrumam laidīs pāri rulli un *virsa* kļūs līdzena. *Virisma* (aktīvais laukums) samazināsies, un mazāks būs arī iztvaikojums.

Vārda *virisma* lietošana matemātikā nerada šaubas, turpretī fizikā tas ir citādi. Tur ne mazāk bieži ir jārunā arī par fizikālām parādībām un procesiem, un fiziķiem atkarībā no jēdzienu rakstura būs jālieto gan *virsa*, gan *virisma*. Zināms norādījums te būtu 32. terminoloģijas biļetenā ievietotais termins *virsas spraigums*, kas izsaka fizikālu parādību.

Maz ticams, ka I. Ēdelmanei izdosies pārliecināt ģeogrāfus par Mēness *virsmas* veidojumiem, ja ģeogrāfi savā terminoloģijas biļetenā atzīst tos par *virsas* veidojumiem.

Nav noslēpums, ka zemes *virsa* var būt izsusējusi, tādēļ arī, runājot par mitruma trūkumu Marsa virskārtā, nav vietā *virsmas* vārds.

Lai gan Čukču pussalas reljefs ir kalnains, cilvēks, domājams, arī tur joprojām staigās pa zemes *virsu* tāpat kā citur, gan kalnu zemēs, gan līdzenumos. Kalni, tāpat kā vagas tīrumā, var palielināt čukču apdzīvotās zemes *virsas* laukumu, un tad sacīsim, ka šis laukums jeb *virisma* ir lielāks par teritorijas platību.

I. Ēdelmanes dotās pretēja rakstura rekomendācijas par Mēnesi, Marsu un Čukču pussalu ir nepamatotas un noraidāmas.

Meteorologiem ir darīšana ar *bāriskām virsmām*. Tas ir nevis matemātisks jēdziens, bet fizikāls priekšstats. Tomēr šāda *virisma* nav robeža starp dažādām gaisa

masām, to nevaram pašu par sevi «aptaustīt» vai konstatēt ar jutīgām ierīcēm.

Turpretim gaisa masu saskarjoslas, kas veido tā saucamās frontes, būtu saucamas par *saskarvirsām*, kaut arī šo pārejas joslu biezums var būt krietni ievērojams. Sajās *virsās* var būt ievērojamas dažādu gaisa masu temperatūras, mitruma u. c. atšķirības. Šīs reāli eksistējošās *virsas* bieži vien uztveramas jau ar redzi — tās izpaužas mākoņu veidos un lietus joslās.

Virsmāi, I. Ēdelmanes vārdiem runājot, ir jāaptver «ķermeņi no visām pusēm». Un «Šie ir tādi ķermeņi, priekšmeti, kam ir dziļuma dimensija». Kādi gan varētu būt tie *ķermeņi* un *priekšmeti*, kam nav «dziļuma» dimensijas? Un, otrkārt, kā gan būtu jāsauc šī «aptvere», ja tā neaptvertu gluži visu ķermeni? Vai varbūt būtu jāsaka, piemēram, galda *virsas virsma*? Bet vai tā attiektos arī uz galda *virsas* sāniem un apakšu? Iznāk taču, ka *virsmāi* piedēvētā vispusējā aptvertība nav reāla un nav arī lielāka, kā lietojot *virsas* vārdu. Tikai *virsas* vārdam, arī runājot par galdu, ir priekšrocība, jo te rodas analogija ar visām citām nematemātiskām *virsām*.

I. Ēdelmane vēl tagad atzīst, ka pēc vārda *virsmā* «patiesi» nebija vajadzības, kamēr valodā vēl līdztekus pastāvēja divi vārdi — *virsus* un *virsa*. Istenībā te ir viena vārda divas formas. Un aktīvākā *virsa* uzsūca sevī otru, mazāk aktīvo. Viena vārda divu formu pielīdzinājums diviem atsevišķiem vārdiem arī izskaidro valodnieku neveiksmi cīņā pret *virsmu*, jo būtu jau tas pats, ja sāktu apgalvot, ka ir divi vārdi: *strīds*, teiksim, kad tas izraisās uz ielas vai tramvajā, un *strīdus*, ja tas norisinās auditorijā.

Vārds *virsmā* ir likumiski dzimis. Tam jānostājas

savā īstajā vietā, un tas nebūtu lietojams, kā vien iegribas un pagadās. Īss *virsas* un *virsmas* lietojuma noskaidrojums, kas saskan arī ar šeit pausto, sniegts arī E. Bērziņa grāmatā «Palīgs melioratoram», 1963. g.

L. BIRZIŅA

TURPINĀSIM SARUNU PAR JURIDISKIEM TERMINIEM UN IZTEICIENIEM

«Latviešu valodas kultūras jautājumu» iepriekšējā krājuma (1966. g.) rakstā «Izkopsim juridiskos izteicienus un terminus!» vēl ne tuvu nav minētas visas nepareizības un neprecizitātes, kādas juridiskajos terminos sastopamas gan sarunas, gan rakstu valodā. Lai celtu mūsu valodas kultūru, norādīsim vēl uz dažiem izteicieniem un formām, kas bojā stilu vai var radīt pārpratumus un no kā vajag izvairīties.

Mēdz teikt, ka tādā un tādā valstī sievietes nebaudot balsstiesības.

Vai šajā un līdzīgos gadījumos nepieciešams vārds *baudīt*?

Tiesības ir, vai arī tiesību nav. Bet «baudīšanai» ir cita nozīme. Bauda dzīvi, izbauda priekus un bēdas, nobauda ēdienus un dzērienus.

Bieži pat oficiālos dokumentos sastopams izteiciens, ka pilsoni *atjauno darbā*. Doma te ir tāda, ka atlaistu darbinieku *p i e ņ e m a t p a k a ļ a g r ā k a j ā d a r b ā*. Tā arī vajadzētu teikt un rakstīt.

Dažreiz iestādēs mēdz kaut ko pilsonim *izsniegt uz rokas* vai arī pilsonis apgalvo, ka viņam jau tas un tas ir *uz rokas*.

Nav vajadzības īpaši paskaidrot, ka pirmajā gadījumā domāta kāda dokumenta izsniegšana pilsonim personiski, pilsonim pašam, otrajā gadījumā — apstiprinājums, ka kaut kas ir jāsaņemts. *Izsniegt uz rokas* labā valodā neiederas.

Iestādēs bieži dzirdams uzaicinājums uzrādīt *personības dokumentu*.

Par personību kā cilvēka intelektuālo un morālo īpašību kopumu nemēdz būt dokumenti. Pilsonim ir personas apliecība (parasti pase), kur ierakstīti dati par cilvēku kā personu. Tāpēc pareizi būs prasīt personas apliecību.

Tāpat ir pareizi runāt par personas brīvību un neaizskaramību, nevis par personības brīvību un neaizskaramību.

Dažreiz pilsonim jādzird paskaidrojumi, ka viņš saņems pensiju, kad viņam *izpildīsies* sešdesmit gadi.

Pilsoni iegūst tiesību saņemt pensiju, kad viņi ir sasnieguši likumā paredzēto vecumu (sasnieguši tik un tik gadus).

Gadu izpildīšanās sastopama arī citādos variantos.

No šādas valodas mocīšanas gan vajadzētu vairīties.

Nereti gadās, ka tieslietu ministriju dēvē par *justīcijas ministriju*. Tāds apzīmējums sastopams pat dažos daiļliteratūras tulkojumos (piemēram, Luija Aragona grāmatā «Komunisti»). Apzīmējumu tieslietu ministrija taču latviešu valodā lieto jau sen. Tas būtu jāievēro arī tulkotājiem.

Tāpat nav pareizi *Bürgermeister* tulkot ar *burgomistrs* (sk. J. Meilihs, «Johans Štrauss», 1966, 128. lpp.), pareizāk — pilsētas galva. Ja runā par vācu pilsētām, var teikt arī *birģermeistars*.

Pašvaldība un patvaldība — «самоуправ-

ление» un «самодержавие» ir diametrāli pretēji jēdzieni, kurus nekādi nedrīkst jaukt.

Ar *pašvaldību* saprot zināmu iedzīvotājiem dotu patstāvību vietējo jautājumu izlemšanā, iespēju kārtot vietējos saimnieciskos, sociālos un kultūras jautājumus ar vēlētu amatpersonu palīdzību, bez valdības ieceltiem varas orgāniem.

Patvaldība ir neierobežota monarha vara, absolūtisms. Tomēr arī šeit gadās aplamības — *pašvaldības* vietā raksta *patvaldība*.

Krievu valodas vārds «цех» ne vienmēr tulkojams ar vārdu *cehs*. Viduslaiku amatnieku organizācijas bija *cunftes*, ko krievu valodā sauc «цехи». Vēsturisko romānu tulkotāji šeit mēdz kļūdities, amatnieku cunfti nosaucot par cehu. Šāda aplamība ieviesusies H. Senkeviča «Krustnešu» tulkojumā (1962), kur lasām, ka laukumā raibojis «amatnieku pūlis savu *cehu* krāsās» (95. lpp.). Šāds aplams tulkojums lasītājam nekā neizsaka. Ja turpretim būtu pateikts, ka laukumā bija ieradušies amatnieki ar savu cunftu karogiem, lasītājam rastos pavisam cits priekšstats par viduslaiku pil-sētnieku organizācijām, varbūt pat par viņu ekonomisko un politisko nozīmi tā laika sabiedrībā.

I. EDELMANE

VAI VISIEM AUGIEM IR STUMBRI?

Jebkurā botānikas mācību grāmatā, vienalga, vai tā domāta 5. vai 6. klases skolēniem, vai augstskolu studentiem, stāstot par augu anatomiju, sacīts, ka viena no galvenajām auga virszemes daļām ir *stumbrs*, ka

.. *stumbrs balsta zarus, lapas, ziedus un augļus* (V. Isains, Botānika, 1958, 62. lpp.). Turpat 64. lappusē var lasīt: *Raksturīga daudzgadīgo augu pazīme ir koksnains stumbrs..* un 62. lappusē: *Lakstaugu zaļo stumbru šūnās ir hlorofils.* Botānikas mācību grāmatās atrodamas arī ziņas par to, ka bieteī ir saīsināts stumbrs, zirņiem — kāpelējošs, bet gurķiem — ložņu stumbrs (B. V. Vsesvjatskis, Botānika, 1957, 73. lpp.). Par graudzāļu un apiņa stumbru runāts V. Roždestvenska grāmatā «Praktiskie darbi botānikā» (1959, 62. un 63. lpp.). Prof. Dr. P. Galenīeks norāda, ka .. *tulpei ir vienkāršs, nezarains stumbrs..* (Botānika, 1945, 7. lpp.). Par kolrabja stumbru runā prof. P. Galenīeks savā «Augu sistemātikā» (1960, 294. lpp.), par kāposta stumbru jeb kacēnu — E. Švinka «Botānikā VI klasei» (1960, 13. lpp.). Tāda pati aina vērojama arī citās botānikas mācību grāmatās.

Liekas, ka botānikas terminu *stumbrs*, ar ko pieņemts apzīmēt jebkura auga galveno daļu, proti, virszemes daļu no saknes līdz galotnei, lieto jau sen. Tādā pašā nozīmē šo terminu atrodam K. Ašmaņa grāmatā «Augu būve un dzīve» (1924, 21. lpp.), K. Ābeles grāmatā «Augu anatomija un fizioloģija» (1929, 29. lpp.) un citur.

Nav šaubu, ka termins *stumbrs* ir izdevīgs tad, ja runā par kādu augu vispār, kā tas nereti var būt augu anatomijā, lietojot stumbra vārdu vispārinātājnozīmē. Bet, tiklīdz aplūkojam konkrētus piemērus, runājam par konkrētiem augiem, rodas pamatoti iebildumi: vai šis termins izraudzīts veiksmīgi, vai, lietojot vienīgi terminu *stumbrs*, nenodara pāri precizitātei un pareizai valodas izjūtai.

Ne visiem augiem ir stumbri šā vārda tiešajā nozīmē. Ar stumbra vārdu latviešu valodas runātājs parasti

saprot auga centrālo daļu, kas ir cieta un koksaina (visbiežāk liela, masīva), brūna vai pelēka. Stumbri ir visiem kokiem, krūmiem un puskrūmiem. Turpretī daudzu augu mīkstās, trauslās, zaļās centrālās daļas apzīmēšanai vairāk ieteicams termins *stublājs*, kas būtu precīzāks. Fr. Adamoviča pārstrādātajā un tulkotajā O. Šmeila «Botānikā» (1921, 97. lpp.) šajā sakarībā teikts: *Mazākiem augiem, kuri dzīvo vienu vai divus gadus, mēdz būt mīksts, sulīgs stumbrs, kurš reti kad pārcieš ziemu; tādu stumbru sauc par stublāju*. Tālāk šai grāmatā viscaur šķirti termini *stumbrs* (runājot par kokiem un krūmiem) un *stublājs* (runājot par zālēm un lakstaugiem), saprotot ar stumbru auga centrālo daļu, kas balsta zarus, bet ar stublāju — auga centrālo daļu, kas balsta lapas.

Valodas materiāls liecina, ka mūsdienu latviešu valodā vārdus *stumbrs* un *stublājs* parasti šķir. Piemēri: *.. pa apakšu, starp pelēko stumbru rindām varēja ieskatīties tālu tālu mežā..* (Ē. Vilks, Zaļais koks.) *.. viņš [Mārtiņš] palīda zem Osienes ābeles un nosēdies atspieda muguru pret cieto, vienā pusē pārplisušo stumbru.* (A. Upīts, Zaļā zeme.) *Pasīka auguma, bet sīkstis kā paegļa stumbrs, no kura taisa pātagas kātus, viņš [jumikis] prātīgi lika pastalās ieautās kājas uz apaļajiem kāpņu šķēršļiem.* (M. Birze, Visiem rozēs dārzā ziedi...) *Uz stumbra balstās [augļu koka] vainags ar lapām un augļiem.* (J. Sudrabs, Augļkopība, 1960, 341. lpp.)

Dābols tiešām sadīdzis tā, ka prieks skatīties, taisni kā zaļa velēna zem likajiem [labības] stublājiem. (A. Upīts, Zaļā zeme.) *Uz zemes guļošie [zirņu] stublāji nokaltuši un sapuvuši, bet galotnes apkārušās smagām pākšu krellēm.* (I. Indrāne, Lazdu laipa.) *.. bietes, burkāni un citi sakņaugi pastiprināti attīsta ziedus un*

sēklu stublājus.. (J. Apsītis, Laukkopība, 1956, 353. lpp.) *Stublāji tauriņziežiem ir zaroti un ar pilnu vidu.* (V. Tērauds, Pļavas un ganības, 1958, 20. lpp.)

Runājot par zālaugiem, latviešu valodā plaši lieto vārdu *stiebrs*. Piemēri:

Kad rudzu lauki ziedēs, tu iesi tiem garām, ieelposi medaino smaržu un viegli pārvilksi ar savu mazo roku pār zaļajiem stiebriem, kuri jūlijā būs saules krāsā. (J. Stulpāns, Cilvēks dedzina kūlu.) *Klāt siena laiks. Timotiņš jau novecoja. Zaļās galviņas rūsganoja, stiebri kļuva cieti kā stieples.* (A. Kurcijs, Vienkāršā dzīve.) *Sausi sakaltētie linu stiebri kūpēja šausmīgi, lāgu lāgiem mašina ar visiem malējiem pazuda pelēkā putekļu mākonī..* (A. Upīts, Zaļā zeme.) *Stiebri stiebrzālēm ir nezaroti, ar tukšu vidu un nav sadalīti posmos. Pa lielākajai daļai tie ir apaļi, bet atsevišķos gadījumos var būt arī plakani.* (V. Tērauds, Pļavas un ganības, 1958, 15. lpp.)

Liekas, ka arī botānikas mācību grāmatās būtu diferencēti jālieto termini *stumbrs*, *stublājs* un *stiebrs*, runājot par atsevišķiem, konkrētiem augiem. Stumbra vārds viens te nevar iznest pārāk lielo semantisko slodzi.

V. SKUJIŅA

VAI *SLIFS* LIETOJAMS LATVIEŠU VALODĀ?

Latviešu valodā, tāpat kā krievu un citās valodās, ir daudz svešas cilmes vārdu. To ieplūšanai valodā ir dažādi cēloņi. Viena daļa ienāk reizē ar apzīmējamiem

jēdzieniem, un tie ir dziļi iesakņojušies latviešu literārajā valodā, piemēram, reizē ar radiotehnikas un televīzijas attīstību ienāca termini *antena*, *diktors*, *ekrāns* u. c. Šādi svešas cilmes vārdi pa lielākajai daļai ir labi attiecīgo jēdzienu apzīmējumi, un latviešu valodā tiem parasti latvisko ekvivalentu nav vai arī šie ekvivalenti nav nostiprinājušies.

Atšķirīgu grupu veido tādi svešas cilmes vārdi, kas ietilpināmi tā saucamajā profesionālajā žargonā. Tie ir vārdi, kas pārceļti latviešu valodā bez jebkādas vajadzības un dziļāka pamatojuma. Visbiežāk tie ir vācu, retāk — krievu cilmes vārdi, piemēram, šādi tehniskie apzīmējumi: *flaķenes* — zinātniskajā terminoloģijā *plakanknaibles*, *šoks* — *karburatora gaisa vārsta poga*, *šēņķelis* — *grozāmass tapa*, *kurbulis* — *rokas kloķis*, *suhars* — *puslociņš*, *barabāns* — *kabeļspole* u. c. Mūsdienās šie terminu nezinātniskie varianti skaužami. Tie nebūtu lietojami arī speciālistu runas valodā.

Uz robežas starp zinātnisku terminu un žargonismu ir speciālistu plaši lietotais vācu cilmes vārds *šlifs*. Vārds *šlifs* tiek lietots dažādās nozīmes niansēs, bet kopumā tajā ietverti jēdzienu varētu izteikt ar vārdiem «slīpēta virsa». Reizēm par *šlifu* sauc arī atsevišķu priekšmetu ar slīpētu virsu. Tātad vārds *šlifs* ietver sevī jēdzienu «slīpēt». Gan jaunākā laika aizguvumam *šlifs*, gan sen pazīstamajiem aizguvumiem ar sakni *slip-* (*slīpēt*, *noslīpēt*, *pieslīpēt*, *slīpēšana*, *slīpējums* u. c.) pamatā ir viens un tas pats vācu vārds — *schleifen*. Taču atvasinājumi ar *slip-* jau stingri nostiprinājušies terminoloģijā, turpretī atvasinājumi ar *šlif-* latviešu valodā nav vispārpieņemti termini. Arī speciālistiem nav domstarpību jautājumā par to, ka vārdi

šlifēt, *šlifēšana* u. tml. latviešu valodā ir lieki. Vienīgais izņēmums būtu termins *šlifs*¹.

Nebūtu ko iebilst, ja termins *šlifs* ietvertu sevī nevis nozīmi 'slīpēt', bet gan kādu citu nozīmi vai nozīmes niansi. Taču vienas nozīmes izteikšanai lietot dažādas saknes vārdus nav ieteicams, īpaši zinātniskajā terminoloģijā.

No teiktā var secināt, ka labāk būtu termina *šlifs* vietā izvēlēties kādu atvasinājumu no darbības vārda *slīpēt*. Tā kā attiecīgās virsas tiek slīpētas jeb pieslīpētas, tad varbūt noderētu termini *pieslīpne*, *pieslīpnis* vai tml. Tad varētu arī diferencēt nozīmes: *pieslīpne* — «slīpēta virsa», *pieslīpnis* — «priekšmets ar slīpētu virsu». Ja šie ieteikumi nav pieņemami, varētu veidot arī citādus darinājumus ar sakni *slīp-*.

Zinātniskajiem terminiem vairāk nekā jebkurām citam valodas leksikas slānim jābūt noteiktā sistēmā. Tā ir viena no svarīgākajām zinātniskās terminoloģijas prasībām. Tā kā vārds *šlifs* neiekļaujas zinātniskās terminoloģijas sistēmā, vajadzētu krietni padomāt par to, vai šāds termins būtu paturams.

M. LEPIKA

MŪSDIENU LATVIEŠU LITERĀRĀS VALODAS UN IZLOKŠŅU SASKARE TULKOTOS DAIĻDARBOS

No mūsdienu literārās valodas normu viedokļa vērtējami gan latviešu rakstnieku darbi, gan tulkojumi. Apkopojusi labāko, ko daudzu gadu desmitu laikā devušas

¹ Krievu valodā atbilstošais termins ir «шлиф», kas pretēji latviešu valodai iekļaujas kopējā atvasinājumu sistēmā (шлифовать, шлифование u. c.).

izloksnes, mūsdienu literārā valoda jau kļuvusi gandrīz neatkarīga no izloksnēm gan vārdu krājuma, gan formu maiņas, gan sintaktisko veidojumu ziņā. Tomēr vēl arvien eksistē tādas valodas parādības, kas sakņojas dialektos un dažkārt pozitīvi, bet biežāk gan negatīvi ietekmē literāro valodu. Izloksnes vēl arvien ir atbildīgas par atzīto literāro normu pārkāpšanu, piemēram, par akuzatīvu vārdkopās ar *vajadzēt*, par akuzatīvu ar vajadzības izteiksmi, par prepozīciju skaušanu, par nepareizu verbu formu lietošanu pavēles izteiksmē un vienkāršajā nākotnē u. c. Individuālās atkāpes no pieņemtajām normām mēs mēdzam izskaidrot ar autora resp. runātāja piederību pie vienas vai otras izloksnes vai izlokšņu grupas. Dzimtājā novadā, ģimenē saņemtās valodas tradīcijas vēlāk tikai daļēji var dzēst citas, spēcīgākas, var mainīt skola, jauna vide, nodarbošanās. Stabilākās no tām ir sintaktiskās un intonatīvās.

Kopš mūsu literārās valodas veidošanās gadiem pagājušā gadsimta beigās līdz mūsu dienām saglabāties paralēlisms noliegtu teikumu veidojumā: atkarīgais locījums (papildinātāja, objekta locījums) var būt gan ģenitīvs, gan akuzatīvs. Latvijas PSR austrumu daļā (Vidzemē, Latgalē) ir spēkā konstrukcijas ar ģenitīvu, rietumu daļā (Kurzemē) un Vidzemē, kur runā lībiskajās izloksnēs, lieto akuzatīvu. Kā jau zināms, noliegts pārejošs verbs ar ģenitīvu ir mantojums no sensenas baltu un slāvu valodu radniecības. (Tāda ir daudzu valodnieku, arī prof. J. Endzelīna atziņa.) Vidzemes austrumu daļā un Latgalē šī īpatnība var būt saglabājusies krievu, poļu, lietuviešu valodas ietekmē, akuzatīvs Kurzemē daļēji nostabilizējies vācu valodas ietekmē. Astoņdesmito un deviņdesmito gadu rakstnieki

reālisti galvenokārt ir vidzemnieki un savā valodā atspoguļo ģenitīva konstrukciju. Viskonsekventākais starp viņiem vēl arī gadsimta sākumā ir Rūdolfs Blaumanis. Rakstnieki no Kurzemes un libisko izlokšņu novadiem savukārt lieto akuzatīva konstrukciju. Lielākā daļa mūsdienu rakstnieku lieto kā vienu, tā otru.

Viss teiktais attiecas arī uz tulkojumu valodu un tulkotājiem kā dažādo Latvijas novadu pārstāvjiem. Tulkotājus turklāt ietekmē vēl otrs, ne mazāk svarīgs faktors — valoda, no kuras viņi tulko, tās sistēma un teikumu veidojums. Ja tā ir radu valoda (krievu, poļu, ukraiņu, čehu, lietuviešu u. c.), tad tulkotājs sastop to pašu ģenitīva konstrukciju, kas pazīstama viņam no vidzemnieku daiļrades, vārbūt tā tuva arī viņam pašam. Nevienā citā valodā nolieguma ģenitīva nav. Dažādas kombinācijas, kas rodas, tulkotāja paša dzimtajai izlokšnei vai ar izglītību apgūtajai valodas tradīcijai sadurties ar citvalodu paraugu, piespiež vērīgāk ieskatīties literārās valodas un izlokšņu saskarē. Ir svarīgi, kuru modeli tulkotājs izraudzīsies paraugam — vienu vai otru no abiem paralēlismiem mūsu valodā. Starp daudziem lasītiem tulkojumiem tikai daži ir tādi, pēc kuriem var spriest par tulkotāju pašu kā par ģenitīva konstrukcijas pārstāvi. Ja tulkotājs uzņēmīs seno baltu un slāvu valodu radniecības pazīmi ar savu dzimto runu un apzināti nav mēģinājis no tās tikt vaļā, tad rodas tādi tulkojumi kā Rūdolfa Egles un Kārļa Egles darbi, kur ģenitīva konstrukcija izpaužas visai spilgti. Angļu valodas teikumu konstrukcija nav kavējusi Kārli Egli atveidot Tagores stāstu un tēlojumu akuzatīvu ar Druvienas augšzemniecisko ģenitīvu. Piemēri:

Es lūdzu, mana vārda nesaki! (Dārznieks.) *Neapcietīni savas sirds!* (Dārznieks.) *Es nesaprotu*

tevis. (Dārznieks.) *Nav visa laupijis man liktenis.* (Dārznieks.) *Es zinu, tu man kauna nedarisi.* (Katastrofa.) *Debess joprojām bija skaidra, pie tās nemanija nevienu mākonīšu.* (Katastrofa.) *Kamala nejuta vairs nekāda prieka.* (Katastrofa.) *Es nespēšu ne soļā.* (Katastrofa.) *Otra tāda nelieša nevar atrast visā pasaulē.* (Katastrofa.)

Šeit papildinātājs ģenitīvā lietots arī atkarā no noliegta modālā verba *varēt*.

Tāpat to lieto arī Blaumanis un citi Austrumvidzemes rakstnieki.

Pastiprināts noliegums ar *nekāds, neviens, nekur* u. c. vēl īpaši balsta ģenitīva lietošanu.

Dzimtā sēliskā izloksne atspoguļojas Marijas Ezeriņas tulkojumos no angļu valodas (Č. Dikensa darbos). Var pašķirt jebkuru lappusi, piemēram, romāna «Dāvids Koperfilds» tulkojumā (1954), un tūlīt duras acīs teikumi ar nolieguma ģenitīvu (piemēri ņemti no 336. lappuses):

Tur manīs neviens nepazīst. Tu jau nemaz visa nezini. Tas man nesagādā nekāda prieka. Arī te noliegums pastiprināts ar *neviens, nekāds, nemaz*. M. Ezeriņai par lietotajām ģenitīva konstrukcijām ir bijis jāsaņem arī pārmetumi un no vienas otras jāatsakās.

Ievas Lases tulkojums no franču valodas — Pjēra Gamarā stāsts «Kapteinis Pavasaris» arī liecina par to, ka tulkotājam nav sveša ģenitīva konstrukcija, piemēram:

Tas viņiem neprasa nekādu pūļu. Melnajā naktī nevarēja saskatīt nevienu aizdomīga stāva. Es zināju, ka mūži nesacels ne mazākā trokšņa. Nemanija ne mazākās kustības.

Arī šais teikumos blakus ģenitīvam ir vārds, kas atkārtoti resp. pastiprina noliegumu.

Kā nu ir ar tulkojumiem no radu valodām, kur valda nolieguma ģenitīvs?

Daudzus krievu klasikas darbus tulkojusi A. Ozola-Sakse. Viņas jaunākais tulkojums ir moldāviešu rakstnieka Jona Druces «Stepes balādes» (arī no krievu valodas). Nolieguma gadījumos te bieži lietots ģenitīvs, piemēram: *nekā viņiem no dzīves nevajag; neviena nepazīst; neredzēja ne zilumu, ne asiņu; nebija izteicis neviena vienīga vārda; nelika miera; pilnīga miera viņam nedeļa sarežģīti jautājumi; vecītis nenovērsa no meitenes ne acu; māte smejas un nesaka nekā.*

Ģenitīva konstrukciju sastopam arī K. Štrāla tulkojumā I. Turgeņeva «Priekšvakarā». Tas liecina, ka tulko-tājs savas izlokšnes īpatnību saskaņojis ar grāmatas autora lietoto radniecisko nolieguma konstrukciju.

Radu valoda ir arī ukraiņu valoda, no kuras Marija Šūmane tulkojusi Mihailo Stelmaha «Lido zosis, lido gulbji...». Šai tulkojumā oriģinālvalodas paraugs sastopas ar tādu dzimto runu, kurā papildinātājs ģenitīvā pie pārejoša verba ir pasvešs, taču tulkotāja to vairākos gadījumos lieto, varbūt sekojot ukraiņu valodas paraugam vai arī apzināti novirzoties no akuzatīva konstrukcijas frazeoloģiskos teicienos, piemēram:

Taču ķēve necēļ ne ausu; it īpaši teikumos ar pastiprinātu noliegumu: neredzu tur. ne pamata, ne politikas, ne paragrāfa.

Vistuvākā radu valoda mums ir otra baltu valoda — leišu valoda, kurā ļoti konsekventi noliegtos teikumos lieto ģenitīvu. Vairākus lietuviešu rakstnieku darbus esam saņēmuši A. Sukovska tulkojumā. Šķiet gan, ka

tulkotājs tišām ir novērsies no abu valodu radnieciskuma izpausmes sintaktiskos veidojumos ar ģenitīvu, varbūt tāpēc, ka latviešu valodā patlaban dominē akuzatīvs.

Vēl mazāk šo radu valodas īpatnību varam samanīt H. Gāliņa tulkotajā I. Simonaitītes darbā «Pikčurniene». Lībiskas izlokšnes parādības atklājas arī, piemēram, tādā teikumā: *..neizteica nevienu vārdu.*

Igauņu valodā nav nolieguma konstrukcijas ar ģenitīvu, bet rakstnieka Vildes darba «Pravietis Malsvets» tulkotājam E. Lesiņam tā ir bijusi tuva, tāpēc arī tādi teikumi:

Tas bija vīrs, kas nepazina žēlastības; nekādas atbildes nedabūja; nebīsties valdīšanas u. c.

Latviešu valodu nolieguma izpausmes ziņā cenšas šķirt no igauņu valodas arī tulkotāja Dž. Plakide. Tā, piemēram, Tuglasa romānā «Mazais Ilmarī» sastopam teikumus:

Vilks necieš bises šāvienu; nekā nesaprata; es nespēju nevienu vārda dabūt pār lūpām; viņš nebija vēl nevienu cilvēka redzējis; tu jau viņa nesagaidīsi; nedeļa miera.

Pazīstams ar saviem tulkojumiem no igauņu valodas ir Jānis Žigurs, kas dzīvo ciešā saskarē ar abām valodām. Abās klausoties, viņš arī uzņēmis dažādus iespaidus. Igaunijas pierobežā tikai nejauši var ieskanēties augšzemnieciskais noliegtu teikumu veidojums, ko Žigurs tomēr parāda, var pat teikt, ievēro vairāk nekā veidojumus ar akuzatīvu, it īpaši Smūla apraksta «Lēdus grāmata» tulkojumā.

Nevar nosaukt nevienu tulkojuma, kurā būtu konsekventi izturēts tikai akuzatīvs. Savukārt nav arī nevienu

tulkojuma ar tik konsekventi izturētu ģenitīvu kā R. Blaumaņa daiļradē.

Salīdzinājumā ar gadsimta pirmajiem gadu desmitiem ģenitīva konstrukcijas lietošana ir mazinājusies. Daudzi autori atmet ģenitīvu, vairoties no iespējamajiem pārpratumiem vienādo locījumu formu dēļ: papildinātājs *māsas* ir vienskaitļa ģenitīvs un daudzskaitļa akuzatīvs, tāpat papildinātājs *koku* ir vienskaitļa akuzatīvs un daudzskaitļa ģenitīvs. Grūti pateikt, vai vārds *māsa* kontekstā *Es neredzu māsas* ir vienskaitļa ģenitīvā vai daudzskaitļa akuzatīvā. Tāpat arī atkarīgais locījums nav skaidri saredzams teikumā *Es nestādīšu vairs koku*. Pārpratoms, zināms, rodas tikai tad, ja abas konstrukcijas lieto pamišus.

Lietuviešu valodā tādas formu sakrišanas nav, tāpēc šajā valodā daudz konsekventāk lieto papildinātāju ģenitīvā.

Vairoties no pārpratuma, autori pirmām kārtām mēdz atsacīties no ģenitīva tādos veidojumos, kuros atkarīgais vārds būtu vīriešu dzimtes daudzskaitlis. Palaikam tai vietā tiek lietots daudzskaitļa akuzatīvs: *Melus* (bet ne *melu*) *viņa nepiedeva*, *kokus* (bet ne *koku*) *nenocirta*. Tāpēc arī avīžu rakstos bieži sastopams teikums *viņi netaupīja spēkus* ar akuzatīvu, bet *netāupīja pūļu* — ar ģenitīvu.

Lielākā tiesa tulkotāju izmanto kā vienu, tā otru konstrukciju. Un tas ir labi. Mūsdienu literārā valoda būtu nabadzīga bez tādām frazeoloģiskām vārdkopām kā *neteikt ne vārda*, *nespert ne soļa*, *necelt ne ausu*, arī *nelikt miera* un daudzām citām, kas kļuvušas jau par visas latviešu valodas kopmantu, un atkāpi no tām jau var uzskatīt par laba stila trūkumu. Ģenitīva konstrukcija noliegtu teikumu veidojumos ir bijusi un paliek

mantojums no senās baltu un slāvu valodu radniecības. Visu vārda mākslinieku — rakstnieku un tulkotāju spēkos ir neļaut tai panīkt arī literārajā valodā. Liela nozīme te arī redaktoru darbam. Ja autors vai tulkotājs lietojis ģenitīva konstrukciju, tad nevajadzētu to skaust.

Ģenitīvu papildinātāja funkcijā noliegtos teikumos gribētos saudzēt arī aiz citiem motīviem. Pirmkārt, baltu un slāvu valodās noliegumu veido ne tikai verbs ar negāciju, bet arī atkarīgā vārda locījuma maiņa. Taču ne jau vienmēr, ne jau katrā gadījumā akuzatīvu nomaina ģenitīvs. *Es dzirdu troksni* un *es nedzirdu troksni*; bet *es to zinu* un *es to nezinu* (norādāmais vietniekvārds te attiecas nevis uz kādu priekšmetu, bet uz kādu minētu parādību). Otrkārt, locījuma maiņai ir arī zināma estētiska nozīme — locījuma maiņa dod iespēju izvairīties no vienas formas atkārtojumiem. Tā, piemēram, Gogolis raksta:

Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи.

Līdzīgu skanējumu un emocionālu pārdzīvojumu pānāk R. Blaumanis dzejolī «Vēl tu rozes plūc». Arī te ir viena un tā paša atkarīgā vārda formas maiņa. Vispirms nolieguma ģenitīvs *Vēl tu uzsmaidi visai pasaulei, vēl tu nezini sava skaistuma*, bet tālāk akuzatīvs pozitīvā teikumā: *Karsti slavēs viņš tavu skaistumu, bet es..* utt. Līdzīgus locījuma maiņas piemērus sastopam arī tulkojumos:

Se manī pazīst visi. Tur manīs neviens nepazīst.
(Č. Dikenss — M. Ezeriņa.)

Es zinu brīnumus, ko paveic darba ļaudis, lai mēs virs zemes sauli varam just un tālāk: Es citas saules nevarēju just. (E. Mieželaitis — B. Saulītis.)

Ar ģenitīvu izteikts papildinātājs daudzos gadījumos

palīdz parādīt literārās valodas formu bagātību, sa-
sniegt izteiksmes daļumu. To derētu ievērot tulkotā-
jiem, īpaši tiem, kas uzņēmušies latviešu lasītāju iepa-
zīstināt ar izcilākajiem mūsu radu valodu pārstāvjiem
prozā un dzejā.

M. SAULE-SLEINE

VĒL PAR IZSKAŅĀM *-īgs* UN *-īsk*s

Mūsdienu latviešu valodas praksē, gan runā, gan rak-
stos, nereti jāsastopas ar dažu semantiski atšķirīgu ad-
jektīvu paralēlformu nediferencētu lietošanu.

Soreiz apstāsimies pie dažiem semantiski atšķirīgiem
adjektīvu pāriem ar izskaņām *-īgs* un *-īsk*s, kuri atva-
sināti no lietvārdiem — personu nosaukumiem: *cilvēci*gs
un *cilvēcisk*s, *kareivi*gs un *kareivisk*s, *varoni*gs un *va-
ronisk*s un kurus dažkārt lieto, semantiski nediferen-
cējot.

Adjektīviem ar izskaņu *-īgs* un *-īsk*s latviešu literā-
rajā valodā jau nostiprinājusies sava nozīmju un nianšu
sistēma, un tiem valodā ir semantiski atšķirīgas funk-
cijas.

Zināms, ka no lietvārdu celmiem ar sufiksu *-īg-* atva-
sinātie adjektīvi norāda uz aktīvu kvalitatīvu īpašību,
piemēram: *draugs* — *draudzīgs* (*draudzīgs*
darba biedrs; ar pārnesuma nozīmi — *draudzīgs*
raksturs), *labdaris* — *labdarīgs* (*labdarīgs*
cilvēks), *blēdis* — *blēdīgs* (*blēdīgs*
puika).

Šai adjektīvu grupai blakus ir adverbi ar izskaņu
-īgi — *draudzīgi* (piemēram, *izturēties*), *labdarīgi* (pie-
mēram, *riķoties*), *blēdīgi* (piemēram, *izvairīties*), liet-
vārdi ar izskaņu *-ība*, kas norāda uz atbilstošā adjek-

tīva nozīmē ietvertās īpašības vispārinājumu, piemēram, *draudzīgs* — *draudzība*, *labdarīgs* — *labdarība*, *blēdīgs* — *blēdība*, un lietvārdi ar izskaņu *-ums*, kas raksturo īpašības izpausmi konkrētā gadījumā, piemēram, *draudzīgums*, *labdarīgums*, *blēdīgums*.

No lietvārdiem — personu nosaukumiem atvasinātajos adjektīvos ar sufiksu *-isk-* spēcīgāk izpaužas priekšmetiskuma aspekts, un tie izsaka līdzīgumu vai atbilstību tam, kas ietverts pamatvārda — lietvārda nozīmē (visbiežāk skarot atbilstību vai līdzīgumu ārējā izskatā, kustībās u. tml.), piemēram: puika — *puicisks* (*puiciska rīcība*, *puiciska aušība*, *puiciska dižošanās*). Šai adjektīvu grupai blakus ir adverbji ar izskaņu *-iski* (piemēram, *puiciski uzvesties*) un lietvārdi ar izskaņu *-ums* (piemēram, *puiciskuma izpausme jaunieša rīcībā*), bet nav lietvārdu ar izskaņu *-ība*.

Adjektīvu ar izskaņām *-īgs* un *-isks* semantisko diferenciāciju valodā stiprina arī tas, ka lielai grupai adjektīvu ar izskaņu *-isks*, kas atvasināti no lietvārdiem — personu nosaukumiem, blakus nav vai nemēdz būt adjektīvu ar izskaņu *-īgs*. Arī otrādi — lielai grupai šīs kategorijas adjektīvu ar *-īgs* blakus nav vai nemēdz būt adjektīvu ar izskaņu *-isks*. Tā, piemēram, tikai ar izskaņu *-isks* mūsdienu latviešu literārajā valodā lieto adjektīvus *biedrīks*, *pilsonīks*, kā arī atvasinājumus no lietvārdiem — personu nosaukumiem ar izskaņu *-nieks*: *skolniecīks*, *saimniecīks*, *pilsētniecīks*, *amatniecīks* un daudz citu. Tāpat savukārt blakus šā tipa adjektīviem ar izskaņu *-īgs*, piemēram, *draudzīgs*, *brālīgs* u. c., nemēdz lietot adjektīvus ar izskaņu *-isks*.

*

Apceramā gramatiskā un semantiski kvalitatīvā atšķirība starp adjektīviem ar izskaņām *-īgs* un *-isks* mūsdienu latviešu valodas praksē ne vienmēr tiek ievērota adjektīvu *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* izlietojumā.

Tā kā adjektīvi ar izskaņu *-īgs* norāda uz aktīvu īpašību ar kvalitatīvu nokrāsu, tad *cilvēcīgs* ir tāds, kas ir līdzjūtīgs, līdzcietīgs, humāns; pretim tam stāv antonīms *necilvēcīgs* ar nozīmi 'nežēlīgs, ļauns'. Tepat minami arī adverbs ar *-īgi* — [*ne*] *cilvēcīgi* un substantīvi — [*ne*] *cilvēcība* un [*ne*] *cilvēcīgums*.

Ar adjektīvu *cilvēcisks* raksturo ko tādu, kas atgādina cilvēku vai cilvēkus (=kā cilvēka, cilvēku, kā cilvēkam, cilvēkiem), kas īpats, piemērots cilvēkam, cilvēkiem, piemēram, *pērtiķa tīri cilvēciskais izskats*.

Tā tad adjektīvs *cilvēcisks* raksturo to, kas piemīt cilvēkam kā dzīvai būtnei, bez jebkādas kvalitatīvas nokrāsas. Kvalitatīvais aspekts piemīt adjektīvam ar izskaņu *-īgs* — *cilvēcīgs*.

Latviešu valodas vēsturiskās attīstības gaitā, valodiskajai izteiksmei arvien uzlabojoties un precizējoties, norisinās arī adjektīvu *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* (kā arī citu no šo adjektīvu celma atvasinātu formu) diferencēšanās.

17. un 18. gadsimta latviešu valodnieciskajos darbos valda adjektīvs ar sufiksu *-īg-* — *cilvēcīgs*. Tā, piemēram, G. Elgera vārdnīcā (1683) adjektīvs *cilvēcīgs*¹ minēts blakus latīņu «humanus» (51). J. Langija Latviski-vāciskajā vārdnīcā (1685) adjektīvs *cilvēcīgs* tulcots vāciski «menschlich» un tam pievienota vārdkopa *cilvēcīga daba* — «die menschliche Natur». Turpat minēts arī adverbs *cilvēcīgi* (Langijam ar galotni *-e*) —

¹ Visi citējumi doti mūsdienu rakstībā. — M. S.

«nach menschlicher Art» (356). Arī G. F. Stendera vārdnīcā (1789) ir adjektīvs un adverbs ar sufiksu *-ig-*. Šai ligzdā atrodamas vārdkopas *cilvēcīga daba* — «Menschlichkeit», *no cilvēcīgas vājības* — «aus menschlicher Schwachheit», *cilvēcīgi likumi* — «Menschsatzungen» un adverbs *cilvēcīgi*, kas vāciski tulkots ar «menschlicher Weise» (411).

Redzams, ka minētajās vārdnīcās adjektīvs *cilvēcīgs* lietots gan ar kādības nozīmi — humāns, gan arī lai izteiktu tikai atbilstību, līdzīgumu cilvēkam. Tāpat tikai adjektīvs *cilvēcīgs* atrodams J. Kurmina (1858) un K. Ulmaņa (1872) vārdnīcās.

Kr. Valdemāra Krievu-latviešu vārdnīcā (1890) blakus krievu «человеческий» atrodams adjektīvs *cilvēcīgs* un atributīvie ģenitīvi «cilvēka, cilvēku»; blakus adjektīvam *niecilvēcīgs* doti kā sinonīmi «nežēlīgs, negants» (10). Kaut gan adjektīvs ar sufiksu *-isk-* — *cilvēcīskis* vārdnīcā neparādās, taču krievu «человечески» sastāts ar adverbu *cilvēciski* (416).

Adjektīvam *cilvēcīskis*, tāpat kā daudziem adjektīviem ar sufiksu *-isk-*, sākot ar pagājušā gadsimta 90. gadiem, ceļu pašķir reālisma progresīvi demokrātiskais virziens latviešu literatūrā.

J. Sirmais savā brošūrā «Cilvēces senēji laiki» (1891) lietojis adjektīvu *cilvēcīskis* vārdkopā *cilvēcīskas vērtības*. Atvasinājumi ar sufiksu *-isk-* plaši izmantoti rakstu krājumos Pūrs I (1891) un Pūrs II (1892), piemēram: *cilvēcīska interese*, *cilvēcīskis nespēks*, *cilvēcīskā apziņa*, *cilvēcīskis tēls*, *cilvēcīskie vietnieki*, *cilvēcīski raksturot*, *cilvēcīskums*, substantivētais adjektīvs *cilvēcīskais*.

J. Jansons-Brauns savā apcerējumā «Domas par jaun-

laiku literatūru»² lietojis adjektīvu [ne] *cilvēcisks* vārdkopās *cilvēciskas jūsmas, necilvēciska balsis*. Arī R. Blaumaņa novelē «Pērkona negaiss» («Pie skala uguns», 1893) izteiksmīgi lietots adjektīvs *cilvēcisks*: «.. *Krustiņš nošauts!*»... «*Krustiņš!*» *tēvs ieklie dzās, un viņa balsij vairs nebij cilvēciskas skaņas.*

Rainis A. Dimā romāna «Grāfs Monte Kristo» tulkojumā, kas vispirms parādījās «Dienas Lapā» (1901), lieto adjektīvu ar sufiksu *-isk-* šādās vārdkopās:

cilvēcisks vārds, cilvēcisks dzimums, cilvēciska taisnība, cilvēciskas zināšanas, cilvēciska līdzjūtība, cilvēciska cienība.

Tāpat savā vietā ir adjektīvi ar sufiksu *-isk-* J. Jansona-Brauna kritiskajā apcerējumā «Fauni vai klauni?» (1908), piemēram: *cilvēciska sajūta, cilvēciskas kaislības, cilvēciska taisnība*; .. [darbatauta] *nepārdos savas cilvēciskās tiesības par lēcu vīrumu; Ir aplami fantazēt, ka indivīds varētu iztikt bez sabiedrības un pārraut visas cilvēciskas kopdzīves sakarus...*

Kā semantiski atšķirīgas adjektīvu formas *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* minētas latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcās.

J. Endzelīna rediģētajā Latviešu pareizrakstības vārdnīcā (1929) adjektīvam *cilvēcīgs* blakus minēts vācu «human» un blakus *cilvēcisks* — «menschlich». Gluži tāds pats atšķirīgs šo adjektīvu sastatījums ar adjektīviem vācu valodā ir E. Bleses un V. Pētersona Latviešu pareizrakstības rokas grāmatā (1933) un J. Endzelīna rediģētajā Latviešu pareizrakstības vārdnīcā

² Pirmo reizi parādījās 1892. g. «Dienas Lapas» izdevumā. Citāti no Kopoto rakstu II sēj., 1921.

(1936). E. Bleses Latviešu pareizrakstības vārdnīcā (1939) pie adjektīva *cilvēcīgs* atrodamas adjektīvu formas — vācu «human» un krievu «человечный», bet pie adjektīva *cilvēcisks* — vācu «menschlich» un krievu «человеческий». Gluži tāds pats šo adjektīvu sastatījums redzams 1944. gadā iznākušajā Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā. Arī 1951. gada Latviešu valodas pareizrakstības vārdnīcā adjektīvi *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* semantiski diferencēti, dodot blakus adjektīvam *cilvēcīgs* sinonīmu «humāns».

Daži piemēri adjektīvu *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* (kā arī šīm formām atbilstošo atvasinājumu) lietojumam mūsdienu latviešu literārajā valodā.

1. *Tāds sirsniņš, ar saulainu smaidu acīs — atmiņā paliek mākslinieks. Vienkāršs, cilvēcīgs.* (Presē.) *Daudzi miljoni cilvēku visās zemeslodes malās apzinās, ka kodoltermiskā kara izraisīšana ir nepieļaujama, necilvēcīga.* (Presē.) *Medības man liekas necilvēcīgas.* (Presē.) *Tautas alkst cilvēcībā un lielumā augt.* (Presē.) *Mākslinieka darbi ir dziļa humānisma, lielas cilvēcības ideju caurstrāvoti.* (Presē.) *Dzejnieks [Rainis] aizgrābj ar savu cilvēcīgumu.* (J. Sudrabkalns — «Karogs», 1965, 9.) *Nevar bez saīļņojuma domāt par Tolstoja milzīgo cilvēcīgumu, par viņa ticību dzīvības uzvarai pār nāvi un labā uzvarai pār ļauno.* (Presē.)

2. *..ziņkārība ir gluži cilvēciska īpašība.* (Z. Skujiņš — «Cīņa», 1966.) *..kārkli.. pretojās.. ar gandrīz cilvēcisku stūrgalvību.* (R. Ezera — «Karogs», 1959, 11.) *..[suns] gurdeni luncināja asti, it kā ko lūgdamies.. Tīri cilvēciskas skumjas bija viņa brūnajās acīs.* (V. Lācis — «Liesma», 1958, 9.)

Minēsim arī dažus piemērus, kuros ir neprecīzs, ne-

pareizs adjektīvu *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* (kā arī ar šiem adjektīviem saistīto atvasinājumu) izlietojums mūsdienu runā un rakstos.

Pareizā literārā runā jāsaka *kļūdities ir cilvēciski* (nevis *cilvēcīgi*, kā nereti var dzirdēt sakām). Godinot izcilu cilvēku un apliecinot, ka viņš ir vienkāršs, iejutīgs un atsaucīgs, atributīvā vārdkopā pie substantīva *cilvēks* pareizāk būtu izraudzīties adjektīvu *cilvēcīgs*; tātad jāsaka *cilvēcīgais cilvēks*, nevis *cilvēciskais cilvēks*. (Presē.)

Kas tad šajā filmā [«Marti»] ir šie cilvēcisko (pareizi: cilvēcīgo) ideju paudēji? (Presē.) Kerubīni mūzika ir apbrīnojami cilvēciska (pareizi: cilvēcīga) un sirsnīga. (Presē.) Šī sieviete ir apbrīnojami cilvēciska (pareizi: cilvēcīga). ..antihumāna, necilvēciska (pareizi: necilvēcīga) filozofija. (Presē.) Vienkārša un dziļi cilvēciska (pareizi: cilvēcīga) māksla. (Presē.)

Lietvārda *cilvēciskums* vietā gaidāms lietvārds *cilvēcīgums* šādos tekstos (piemēri ņemti no preses izdevumiem):

Skolotājas darbs prasa neizsmeļamu pacietību, saprātu un dziļu cilvēciskumu. Dziedātājs iejutīgi atklāj sava varoņa [Dona Karlosa] noskaņas, īpaši uzsvērdams viņa cilvēciskumu un kvēlo taisnības mīlestību. Viena no padomju cilvēka galvenajām rakstura iezīmēm ir cilvēciskums.

Arī citās valodās vērojams, ka adjektīvus ar nozīmi *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* lieto atšķirīgi.

Lietuviešu valodā adjektīvam *cilvēcīgs* atbilst forma *žmoniškas*, bet adjektīvam *cilvēcisks* — *žmogiškas* (ar diferencētu pamatvārda celmu); krievu valodā *cilvēcīgs* — «человечный», *cilvēcisks* — «человеческий»;

vācu valodā *cilvēcīgs* — *human*, *cilvēcīks* — *menschlich*; angļu valodā *cilvēcīgs* — *humane*, *cilvēcīks* — *human*.

Pētījumi par adjektīvu «человеческий» un «человечный» semantisko diferenciaciju krievu rakstu valodā³ rāda, ka analogi latviešu rakstu valodai, kur sākotnēji valdījis kādības adjektīvs *cilvēcīgs*, kas ticis lietots arī adjektīva *cilvēcīks* nozīmē, krievu valodā sākotnēji adjektīvs «человеческий» lietots ne vien kā attieksmes adjektīvs, bet arī kā kādības adjektīvs ar nozīmi 'humāns', 'cilvēka cienīgs'. Tikai attieksmes nozīmē ('kā cilvēks', 'cilvēkam īpats') lietots adjektīvs «человечный».

Interesanti minēt, ka šai pašā krievu valodas attīstības posmā arī substantīvs «человечество» lietots kādības nozīmē — «cilvēcība» (mūsdienās — «cilvēce»).

Krievu valodas vēsturiskās attīstības gaitā vārdu nozīmju un izteiksmes līdzekļu diferenciacijas nolūkā, it īpaši, lai izteiktu kvalitāti, kādību, radies adjektīvs ar (krievu valodā ļoti produktīvu) sufiksu *-н-* — *человечный*. Pēc valodnieces Zemskas domām, šī adjektīva rašanos savā laikā varējusi veicināt franču valoda ar adjektīvu «human».

XIX gs. sākumā krievu valodā adjektīvs «человечный» vēl licies neparasts (pat Beļinskis to lietojis ar piebildi «если можно так выразиться»), bet jau 40. gados tas strauji izplatījies un jau plaši ticis lietots krievu literārajā valodā.⁴

³ Sk., piemēram, E. A. Земская, Из истории русской литературной лексики XIX века. Материалы и исследования по истории русского литературного языка. Том IV. Изд. АН СССР, М., 1957.

⁴ Sk. E. A. Земская, minētais darbs, 14. lpp.

Dažās vārdnīcās (krievu, divvalodu u. c. vārdnīcās) adjektīvam «человеческий» kā otra nozīme rādīts šā adjektīva nediferencētais lietojums ar kādības nozīmi, ko izsaka adjektīvs «человечный». Tas pats attiecināms uz adjektīvu *cilvēcisks*, kam kā otras nozīmes atklājējs dots adjektīvs *cilvēcīgs*.

Ja valodā iespējams diferencēt, niansēt, precizēt adjektīvu nozīmes, lietojot tos vai nu ar izskaņu *-īgs*, vai *-isks*, tad ieteicams to arī darīt ar adjektīviem *cilvēcīgs* un *cilvēcisks* latviešu valodas runā un rakstos. Tas pats attiecināms uz citām formām, kas atvasinātas vai darinātas no minēto adjektīvu celma, piemēram, *cilvēcīgums*, *cilvēciskums*.

Neprecizitāte dažkārt vērojama adjektīvu formu sastatījumā divvalodu tekstos. Tā, piemēram, laikraksta «Rīgas Balss» krievu tekstā teikts: «Предельно искреннюю, глубоко человеческую музыку П. Чайковского любят миллионы людей во всем мире», latviskā tekstā — «*Sirsniģo, dziļi cilvēcisko P. Čaikovska mūziku mil miljoniem cilvēku visā pasaulē*», bet vajadzēja būt — «*dziļi cilvēcīģo (resp. humānisma apdvesto) mūziku*». (Retinājumi mani. — M. S.)

*

Semantiski atšķirīgi ir arī paralēlie adjektīvi *kareivīģs* un *kareivisks*, blakus tiem arī adverbi *kareivīgi*, *kareiviski* un substantīvi *kareivīgums*, *kareiviskums*.

Adjektīvs *kareivīģs* norāda uz aktīvu īpašību: *kareivīģs* ir tāds, kas ne vien ir drošs, uzņēmīģs, kas nebaidās cīnīties, bet kam piemīt pat tieksme uzbrukt, cīnīties. Piemēri:

Kareivīgas (senās) ciltis. Kareivīgi noskaņots pretinieks. Gaudums bija iekļūvis tai kareivīgā noskaņā, kad otra vārds atsitas kā zirni pret stiklu. (L. Purs, Gadu gaitā.) Atslēdznieks [otrs bezbijētnieks] .. ir daudz kareivīgāks. Kad [nopratinot] viņam jautā, kā viņu sauc un kur viņš strādā, viņš neatbild. (Presē.) Kareivīgais Jūda [Raiņa traģēdijā «Jāzeps un viņa brāļi»] — viens no labākajiem talantīgā aktiera pēdējo gadu sniegumiem. (Presē.)

Kareivisks ir tāds, kas ar kaut ko atgādina kareivi, arī tāds, kas uz kareivi vai kareivjiem attiecas, kas saistīts ar kareivi, kareivjiem, kas tam vai tiem īpats. Piemēri:

Kareiviska stāja. Kareiviski sveicināt. Kareiviski sagriezta ūsas.⁵ Vladimirs Iljičs bija apmierināts ar latviešu [strēlnieku] nodaļas stingro, tīri kareivisko organizāciju un disciplīnu. Sardze [vaģonā] mainījās pēc visiem karadienestā noteikumiem un ik pēc divām stundām. Viss tika darīts svinīgi, noteikti, kareiviski. (Presē.) Notika arī tā, ka Mārtiņš Kļava, mājās pārnākot, stipri oda pēc degvīna un izskatījās ļoti kareivisks. (V. Lācis, Ciems pie jūras.)

Dažkārt iespējams, ka vienā un tai pašā kontekstā iederīga kā viena, tā otra minēto adjektīvu forma. Tā, piemēram, arī Viļa Lāča darba «Ciems pie jūras» turpmākajos izdevumos tikko citētajā tekstā adjektīva *kareivisks* vietā atrodams adjektīvs *kareivīgs*. Jākonstatē, ka abas formas, kaut arī ar nozīmes atšķirību, lietotas pareizi, tikai pirmajā gadījumā, izraugoties adjektīvu *kareivisks*, vairāk akcentēta Kļavas brašā stāja (kā ka-

⁵ K. Milēnbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca, II. 1925—1927, 161.

reivim), otrā — viņa noskaņojums uz strīdu, bāršanos u. tml.

Arī lietuviešu un krievu valodā pastāv divas paralēlas adjektīvu formas ar niansētu lietojumu. Lietuviešu valodā adjektīvam *kareivīgs* atbilst *kareivīngas*⁶ un adjektīvam *kareivisks* — *kareivišķas*⁷.

(A. Bojātes un V. Subatnieka Lietuviešu-latviešu vārdnīcā (1964) atrodams tikai adjektīvs *kareivišķas* un tas sastatīts ar adjektīviem *kareivisks* un *kareivīgs*, taču pie adverba *kareiviškai* dots tikai *kareiviski* (290). J. Rītera vārdnīcā ir arī adjektīva forma *kareivīngas*, taču latviskajā daļā dots gan *kareivīgs*, gan *kareivisks* (481).)

Krievu valodā adjektīvam *kareivīgs* atbilst adjektīvs «воинственный» un adjektīvam *kareivisks* — «военный, воинский», piemēram: *kareiviska stāja* — военная выправка, *kareivisks izskats* — воинский вид, *kareivīgas ciltis* — воинственные племена.

*

Vienas semantiskas grupas adjektīvi ar *kareivīgs* un *kareivisks* ir paralēlo adjektīvu pāris *varonīgs* un *varonisks*; blakus tiem adverbi *varonīgi* un *varoniski*.

Adjektīvs *varonīgs* norāda uz varonim piemītīgām aktīvām īpašībām; *varonīgs* ir tāds, kas ir drošsirdīgs, uzņēmīgs, neatlaidīgs cīņā, tāds, kas nebīstas nest

⁶ K. Milēnbaha un J. Endzelīna Latviešu valodas vārdnīca, II. 1925—1927, 161.

⁷ Sk. J. Rīteris, Lietuviški-latviska vārdnīca, 1929, 481; A. Lyberis, Lietuvių-rusų kalbų žodynas, Vilnius, 1962.

upurus, pat upurēt sevi. *Varonīgs cīnītājs. Varonīgā Padomju Armija. Ļeņingradas varonīgā aizstāvēšana. Liela audzinoša nozīme ir varonīgiem cilvēkiem, ar ko tik bagāta mūsu sociālistiskās dzimtenes vēsture. Ir apsveicami, ka arī mūsu republikā arvien plašāku vērīenu iegūst varonīgās pagātnes pētīšana.* (Presē.)

Kā redzams, citētajā tekstā adjektīvs *varonīgs* lietots gan tiešā, gan pārnestā nozīmē.

Adjektīvs *varonisks* norāda uz konkrētām varoņa pazīmēm, piemēram, *varonisks izskats, varoniska stāja, varoniski žesti, varonisks spēks.*

Mēs priecājamies par jauniešu panākumiem, viņu varonisko stāju un sirdsdegsmi. (Presē.) .. *viss Rubensa gleznās ir varonisks, spēka pārpilns, krāsām bagāts.* (J. Sudrabkalns.)

Semantiski pareizi lietoti adjektīvi *varonīgs* un *varonisks* rakstos atrodami jau 19. gs. 90. gados un mūsu gadsimta sākumā. Piemēri:

Ir pagājis tikai viens mēnesis no viņas [Hamleta mātes] krietnā, varonīgā pirmā vīra nāves. (Pūrs I, 1891, 152.) .. *tam visam bija tik sava simboliska nozīme.., visām šīm pašcerētām varoniskām teiksmām.* (J. Jansons-Brauns, Domas par jaunlaiku literatūru (1892), 1921, 105.)

Recenzijā par A. Brigaderes lugu «Sprīdītis» (Austrums, 1904, 5, 316) lasām: *No [pasaku] varoniskā tipa ir ņemta Sprīdiša dzišanās pasaulē. Tāpat [pasaku] varoniskajam tipam pieder Sprīdiša darbi pie Vēja mātes.*

Tā paša gada «Austrumā» (7, 527) lietota vārdkopa *varoniska drosme: Vēsture un stāsti ārpus bībeles ir tik bagāti.. varoniskās drosmes.*

Šo pašu vārdkopu izmantojis P. Roberts (Roberts Pelše) savā kritiskajā apcerējumā «Kurp trauc Aspazijas varones?» (1912), raksturojot dzejnieci Aspaziju:

Sai laikā (ap 90. gadu vidū. — M. S.) A. individualitāte jau bija sasniegusi varonisku drosmi un bezbailību.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā adjektīvs *varonisks* sastopams pāreji. To bieži aizstāj ar svešas cilmes adjektīvu *heroisks*.

Krievu valodā blakus atbilstošajam adjektīvam «геронический», tāpat arī blakus adjektīvam «геройский» ļoti plaši lieto arī substantīvu «герой», no kā tie regulāri atvasināti, turpretim latviešu literārajā valodā adjektīvam *heroisks* atbilstošais substantīvs *herojs* (grieķu *hērōs*) ne vien nav aktīvs, bet varētu pat teikt, ka, izņemot vārdnīcas (visbiežāk svešvārdu, kā arī dažas divvalodu), tas pat nav sastopams. Arī Krievu-latviešu vārdnīcā (I, 1959, 284) krievu «герой» tulkots latviski tikai ar *varonis*. Ar norādi uz mitoloģiju *herojs* sastatīts ar krievu «герой» Latviešu-krievu vārdnīcā (1953, 175).

Adjektīvam *heroisks*, krievu «геронический», dažkārt arī «геройский», atbilst vācu *heroisch*, franču *héroïque*, angļu *heroic*, lietuviešu *herojiškas*, retāk *herojinis*.

Dažus vārdus par adjektīva *heroisks* morfoloģisko formu. Atvasinātajā adjektīvā *heroisks* (nevis *herojisks*) blakus substantīvam *herojs* latviešu valodā parādās skaņu redukcija. Tas vērojams arī adjektīvos, kas atvasināti no substantīviem ar izskaņu *-ija*, piemēram: *stihija* — *stihisks* (nevis *stihijisks*), piemēram, *stihisks process*; Sibīrija — *sibīrisks* (nevis *sibīrijisks*), piemēram, *sibīrisks klimats*.

Vedas domāt, ka dažkārt mūsdienu rakstu valodā

svešas cilmes adjektīvs *heroisks* izraudzīts apzināti, lai nebūtu jālieto adjektīvs *varonīgs*, kas neatbilstu vēlamās domas izpausmei, un ar adjektīvu *heroisks* domāts izteikt *varoniskā* vai *varoniskuma* augstāku pakāpi. Tā, piemēram, Mirdza Ķempe veltījumam Liepājas aizstāvjiem likusi virsrakstā *Heroisks rekviēms*. («Karogs», 1966, 6.)

Par *heroisku* nosaukta opera «Uguns un nakts»: *Speciālisti atzina, ka šī heroiskā opera* [J. Mediņa «Uguns un nakts» 1917. gada variants] *sasaucas ar R. Vāgnera skatuviskajiem skaņdarbiem, ar gadsimta sākumā pasaules mūzikā dominējošo stilu*. («Rīgas Balss», 1966, 202, 6.) Komponista A. Babadžanjana skaņdarba «Героическая баллада» latviskais tulkojums ir «*Heroiskā balāde*».

Adjektīvs *heroisks* vairākkārt lietots arī rakstos par literatūru: *Dažkārt dzirdētas bažīgas balsis, ka visā padomju dramaturģijā (arī latviešu) mazinājies heroiskais tonuss*. («Karogs», 1967, 5, 145.) *Īsie teikumi vieni paši vai kontekstā daudz sastopami mūsu liroepikā, kad izsakāms dramatiski sasprindzināts heroisks saturs*. («Karogs», 1959, 5, 95.)

Jānis Sudrabkalns mākslinieciskos nolūkos konsekventi *heroisks* vietā lieto adjektīvu *varonisks*, piemēram: *varoniskais Rainis, varonisks un traģisks tēls, varoniska ciņa par dzīvību* (par Nikolaju Ostrovski), *varoniskas debesis* u. c.

Mūsdienu latviešu literārajā valodā nebūtu jāvairās lietot adjektīva formu ar *-isks* — *varonisks*, kur tas ir semantiski pamatots, taču aiz dažādiem stilistiskiem apsvērumiem arī adjektīvs *heroisks* nav skaužams (kaut arī pamatvārds *herojs*, no kā tas atvasināts, latviešu valodā netiek lietots).

VĒROJUMI PAR APSTĀKĻA VĀRDA *LIDZ* FORMU

Vārdu *līdz* lieto gan par palīgvārdu, gan arī par pilnnozīmes vārdu.

Latviešu literārajā valodā palīgvārdam *līdz* ir trīs nozīmes. Visbiežāk to lieto prievārda nozīmē, piem., *strādāt līdz vakarām; iet līdz upei.*

To lieto arī saikļa funkcijā, piem., *gaidīt, līdz noklust visi trokšņi; peldēju, līdz sasilu.*

Reizēm tam ir partikulas daba, piem., *divas līdz trīs balles stiprs vējš.*

Visās palīgvārda nozīmēs sastopama tikai forma *līdz*.

Kā pilnnozīmes vārds *līdz* ir apstākļa vārds. Šai nozīmē vārdam *līdz* ir divas formas: *līdz* un *līdzī*.

Vecāko un garāko formu *līdzī* apstākļa vārda nozīmē ne vienu reizi vien ieteikts aizstāt ar īsāko *līdz*. Tā, piemēram, 1944. g. izdotajā Latviešu pareizrakstības vārdnīcā pie *līdz* dots paskaidrojums — «nāc līdz!» un forma *līdzī* nemaz nav pieminēta; 1963. g. izdotajā Latviešu-krievu vārdnīcā pie *līdzī* dota norāde «sk. līdz^b», ar to it kā pasakot, ka vairāk ieteicama forma ir bez *-i*, tātad *līdz*. Arī 1954. g. izdotās autoru kolektīva sastādītās Latviešu valodas gramatikas I daļas 276. lappusē par vairāk ieteicamu uzlūkota forma *līdz*: «Dažiem apstākļa vārdiem, kas radušies no īpašības vārdiem, beigās ir zudis *-i*, piem.: *drīz, līdz* (arī *līdzī*), *sen, vēl.*»

Tomēr vēl joprojām ir autori un arī autoru kolektīvi, kas formu *līdzī* atzīst par īsti mūsdienīgu. Abas formas *līdz* un *līdzī* apstākļa vārda nozīmē atzīst, piemēram, pēdējā latviešu valodas pareizrakstības vārdnīca (1951).

Tāpat abas formas uzrādītas arī Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā (I daļa, 1959, 707. lpp.): «Mūsdienu latviešu literārajā valodā ir dažas tādas apstākļa vārdu formas, kuras lieto gan ar adverbīālo galotni *-i*, gan bez tās, piem., *ciet(i)*, *līdz(i)*, *driz(i)* (bez nozīmju atšķirības).»

Formu *līdz* blakus formai *līdz* savās piezīmēs «Var arī tā» atzīst arī R. Augstkalne (sk. Latviešu valodas kultūras jautājumi, 1966, 90. lpp.).

Valodas un literatūras institūta Zinātnisko vārdnīcu sektora mūsdienu latviešu valodas vārdu krājuma kartotēkā ir 178 piemēri, kur apstākļa vārda nozīmē sastopama forma *līdz*, un 93 piemēri, kur sastopama forma *līdz*. Tas liecina, ka formu *līdz* daiļliteratūrā lieto pat biežāk.¹

Isāko formu *līdz* konsekventi lieto gadījumā, kad aiz *līdz* seko papildinātājs instrumentāli, piemēram:

Viņa izsalkums auga, līdz ar to viņa saigums.
(R. Blaumanis, Izlase, 1958.)

Lazdu audze spēji izbeidzās līdz ar piecus soļus augsto māla krauju . . (A. Upīts, Zaļā zeme.)

Līdz ar saimnieku arī saime sāka nicināt savu riko-tāju. (A. Sakse, Darba cilts.)

Krusts bija nogāzies, nolūzis līdz ar pamatni. («Literatūra un Māksla», 1962, 45.)

¹ Izlases veidā ekscerptus pārbaudot un salīdzinot tos ar attiecīgā darba pirmizdevuma tekstu, nav konstatēts neviens gadījums, kad vecākais izdevums *līdz* resp. *līdz* lietošanas ziņā atšķirtos no jaunākajiem izdevumiem.

Tehnikas un rūpniecības literatūras leksikā turpreti, kā redzams pēc Latviešu valodas biežuma vārdnīcas 1. sējuma (1966), lieto gandrīz vienīgi formu *līdz*. Pēc šīs vārdnīcas materiāliem apstākļa vārds *līdz* reģistrēts 159 reizes, bet apstākļa vārds *līdz* tikai 6 reizes.

Savukārt tikai *lidzi* ir tad, ja aiz tā seko objekts datīvā, piemēram, *braukt līdz tevam* (vārdu savienojums *braukt līdz tevam* bez plašāka konteksta var radīt pārpratumus).

.. *vējš oktobrī .. ātri mainās. Un līdzī vējam mainās arī zivis.* («Liesma», 1959, 10.)

Rakstnieks un režisors tiecas panākt, lai skatītājs izrādes gaitā ne tikai sekotu līdzī darbībai, .. bet arī domātu .. («Literatūra un Māksla», 1958, 6.)

Viņa dzīvo līdzī Krasnodonas varoņiem. (J. Vanags, Stāsti par Daugavu un Lielupi.)

Viņš iesēdās ratos un ļāva, lai zirgs skrien pats līdzī braucēju rindai. Nekur citur kā uz māju tas negriezīsies. (A. Sakse, Pret kalnu.)

Visos pārējos *līdz (līdzī)* lietošanas gadījumos autori rīkojas trejādi: lieto vai nu tikai formu *līdz*, vai tikai *līdzī*, vai arī abas formas.

Kā liecina minētās kartotēkas materiāls, A. Brigadere, brāļi Kaudzītes, Apsīšu Jēkabs, K. Skalbe, J. Jaunsudrabiņš, J. Grants savos darbos lieto tikai formu *līdz*. Tautas rakstnieks A. Upīts (45 piemēri), E. Birznieks-Upītis (22 piemēri), A. Sakse (20 piemēri) turpretī lieto formu *līdzī*. Forma *līdzī* dominē arī vairāku citu autoru, piemēram, B. Sauliņa, E. Preiļa u. c. darbos. Abas formas bez nozīmes starpības lieto R. Blaumanis, V. Lācis, M. Birze, J. Vanags, J. Niedre u. c.

To autoru darbos, kas lieto abas formas, forma *līdz* parasti sastopama pavēles, pamudinājuma, jautājuma u. tml. teikumos, sevišķi tad, ja netiek uzsvērts pats apstākļa vārds *līdz (līdzī)*, bet gan kāds cits vārds. Sal., piem., teikumus: *vai tu 'nāksi man līdz?* un *vai tu nāksi man' līdzī?*

«*K a s brauks man līdz?*» puisis jautāja (V. Lācis,

Zvaigznes pār jūru) un «*Sataisies, tev jābrauc mums līdz!*» žandarmu priekšnieks uzsauca Loginovam (V. Lācis, Zvaigznes pār jūru).

Šo pašu autoru darbos forma *līdz* turpretī ļoti bieži lietota savienojumā ar palīgverbu *būt*, kā arī ar verbiem *tikt, turēt, turēties, dzīvot, iet, nākt*. Piemēri:

Vai nebūtu bijis labāk, ja mežs būtu izdedzis un viņa mājas līdzī postā gājušas. Un līdzī ar mājām viņa sieva . . un viņš pats arī . . (R. Blaumanis, Izlase, 1958.)

«*Ak tu par Līdu runā?*» brigadieris pavīpsnāja. «*Nu, brāl, tiec tikai viņai līdzī!*» (A. Talcis, Oras stepē.)

Visur un vienmēr viņa cenšas turēties mums pārējām līdzī. (A. Brodele, Marta.)

Kārlēns dzīvoja līdzī tam, kas notiek uz ekrāna . . (J. Grīziņš, Vārnu ielas republika.)

Parastāka par formu *līdz* forma *līdzī* ir arī tad, kad tā stāv aiz vietniekvārda formas *sev* (šīs *sev* reizēm var būt arī izlaists):

. . straume tik stipra, ka tā spēj aizraut sev līdzī septiņdesmit piecus gadus augušu priedi. (M. Birze — «Padomju Latvijas Sieviete», 1959, 10.)

Lietas, ko darinājuši cilvēki, nes sev līdzī daļu no viņiem pašiem. («Literatūra un Māksla», 1962, 45.)

Strēlnieku straume sāka spēcīgi velties, aizraudama līdzī arī Arāju. (K. Jokums, Izlase, 1959.)

Tie valodnieki, kuri apstākļa vārda nozīmē *līdzī* vietā ieteic lietot *līdz*, droši vien šo apstākļa vārdu iekļauj tai apstākļa vārdu grupā, kur formas saīsināšanās ir noticis fakts. Šie vārdi ir *aplam, drīz, klāt, nost*, kam mūsu rakstnieku vecākās paaudzes, bet jo sevišķi dažādu izlokšņu runātāju valodā atbilst *aplami (aplamu), drīzi, klātu (klāti), nostu (nosti)*.

Istenībā apstākļa vārds *līdz* resp. *līdzī* un palīgvārds

lidz formāli tuvāks vārdu pārim *cauri* (apstākļa vārds) un *caur* (prievārds).

Kā redzējām, apstākļa vārda formas *lidzi* vietā *lidz* stājies tikai vienā konstrukcijā (*lidz + instrumentālis*). Pārējos gadījumos garākā forma *lidzi* nav skaužama.

B. CEPLITE

PAR NOTEIKTO UN NENOTEIKTO ADJEKTĪVU LIETOJUMU

Noteikto un nenoteikto adjektīvu lietojums ir parādība, kas iekļaujas noteiktības un nenoteiktības kategorijā kā viens no tās izpausmes veidiem, tāpēc šī raksta sākumā īsumā pakavēsimies pie šīs kategorijas vispārīga apskata.

Noteiktība un nenoteiktība pēc būtības ir loģiska kategorija. Tās pamatā ir cilvēka apziņas spēja divējādi uztvert apkārtējās pasaules priekšmetus un parādības: vienus kā zināmus, pazīstamus — noteiktus, citus kā nezināmus, nepazīstamus — nenoteiktus. Tā kā domāšana ir cieši saistīta ar valodu, tad šī domāšanā eksistējošā noteiktība un nenoteiktība izpaužas arī valodā. Jāatzīmē, ka noteiktība un nenoteiktība valodā parādās vairākās formās. Šai rakstā pievērsīsimies tikai vienai no šādām formām, proti, lietvārda noteiktības un nenoteiktības gramatiskajai kategorijai, kas ir cieši saistīta ar noteikto un nenoteikto adjektīvu lietojumu.

Domāšanā eksistējošā noteiktība un nenoteiktība var kļūt par gramatisku kategoriju tikai tādā gadījumā, ja attiecīgajā valodā ir īpaši gramatiskie līdzekļi lietvārda

noteiktības un nenoteiktības izteikšanai. Šādi gramatiskie līdzekļi dažādās valodās var būt atšķirīgi. Tā vācu, angļu, franču, spāņu, itāliešu un daudzās citās valodās lietvārda noteiktību un nenoteiktību galvenokārt izsaka ar noteiktā un nenoteiktā artikula palīdzību. Šajās valodās noteiktības un nenoteiktības gramatiskā kategorija piemīt lietvārdam pašam par sevi — uz to norāda artikuli, bez kuriem lietvārdus parasti nelieto.

Latviešu valodā lietvārda noteiktības un nenoteiktības gramatisko kategoriju izsaka lietvārdam pievienoto adjektīvu, lokāmo divdabju (arī kārtas skaitļa vārdu) noteiktās un nenoteiktās galotnes. Atšķirībā no iepriekš minētajām valodām latviešu valodā noteiktības un nenoteiktības gramatiskā kategorija nepiemīt lietvārdam pašam par sevi, — kā zināms, tas var tikt lietots arī viens pats, bez attiecīgajiem gramatiskās kategorijas rādītājiem. Šai apstākli ir galvenā atšķirība starp noteiktības un nenoteiktības izpausmi latviešu valodā un tais valodās, kur to izsaka artikuli: latviešu valodā lietvārds var gan būt, gan arī nebūt skatīts noteiktības un nenoteiktības aspektā, turpretī vācu, angļu u. c. valodās lietvārds parasti ir aplūkojams no noteiktības un nenoteiktības kategorijas viedokļa. Tādējādi latviešu valodā par lietvārda noteiktības un nenoteiktības gramatisko kategoriju var runāt tikai tad, ja izteikuma saturs ir noteicis lietvārda lietošanu noteiktības un nenoteiktības aspektā.

Pavisam īsi pieskarsimies adjektīva noteikto un nenoteikto galotņu iespējai izteikt lietvārda noteiktības un nenoteiktības gramatisko kategoriju.

Adjektīva noteiktā un nenoteiktā galotne rāda, vai lietvārda nosauktais priekšmets vai parādība, uz kuru

attiecas adjektīvs, ir zināms, pazīstams, noteikts, vai tas ir nezināms, nepazīstams, nenoteikts. Tāda pati funkcija ir divdabju noteiktajai un nenoteiktajai galotnei.

Teikumā *Jaunais parks* būs iecienīta darbaļaužu *atpūtas vieta* noteiktais adjektīvs *jaunais* ir lietvārda *parks* noteiktības izteicējs — lasītāja uzmanība no vieniem parkiem ir pievērsta tikai vienam noteiktam parkam, proti, jaunajam, par kuru plašāka informācija gūstama no konteksta.

Teikumā *Pagājušajā gadā pilsētā izveidots jauns parks* nenoteiktais adjektīvs *jauns* parāda, ka lietvārda *parks* apzīmētais priekšmets ir nepazīstams, nenoteikts — ir nosaukts kāds īstenības objekts, kas ir viens no līdzīgu objektu rindas pārstāvjiem.

Tālāk sīkāk apskatīsim dažus gadījumus, kad pie viena un tā paša lietvārda par apzīmētājiem lieto adjektīvus ar dažādām galotnēm. Vispirms pievērsīsimies tiem gadījumiem, kad šāds adjektīvu lietojums ir likumisks.

Noteiktais adjektīvs kopā ar lietvārdu var veidot vārdkopu, kas ieguvusi stabilu, noteiktu nozīmi, piemēram: *medicīniskais personāls, šķiriskās pretrunas, smagā rūpniecība, zaļā varde, īpatnējais svars, magnētiskais lauks, ķīmiskās īpašības*. Daļa no šādām stabilām vārdkopām ieguvusi terminu nozīmi. Nenoteiktais adjektīvs, attiekdamiem teikumā uz šādu stabilu vārdkopu, norāda, ka parādība, ko apzīmē vārdkopā apvienotie vārdi, ir nenoteikta.

Meža ielokā auga ražens sarkanais āboliņš. Process norisinās spēcīga elektriskā lauka iedarbībā.

*Viņi kādu laiku nodzīvoja pie aimaru cilts indiāņiem un savāca **bagātīgu zinātnisko materiālu.***

Šādos gadījumos blakus nostājas noteiktais un nenoteiktais adjektīvs, bet ar apzīmēto lietvārdu tiem ir dažāds saistījums — noteiktais adjektīvs ar lietvārdu veido vienu jēdzienisku vienību, bet nenoteiktais adjektīvs parāda, ka šīs jēdzieniskās vienības nosauktais priekšmets vai parādība ir nenoteikta.

Gadījumos, kad uz lietvārdu attiecas vairāki adjektīvi un katrs no tiem ar lietvārdu var veidot stabilu vārdkopu, bet lietvārds minēts tikai vienu reizi, lietojami adjektīvi ar vienādām — noteiktajām galotnēm.

*Minēto jautājumu vēl plašāk un labāk izpētīt palīdzēs **medicīniskais un bioloģiskais eksperiments,** kas tiek veikts ar specializēto Zemes pavadoni «Kosmoss-110».*

Tādos gadījumos, kad uz lietvārdu attiecas vairāki noteiktie adjektīvi un katrs no tiem ar lietvārdu var veidot stabilu vārdkopu, tiem par apzīmētāju var būt adjektīvs ar nenoteikto galotni.

*Interferonam kā **potenciālam ārstnieciskajam vai profilaktiskajam līdzeklim** ir vairākas pozitīvas īpašības.*

Adjektīvi ar dažādām galotnēm sastopami tāda tipa adjektīva vārdkopās kā *labu labais, vecu vecais, agru agrais*, kur vārdkopas neatkarīgais komponents aizvien ir adjektīvs ar noteikto galotni, bet atkarīgais komponents — šī paša adjektīva daudzskaitļa ģenitīva forma ar nenoteikto galotni. Pēc savas nozīmes šīs vārdkopas izsaka tādu īpašības pastiprinājumu, kas zināmā mērā līdzīgs vispārākās pakāpes nozīmei, tāpēc vārdkopas neatkarīgajam komponentam vienmēr ir noteiktā galotne.

Es arī te zinu vietīņu labu labo.

Pirmais sniegs! Pirmais sniegs! Bērniem lielu lielais prieks! (V. Plūdonis, Izlase, 1955.)

Adjektīvs, kas attiecas uz to pašu lietvārdu, uz kuru attiecas adjektīva vārdkopa, var būt ar nenoteikto galotni tad, ja ir izteikts pretstats.

Jauns un tomēr vecu vecais brīvības gars bija pamodies visā zemē. (Auseklis, Raksti, 1888.)

Interesanti ir tie gadījumi, kad uz vienu lietvārdu attiecas kāds adjektīvs ar nenoteikto galotni un adjektīvs vietējs vai iekšējs ar noteikto galotni.

Attieksmes adjektīvi ar izskaņu *-ējs* ir atvasināti no konkrētas nozīmes lietvārdiem un apstākļa vārdiem, līdz ar to šo adjektīvu semantiskā nozīme ir konkrēta un parasti viennozīmīga. Daļa attieksmes adjektīvu ar izskaņu *-ējs*, raksturodami lietvārda pazīmi kā attieksmi pret konkrētu laiku un vietu, jau ar savu semantisko nozīmi vien parāda lietvārdu kā noteiktu. Tā kā lietvārda noteiktību izsaka adjektīva noteiktā galotne, tad šie adjektīvi parasti lietoti tikai ar noteikto galotni, piemēram, *vakarējā avīze, šorītējā tikšanās, pirmsitējā saruna, malējais krēsls, pēdējais jaunums*. Vienīgi ar noteikto galotni lieto ne tikai minētos attieksmes adjektīvus, bet arī vēl dažus citus, ja tie apzīmē konkrētu priekšmetu, turpretim, ja tie attiecas uz abstraktu parādību, tad ir iespējama nenoteiktā galotne, piemēram, *pretējā māja — pretēji uzskati, vidējais logs — vidējas spējas, iekšējā siena — iekšējas pretrunas, vietējie iedzīvotāji — vietēji notikumi*. Kaut gan adjektīvus *vietējs, iekšējs* var lietot ar nenoteiktajām galotnēm, ja tie attiecas uz abstraktām parādībām, tomēr parastāka ir noteiktā galotne, piemēram:

Kaut gan par Mustangas ārlietu attiecībām lemj Nepāla, tomēr Nepālas valdība nodrošinājusi šai vientuļajai karalistei **plašu iekšējo autonomiju**. (Presē.) Pastaigājoties pa pilsētas ielām, es brīnījos par jaunām moldāvietēm, kas vakarus pavadīja, sēdot dārzos un uz savu māju sliekšņiem. No sākuma likās, ka viņas mūs novēro, bet zinātāji aizrādīja, ka tā ir **vecā vietējā** parāša. (J. Ezeriņš, Leijerkaste.)

Minētajos piemēros varētu runāt arī par **plašu iekšēju autonomiju un vecu vietēju parašu**. Adjektīvu **vietējs, iekšējs** lietošana ar noteikto galotni liecina, ka noteiktā galotne ir vispārināta arī tad, ja adjektīva semantiskā nozīme nav tik konkrēta kā tiem adjektīviem, ko lieto tikai ar noteikto galotni.

Tomēr ne visi gadījumi, kad par apzīmētājiem pie viena lietvārda lieto adjektīvus vai divdabjus ar dažādām galotnēm, atzīstami par pareiziem.

Nav pieļaujams lietot adjektīvus ar dažādām galotnēm, ja katrs no tiem ar lietvārdu veido terminu.

Pirmajā ceļojumā kosmonauts ņems līdzī fotoaparātu ar **melnbaltu vai krāsaino** filmu, magnetofonu, radiācijas detektoru, seismometru, ģeologu āmuru un konteinerus Mēness «paraugu» ņemšanai. (Presē.)

Kā jau iepriekš minēts, termins parasti ir ar noteikto galotni, tāpēc būtu jārunā par **melnbaltu un krāsaino** filmu.

Tas, ka ir lietoti adjektīvi vai divdabji ar dažādām galotnēm, dažreiz apgrūtina satura uztveršanu. Teikumā

*To nespēja atdarināt pat **visveiklākais cilvēka dresēts pērtiķis*** (Radoraidijums.)

adjektīva **visveiklākais** noteikto galotni nosaka vispā-

rākā pakāpe (sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, I, 1959, 439), bet ciešamās kārtas pagātnes lokāmā divdabja *dresēts* nenoteiktās galotnes lietojumu nosaka darītāja ģenitīvs *cilvēka*. Tādējādi abas galotnes it kā būtu lietotas likumiski, bet teikums ir pasmags un neveikls. Šai gadījumā teikuma satura uztveršanu apgrūtina tas, ka uz vienu lietvārdu attiecas divi apzīmētāji, kas izteikti ar dažādām vārdu šķirām, turklāt viens no apzīmētājiem ir vārdkopas (cilvēka dresēts) komponents.

Grūti uztverami un nelabskanīgi kļūst teikumi tad, ja tiek lietoti vairāki apzīmētāji ar dažādām galotnēm.

Mutē saskrēja siekalas no melnas, jēlas, skābi smaržojošās un lāčauzainās maizes.

Te ir vērojama loģiska kļūda: nenoteiktie adjektīvi *melna*, *jēla* raksturo lietvārdu *maize* kā nezināmu, nenoteiktu, bet noteiktais adjektīvs *lāčauzainā* un darāmās kārtas tagadnes lokāmais divdabis ar noteikto galotni *smaržojošā* to pašu lietvārdu raksturo kā zināmu, noteiktu. Šai gadījumā visi četri apzīmētāji lietojami ar noteikto galotni, ja autora nolūks bijis parādīt lietvārdu *maize* kā noteiktu, ja turpretī šāda nolūka nav bijis, tad visi apzīmētāji lietojami ar nenoteikto galotni.

Līdzīgi stila negludumi vērojami šādā teikumā:

Šo mākslinieka daiļrades periodu raksturo spilgtas, krāšņas, izteiksmē bagātās krāsu paletes meklējumi.

Nenoteiktie adjektīvi *spilgtas*, *krāšņas* raksturo lietvārdu *paletes* kā nenoteiktu, bet adjektīvs ar noteikto galotni *bagātās* šo lietvārdu raksturo kā noteiktu. Šai gadījumā visi apzīmētāji lietojami ar nenoteikto galotni.

Tas, ka šādi piemēri dažkārt ir sastopami, liek domāt, ka lietvārdu noteiktības un nenoteiktības kategorijai

latviešu valodā nav pievērsta vajadzīgā uzmanība. Šīs kategorijas teorētiskai izpētei būtu veltījama lielāka vēriba. Tas palīdzētu noskaidrot arī tādus jautājumus, kas saistīti ar valodas praksi.

A. JANKEVICS

PIEZĪMES PAR SALĪDZINĀJUMA PARTIKULAS KĀ LIETOŠANU

Partikula *kā*, tāpat kā visas citas salīdzinājuma partikulas¹, norāda runātāja attieksmi pret īstenību. Šī attieksme izpaužas divu parādību salīdzinājuma veidā.

Salīdzinājums būtībā ir nevis gramatiska, bet stilistiska parādība. Ne bez pamata kopš seniem laikiem tas tiek aplūkots poētikā. Gramatiķi salīdzinājuma konstrukcijām pievērsušies relatīvi vēlu. Tā kā salīdzinājums tiek izmantots ne tikai dzejiskajā valodas stilā, bet arī visos pārējos valodas stilos, tas nav uzlūkojams tikai par mākslinieciskās izteiksmes līdzekli vien. Salīdzinājuma lietošanas sfēra ļoti plaša.

No sintakses viedokļa salīdzinājuma partikula *kā*, tāpat kā visas citas salīdzinājuma partikulas, ietilpst kādā teikuma locekļi. Vai nu visu teikuma locekli, vai tā daļu veido salīdzinājuma partikulas savienojums ar kādu patstāvīgu vārdu. Šai ziņā salīdzinājuma partikulas ir tuvas prievārdiem: arī tās pieder pie pakārtējuma līdzekļiem. Taču atšķirībā no prievārdiem partikulas var biedroties ne vien ar deklinējamu vārdu j e b

¹ Palīgvārdu iedalījuma ziņā šai rakstā paturēts tas pats viedoklis, no kura kopš 50. gadiem palīgvārdi tiek aplūkoti vispārīglītojošās skolas mācību grāmatās.

kura locījuma formā, bet arī ar apstākļa vārdu, ar darbības vārda nenoteiksmi, daļēji lokāmo divdabi un nelokāmajiem divdabjiem. Piemēri:

Tām trim nebij klāt bijuši tādi skolotāji kā Ošu Annai.. (A. Upīts.)

Viņa bij gluži tāda pati kā toreiz. (A. Upīts.)

Priedes klusi šalc kā sapņodamas.

Kā brīnoties bērni apskata katru akmentiņu.

Partikula *kā* var ietilpt dažādos teikuma locekļos. Tās sintaktiskajā lietojumā nav nekā specifiska. Piemēri:

Gar malām kā krūmi, bet ne paegļu, kā priežu puduri, bet ne priedītes.. (teikuma priekšmets). (Sudrabu Edžus.)

Tas bija kā bumbas sprādziens miegainajam ciemam (izteicējs). (V. Lācis.)

Viņš strādā lēnām, bet darbs tad arī ir kā no fabrikas nācis (izteicējs). (L. Paegle.)

Draugi, nav lielāka darba kā vien par taisnību stāvēt.. (apzīmētājs). (L. Paegle.)

..ziedošu mandeļu dārzā atradās liela, gaiša māja, kā radīta hospitālim (savrupināts apzīmētājs). (Ž. Grīva.)

Dzirdam kā klusu melodiju (papildinātājs).

Klausos: šalko kā jūra ozolu birzis roblapainās.. (veida apstāklis). (J. Sudrabkalns.)

Es jutos kā ar ūdeni apliets (veida apstāklis). (L. Paegle.)

Manas jūtas bija tikpat nemierīgas un tumšas kā šī nakts, kā Daugavas straume (mēra apstāklis). (Ž. Grīva.)

Tavs nomods skaists kā sapnis būs.. (mēra apstāklis). (J. Rainis.)

Daudz svarīgāks ir jautājums par salīdzinājuma

partikulas *kā* lietošanas nozīmēm. Te jārunā par stilistiskajām parādībām.

No stilistikas viedokļa izšķirami trīs raksturīgākie partikulas *kā* lietošanas gadījumi.

1. Salīdzinājuma partikulu *kā* lieto, pielīdzinot kādu parādību citai parādībai uz raksturīgas pazīmes pamata. Pielīdzinājuma nozīme ir vissvarīgākā un arī vissenākā šās partikulas lietošanas nozīme. Šai nozīmē partikulu *kā* lieto ļoti bieži. Piemēri:

Kā šūniņa man maizīte,

Kā bitīte cepējiņa. (Tautas dziesma.)

San dziļu atspoles kā bites dravā.. (P. Vīlps.)

Sis noslēgums ir kā ievads jaunām ciņām, kā mūžīgas attīstības, ciņas, pilnveidošanās liecinājums. (Presē.)

2. Ar salīdzinājuma partikulu *kā* norāda, ka par nosauktās parādības realitāti var šaubīties, t. i., norāda šķītumu. Šai gadījumā tiek nosaukta tikai viena parādība. Piemērs:

Zaldātu patruļas klīda pa pilsētu kā apjukušas, kā apmaldījušas, un dažā labā gadījumā tā patiešām arī bij. (A. Upīts.)

Dažkārt šķītuma nozīmē lietotai partikulai *kā* (parasti saistījumā ar «tāds») piemīt arī pielīdzinājuma nozīmes nokrāsa. Piemēri:

Visu laiku gar atteku tāda kā taciņa, ko gadu no gada ieminuši makšķernieki. (J. Vanags.)

Tas bija liels ciemats, tāda kā maza pilsētiņa, rajona centrs. (J. Sudrabkalns.)

Šķītuma nozīmē partikulu *kā* lieto reti. Valodas fakti liecina, ka šī nozīme pakāpeniski attīstījusies no sākotnējās pielīdzinājuma nozīmes. Šķītuma nozīmē parasti lieto salikto salīdzinājuma partikulu *it kā*. Piemēri:

Veidenbauma galva iznira no spilvena iekļāvas it kā jaunāka, gaišāka, manāmi žirgtāka, acis taisni mirdzēja. (A. Upīts.)

Laivas no upes vidus ātri aizvirzās pie kreisā krasta, kur straume dziļāka un it kā smagāka. (J. Vanags.)

3. Salīdzinājuma partikulu *kā* lieto, izsakot zināmu ierobežojumu. Arī ierobežojuma nozīme atzarojusies no sākotnējās pielīdzinājuma nozīmes valodas tālākajā attīstības gaitā. Latviešu valodā šī partikulas *kā* lietošanas nozīme veidojusies vācu un krievu valodas ietekmē. Partikula *kā* izmantota, tulkojot vācu *als* un krievu *как*.

Par šo partikulas *kā* lietošanas nozīmi ir visvairāk ko teikt. Te jārunā arī par stila kļūdām.

Ar partikulu *kā* saistīto vārdu ierobežojuma nozīmē visbiežāk lieto līdzās kādam lietvārdam, personas vietniekvārdam vai personas vietniekvārda nozīmē lietotam norādāmajam vietniekvārdam *tas — tā*. Partikulas un patstāvīgā vārda savienojums te rāda, no kāda viedokļa attiecīgā parādība tiek minēta. Līdzās plašākam jēdzienam ierobežojuma veidā tiek minēts šaurāks jēdziens. Piemēri:

Plašas komunisma celtniecības periodā tālāk pieaug Komunistiskās partijas kā padomju sabiedrības vadošā un virzošā spēka loma un nozīme. (Presē.)

Ja Arturs Lapiņš kā kritiķis pieļauj zināmas objektīvas atlaides, tad kā mākslinieks viņš nemeklē nekādas saudzības. (Presē.)

Kā izcila personība, kā cilvēks, kas visu savu dzīvi veltījis radošam darbam, kā latviešu padomju baleta mākslas veidotāja un atsaucīga sabiedriska

darbiniece Helēna Tangijeva-Birzniece paliks gaišā piemiņā. (Presē.)

Vīrieša kā ģimenes galvas nozīme, kā savu bērnu audzinātāja nozīme ir ļoti liela. (Presē.)

Andrs savukārt šaubījās, vai viņa attaps īsto valodu ar tādu cilvēku un pie tam vēl dzejnieku kā Veidenbaums. (A. Upīts.)

Kas te par asarām domās, kad pasaulē tik jauki cilvēki kā viņas Kristaps, tā draugs Dāvids Bundža un visi tie strādnieki un strādnieces, kas te nāca pie viņiem abiem? (A. Upīts.)

Ar šādiem cilvēkiem kā Lauskis jau var sākt domāt par sociālismu arī Latvijas laukos. (A. Sakse.)

Kā jauns iesācējs es baidījos no aktieriem. (Presē.)

Saku jums kā draugiem — Grūti bija gan! (J. Vanags.)

.. viņa to darītu zināmu Oskaram, bet tas kā partijas biedrs nevarētu klusēt.. (V. Lācis.)

Dažkārt šai nozīmē partikulu kā savienojumā ar patstāvīgu vārdu lieto arī līdzās nenoteiktajam vietniekvārdam cits. Piemēri:

Kas cits tas braucējs lai būtu kā mazais Andrs? (A. Upīts.)

.. tev nekas cits neatliks kā pastāstīt, kur tu tās ziņiņas esi noslēpis. (V. Lācis.)

Tāpat ierobežojuma nozīmē partikula kā tiek lietota vienlīdzīgu teikuma locekļu virknē līdzās vispārinošajam vārdam. Piemērs:

Mūsu kapu veidošanā strādājuši izcili mākslinieki, kā Zaļkalns, Zāle, Zemdega, Jansons.

Lietojot partikulu *kā* ierobežojuma nozīmē, uzmanība jāpievērš vārdu secībai teikumā. Ja partikulārais vārdu savienojums teikumā neatrodas tieši līdzās skaidrojamam vārdam, var rasties pārpratumi. Partikulu *kā* tādos gadījumos var uztvert pielīdzinājuma nozīmē. Tāpēc klausītāja vai lasītāja apziņā neveidojas doma, ko gribējis izteikt runātājs vai rakstītājs. Pielīdzinājuma nozīme klausītāja vai lasītāja uztverē bieži jo bieži pārspēj relatīvi jauno ierobežojuma nozīmi — sevišķi tad, ja partikula *kā* novietota aiz kāda verba formas. Šādos gadījumos teikums veidojams citādi — bieži vien bez partikulas *kā*. Dažkārt domas skaidrības labad teikumā jāietilpina vēl kāds vārds vai pat vairāki vārdi. Piemēri (iekavās — iespējami pārveidojumi):

Bija liels prieks atkal tikties ar diženo cilvēku, ko Padomju Latvija cieni kā miera un brīvības cīnītāju. (. . ar diženo cilvēku — cienijamo miera un brīvības cīnītāju. . . ar diženo cilvēku: viņa personā Padomju Latvija cieni . .)

Māksliniece . . decembri aizvada kā sešdesmitgadniece. (. . decembri kļūst sešdesmitgadniece.)

Vācu valodas ietekmē pēc palīgvārda *als* parauga latviešu valodā vēl mūsu dienās salīdzinājuma partikula *kā* šad tad sastopama arī tādos gadījumos, kad teikumā lietojams deklinējams vārds divkāršā saistījumā bez partikulas. Ar deklinējamo vārdu te izsakāmas divkāršas sintaktiskās attieksmes, tātad teikumā lietojams saskaņotais dubultloceklis. Šis teikuma palīgloceklis ir sena, latviešu valodai ļoti raksturīga parādība. Piemēri:

Sarkans auga āboliņš. (Tautas dziesma.)

Mirdza ieradās pirmā. (A. Sakse.)

Neapšaubāmi pirmais tāds ir Vanags, kalpa dēls un pats bijis kalps, komjaunietis, partizānis..
(A. Sakse.)

Ej pirmais, ej, tu sarkans simts!.. (J. Rainis.)

Vācu valodas ietekmē, burtiski tulkojot palīgvārdu *als*, šādos gadījumos līdzās skaitļa vārdiem un īpašības vārdam *pēdējais* kādreiz bez vajadzības novietota partikula *kā*. Tā *kā* saskaņā ar latviešu valodas īpatnībām partikula *kā* te uztverama pielīdzinājuma vai šķituma nozīmē, izsakāmā doma tiek kropļota, *kā* jau parasti burtiskos tulkojumos. Šādi nevajadzīgi partikulas *kā* savienojumi ar deklinējamiem vārdiem atzīstami par stilistiskiem barbarismiem. Tie latviešu valodā ieviesti bez vajadzības, un izteiksmes līdzekļu krājumu tie nepapildina, tāpēc literārajā valodā šo barbarismu lietošana jānovērš. Tikpat nepareizi partikulu *kā* pēc vācu valodas parauga dažkārt lieto konstrukcijās, kur nepieciešams prievārda *par* savienojums ar deklinējamu vārdu. Nepareiza lietojuma piemēri (iekavās — iespējami pārveidojumi):

Kā pirmais no Rīgas teātriem jaunajā sezonā savas durvis ver Valsts muzikālās komēdijas teātris.
(*Pirmais.. savas durvis ver..*)

Kā trešais vienmēr dzied kaimiņienes, vecās Šomes gailis. (*Trešais vienmēr dzied..*)

Kā pēdējais klasē ienāk Vilnis. (*Pēdējais klasē ienāk Vilnis.*)

Tie taču vēl bija tikai bērni, zēni, kurus kā pēdējos sabāza hitleriešu zaldātu mundieros. (*.. kurus hitleriešu mundieros sabāza pēdējos.*)

Kā vienu no interesantākajiem Ž. Katlapa inscenē-

jumiem teātra kritiķi uzskata Dostojevska «Noziegumu un sodu». (Par vienu no interesantākajiem..)

Sādās konstrukcijās salīdzinājuma partikula *kā* lietojama tikai tad, ja tiešām jāizsaka pielīdzinājums. Tādi gadījumi ir, kaut arī reti. Piemērs:

Lai cik pavasaru piedzīvotu cilvēks, katrs pavasaris nāk kā pirmais. (Presē.)

Pie stilistiskiem barbarismiem pieskaitāms arī mūsu dienās sarunvalodā bieži dzirdamais vārdu savienojums *kā likums*, kas iesprauduma veidā tiek lietots pēc krievu valodas parauga (как правило). Arī šis vārdu savienojums latviešu valodā ieviests ar burtiskiem tulkojumiem. Arī tas ir pārprotams un nevajadzīgs. Diemžēl šis stilistiskais barbarisms šad tad sastopams pat iespiestos tekstos, lielāko tiesu publicistikā. Sādās stilistiski nederīgas konstrukcijas pārveidojamas, lietojot piemērotus vārdus, kas norāda, ka izteiktais atzinums tiek vispārināts. Nepareizo konstrukciju piemēri (iekavās — iespējami pārveidojumi):

Kā likums, izraužas pirmajās rindās tās saimniecības, kuru partijas organizācijas jau laikus domājušas par sacensības iekvēlināšanu. (Visur pirmajās rindās.. Vienmēr pirmajās rindās..)

Māju kāpnes, kā likums, ir ļoti šauras, tāpēc mēbeles dzīvokļos nogādā pa logiem. (Māju kāpnes visur ir ļoti šauras..)

Arī partikulas *kā*, tāpat kā citu izteiksmes līdzekļu lietošanā nepieciešama mērķtiecība un noteiktība. Par valodas kultūru liecina vispirms prasme izteikt domu precīzi un nepārprotami.

VERBĀLSUBSTANTĪVI AR IZSKAŅU -ŠANA NO STILA VIEDOKĻA

Nav nevienas nenoteiksmes, no kuras nevarētu atvasināt verbālsubstantīvus ar izskaņu *-šana* (*-šana* vārdus). Šie ļoti produktīvie darinājumi jau sen saista stilistu uzmanību.

Vairoties no to sablīvējumiem, daži ieteikuši *-šana* vārdus aizstāt ar citiem vārdiem vai konstrukcijām. Taču šai jautājumā jau pirms vairākiem gadu desmitiem iedegusies jo asa polemika. Tā, piemēram, J. Lūke paša izdotajā brošūrā «Mūsu valodas ērmi» (Rīgā, 1930) vērsas pret to, ka *-šana* vārdus palaikam aizstāj substantīvi, kas no priedēkļa vārdiem atvasināti ar sufiksālo galotni *-e* (*-e* vārdi).

Pēc viņa domām, katra forma izteicot savu īpatnējo jēdzienu un tās viena ar otru aizstājamas vai apmaināmas neesot. J. Lūke min šādus piemērus: *Sociālās apgādes uzdevums ir nespējnieku apgādāšana. Intendantūras proviantā apgāde uzņēmusies lauksaimniecības apgādāšanu ar sēklas labību.* No piemēriem, autors uzsver, redzams, ka *apgāde* ir konkrēta reāla iestāde, bet *apgādāšana* ir darbības abstraktais substantīvs, kura vietā likt *apgādi* vai *piegādi* «ir nejēdzība».

Ievēribu pelna šāds atzinums D. Zemzares grāmatā «Latviešu vārdnīcas» (1961): «Daudziem vārdiem ar izskaņu *-šana*, kas iesakņojušies ar pirmo garīgo literatūru un Manceļa darbiem, bija noejams garš ceļš, kamēr tiem blakus rakstos parādījās īsāki atvasinājumi no tās pašas saknes...» (22. lpp.)

Pēdējos gadu desmitos līdzās vārdiem ar *-šana* literārajā valodā arvien vairāk izplatās un nostiprinās atvasinājumi ar *-e*. Blakus plaši pazīstamiem šāda veida darinājumiem (apguve, sagāde, izbūve) parādās arī jaunāki (aprite, ievirze) un pavisam jauni (iztirze, izpēte) u. tml. Šie vārdi ir īsāki un šņāceņa trūkuma dēļ arī daiļskanīgāki, taču, šim procesam vērstoties plašumā, *-šana* vārdi parasti vēl saglabā daudzas pozīcijas. Bieži vien abus atvasinājumus lieto paralēli, piemēram, telpu *apkure* un *apkurināšana*. Šī prakse liecina par dažādiem paradumiem, bet vēl neļauj saskatīt noteiktu likumību.

Daži *-e* vārdi, ko vispār lieto tādā pašā nozīmē kā attiecīgos *-šana* vārdus, nav iekarojuši pilnīgu līdztiesību itin visās jomās. Saka *plāna izpilde* un arī *izpildīšana*, bet gan tikai *veidlapas izpildīšana*, nevis *izpilde*.

Atsevišķi neoloģismi, kam ir *-šana* vārdu nozīme (mirdze, vēlme u. c.), plaši neieviešas un paliek augstā stila sfērā.

Dažkārt *-šana* vārdi sastopami citu, parastu vārdu vietā. Tā daži runātāji atvainodamies *lūdz piedošanu*, kaut gan varētu vienkārši teikt *piedodiet* vai *atvainojiet*. Nožēlu izsaka ar teicienu *par nožēlošanu*, ar to aizstājot labskanīgāko vārdu *diemžēl*. Medicīnas terminoloģijā *slimības* nozīmē sāk parādīties *saslimšana*¹, ko bieži vien lieto arī daudzskaitlī:

Dažu ķirurģisko un ortopēdisko saslimšanu analīze parādījusi, ka vairākas slimības, ko parasti uzskatīja par iegūtiem attīstības traucējumiem, tomēr ir iedzimtas dabas. («Veselība», 1966, 11.)

¹ Arī vienskaitlinieks *asiņošana* dažkārt sastopams daudzskaitlī.

No vispārējām saslimšanām, kas ietekmē bērna organisma attīstību, līdz ar to arī zobu un žokļu attīstību, jāmin rahīts, dispepsija, eksudatīvā diatēze, kuņģa un zarnu trakta saslimšanas, infekcijas slimības un traucējumi endokrīno dziedzeru darbībā. Neviena no šīm slimībām neiedarbojas tieši uz zobiem vai žokļa kauliem.. («Veselība», 1966, 12.)

Būtu vienpusīgi aplūkot tikai -šana vārdu nevēlamu lietojumu. Prasmīgi iekļaujot šos vārdus kontekstā, daži autori panāk izteiksmes kuplumu un emocionālu kāpinājumu. Ar -šana vārdu prasmīgu lietojumu var reljefi izcelt nozīmīgus jēdzienus, parādīt to kopsakaru plašāka satura atklāsmē un piešķirt visam izteikumam noteiktu ekspresiju. Raksturīgs piemērs:

Šai sakarā Ilze Indrāne pieskaras veselai virknei jautājumu, kas ir aktuāli dzīves ikdienā. Tur ir akla administrēšana «no augšas», akla rikojumu izpildīšana, pašam ne par ko neatbildot. Tur ir mūžīgās pārkārtošanās kaite, kas nokauj cilvēkos ticību, ka viņu darbs netiek izšķiests veltīgi. Tur ir saruna par cilvēku sodīšanu un uzticēšanos cilvēkam. Tādu jautājumu romānā salasās ļoti daudz.. (Jānis Kalniņš par Ilzes Indrānes romānu «Cepure ar kastāņiem». «Karogs», 1967, 2.)

Virknējot -šana vārdus, kas iemīļoti birokrātiski kancelejiskā stilā, autors ne tikai atklāj, kas ir šie dzīves ikdienā aktuālie jautājumi, bet reizē tos arī smalki raksturo ar izraudzīto leksiku.

Dažkārt viens vienīgs -šana vārds kā skanīgs akords muzikālas frāzes galā noslēdz pacilātā noskaņā izsacītu domu:

Svētbildes nav mums jārada, lielajai, plašajai, vispusīgajai, iedvesmotajai un patiesīgajai Raiņa biogrāfijai, kuras sacerētājam vēl jāpanākas uz priekšu, nekaitēs nekādi rūgtumi, nekādas ēnas vai dīvainības, var nākt par jaunu vienīgi nogludināšana. (J. Sudrabkalns, Mūžam zaļais ozols. «Karogs», 1965, 9.)

Darinājumi ar *-šana* sabiezinātā klāstā palaikam raksturīgi emocionālai vienkāršrunai:

— *Suns... — Jukumsons saduga. — Velns ar ārā! Vai tad tik tā bēda. Skaidra zināšana vai nezināšana? Bet varēšana? Iespēšana? Ja tu izstiepies un tomēr viss par velti. Kā tagad pat... ar kopmītņu būšanām. Jau kuro gadu... Eh nu, ko tur. Samaitāšu jums pusdienu apetiti, — Jukumsons atmeta ar roku. — Tas jau atkal no citas operas. Ja mēs gāztu ārā visas savas vajadzības — tā pa punktiem, tad jūs, draugi mīļie, aizlaistos lapās, krustus mezdami. Ar biedru Rentnieku priekšgalā. Kā likts! Ir jau gadījies redzēt.*

— *Jūs nu šodien tišām visu tikai dubultporcijās, — Ciemaldu aizērcināja brigadiera uzspilētais pašpārliecinātais tonis. — Ēs, piemēram, te stāvu, lai kaut ko vairāk dzirdētu. Kas tad tās tādas par nepiepildāmām vajadzībām?*

— *Piedodiet, draugs! Es jau ticu bez papīra, ka jums pašlaik ir vislabākie nodomi. Bet atkal — tā pati varēšana? Iespēšana? (Ints Lubējs, Saltā rasa. «Karogs», 1967, 3.)*

Interesanti, ka šajā dialogā vajadzības nosauktas par vajadzībšanām. Tādā formā tās labāk pieklaujas visām pārējām «šanām». Autors te spilgti atveidojis «uzspilētās» runas toni.

Asā pretrunā ar stilistiski motivēto *-šana* vārdu lietojumu mūsdienu latviešu valodā, tāpat kā daudzās citās valodās, ir tieksme verbālo izteiksmi visnotaļ aizstāt ar substantīvisko. To redzam galvenokārt dienesta rakstos, dažādos zinātniskos un populārzinātniskos apcerējumos, tāpat publicistikā (it īpaši nemākulīgos tulkojumos). Verbālsubstantīvu sablīvējumi dažkārt ir pat uzmācīgi. Latviešu valodā tie lielākoties parādās garos *-šana* vārdu virknējumos un nepamatotos atkārtojumos. Rodas iespaids, ka daži autori it kā svēti apņēmušies visus verbus skaust un to vietā likt *-šana* vārdus. Minēšu piemēru ar trim «šanām» vienā teikumā:

..plaši izvērsta puķu un dekoratīvo augu audzēšana, vērtīgāko šķirņu atlasīšana un savairošana. («Skola un Ģimene», 1966, 4.)

Tas pats verbālajā izteiksmē:

..plaši audzē puķes un dekoratīvos augus, atlasa un savairo vērtīgākās šķirnes.

Cits piemērs ar piecām «šanām» vienā teikumā:

Ēšana steigā, uzmanības novēršana, lasīšana vai runāšana darba izpildes laikā veicina svešķermeņu nokļūšanu barības ceļos. («Veselība», 1967, 2.)

Verbālajā izteiksmē šis teikums skanētu tā: *Ja steigā ēd, neuzmanīgi strādā un darba izpildes laikā lasa vai runā, barības ceļos var iekļūt svešķermeņi.*

Pārbļīvēts ar *-šana* vārdiem, pavisam elementārs izteikums var pat radīt parodijas iespaidu. Piemērs:

Līdzās pilnvērtīgai govju ēdināšanai un kopšanai pareiza slaukšana ir viens no nozīmīgākajiem faktoriem augstvērtīga piena ražošanas pa-

lielināšanā. (Paligmateriāli kursiem. Fermu mehānizācija.)

Sis teikums pauž tikai tādu gudrību: *Lai iegūtu vairāk piena, govīs ne vien labi jāēdina un jākopj, bet arī pareizi jāslauc.* Verbālajā izteiksmē tas skan dabiski, substantīviskajā turpretī māksloti.

Mūsu dienās bieži verbu formu vietā sastopami -šana vārdu savienojumi ar verbiem *veikt, izdarīt, notikt* u. c. Minēšu piemērus un iespējamos šo piemēru pārveidojumus.

-šana vārds ar verbu veikt

..vārdu dalīšanu zilbēs bērni veic neatkarīgi no pareizrakstības likumiem. («Skola un Ģimeņe», 1966, 4.)

Lai varētu veikt skolēnu apmācības diferenciāciju pēc vecuma grupām, nepieciešamas skolas, kur katra vecuma grupa būtu atsevišķā paviljonā, ar specializēto telpu (kabinētu, darbnīcu) izdalīšanu atsevišķā blokā. («Māksla», 1966, 3.)

..bērni vārdus dala zilbēs neatkarīgi no pareizrakstības likumiem.

Lai bērnus varētu diferencēti mācīt, nepieciešamas skolas, kur katrai vecuma grupai būtu sava telpa, bet kabineti un darbnīcas atrastos atsevišķā blokā.

-šana vārds ar verbu izdarīt

Sprauslas iekšējo dobumu izvirpošanu un vietas izvirpošanu iztaisnošanas aparātam izdara vienā paņēmienā. («Zinātne un Tehnika», 1966, 3.)

..izdarām sīkāku pārbaudi un ārstēšanu tām pēdu deformācijām (papēža un valgusa pēdām), kuras modernā ortopēdijā uzskata par plakanu pēdu iedīgļiem. («Veselība», 1966, 11.)

Sprauslas iekšējos dobumus un iztaisnotājaparāta vietu izvirpo vienā paņēmienā.

..sīkāk pārbaudām un ārstējam pēdu deformācijas..

-šana vārds ar verbu notikt

1955. gadā ar triumfāliem panākumiem notiek viņa pirmā uzstāšanās.. («Māksla», 1966, 1.)

..driz vien notiek gleznotāja pilnīga atraisīšanās no akadēmiskās mākslas ietekmes. («Māksla», 1966, 1.)

1955. gadā viņš uzstājās pirmo reizi, turklāt ar triumfāliem panākumiem.

..driz vien gleznotājs pilnīgi atbrīvojas no akadēmiskās mākslas ietekmes.

Skolēnu teorētisko zināšanu saistīšana ar konkrēto praktisko darbu nenotiek pati no sevis. («Skola un Ģimeņe», 1966, 4.)

Skolēnu teorētiskās zināšanas pašas no sevis nesaistās ar praktisko darbu.

Visur, kur verbi aizstāti ar šādiem bez vajadzības darinātiem savienojumiem, izteiksme ir mākslota un smagnēja.

Gadās arī *-šana* vārdu gramatiski nepareizs lietojums. Piemērs:

Daudzi slimnieki sākumā nepiešķir nekādu nozīmi dzirdes pasliktināšanai (!), uzskata, ka tā ar laiku pāries. («Veselība», 1967, 3.)

Te domāta dzirdes pasliktināšanās, nevis pasliktināšana. Tā kā verbālsubstantīviem, kas darināti no verba atgriezeniskās formas, nav datīva, jāizlīdzas citādi. Varētu teikt: *.. nepiešķir nekādu nozīmi tam, ka dzirde pasliktinās ..*; iespējams arī šāds variants: *slimnieki, kam dzirde pasliktinās, sākumā tam nepiešķir nekādu nozīmi ..* Ja grib saglabāt verbālo substantīvu, var teikt, ka *dzirdes pasliktināšanās slimniekus sākumā neuztrauc.*

Ar izskaņu *-šana* atvasinātie substantīvi vienmēr izsaka zināmu norisi. Tāpēc šo izskaņu nedrīkst pielīdzināt citai. Aplūkosim piemēru, kur ar izskaņu *-šana* aizstāta izskaņa *-ība*, kas izsaka īpašību:

[Lieli stendi vai dekoratīvas sienas] *rada telpas nevajadzīgu sadrumstalošanu un traucē tās izmantošanu.* («Māksla», 1966, 3.)

Skaidrs, ka liemie stendi vai dekoratīvās sienas rada

telpas sadrumstalotību, nevis sadrumstalošanu.

Izplatīts ir smagnējs prievārda *pie* un *-šana* vārda savienojums. Piemērs:

Kad sākās darbs pie izrādes veidošanas, visi izjuta milzīgu atbildību.. («Māksla», 1966, 1.)

Te varētu teikt: *Kad sāka izrādi veidot..*

Cits piemērs:

..bez tam iesaka pie ķermeņa gleznošanas lietot zelta okeru. («Māksla», 1966, 1.)

Sai gadījumā labāks būtu lokatīvs: *..iesaka ķermeņa gleznošanā lietot zelta okeru.* Varētu arī noderēt divdabja teiciens: *..iesaka, ķermeni gleznojot, lietot zelta okeru.*

Ļoti bieži sastopami prievārdu *pirms* un *pēc* savienojumi ar *-šana* vārdiem. Šāds minēto prievārdu lietojums vispār nav peļams, taču, bieži atkārtots, tas izteiksmi padara vienmuļu. Piemēri ar prievārdu *pirms*, kas ņemti no kādas instrukcijas:

Pirms sutinātās barības izvākšanas pa novadcauruli jāizlaiž kondensāts.

Pirms izbidāmā barības galda iedarbināšanas jāpārbauda sliežu ceļa sakārtojums un eja.

Pirms transportiera iedarbināšanas jāpārbauda tā tehniskais stāvoklis..

Pirms dzinēja iedarbināšanas jāpārbauda dzinēja un vakuumsūkņa siksnu spriegums, kā arī drošības apvalki. (Palīgmateriāli kursiem. Fermu mehānicācija.)

Visos šajos gadījumos *-šana* vārdus var aizstāt ar attiecīgo verbu formām. Tātad te labāk teikt *pirms dzinēju iedarbina* utt.

Bez vajadzības atkārtots *-šana* vārds jau pats par

sevi traucē izteiksmi, vēl jo vairāk, ja tas iekļauts neveiklā teikumā. Piemērs:

Ja uzskata, ka lēnās nolaišanās problēma uz Mēness jau ir atrisināta, tad no pāri palikušajām problēmām vissarežģītākā ir pacelšanās no Mēness un atgriešanās uz Zemi. («Zinātne un Tehnika», 1966, 7.)

Gramatiski nepareizs veidojums te ir *nolaišanās problēma uz Mēness*. (Laikam burtisks tulkojums.) Teikumu varētu pārveidot šādi:

Lēnā nolaišanās uz Mēness vairs nav nekāda problēma. Daudz grūtāk būs pacelties no Mēness un atgriezties uz Zemes. Iespējami arī citi varianti.

Vēl šāds piemērs:

Muižnieku patvaļa uzvārdu došanās izpaužas negatīvu tikumisku īpašību vai fizisku trūkumu nosaukumu piešķiršanā par zemnieku uzvārdiem. («Zvaigzne», 1966, 6.)

Vislabāk šo neveiklo teikumu var pārveidot, lietojot verbālo izteiksmi: *Muižnieki patvaļīgi piešķir zemniekiem par uzvārdiem negatīvu tikumisku īpašību vai fizisku trūkumu nosaukumus.*

Dažkārt vairāki -šana vārdi iekļauti garu garā samākslotā teikumā. Piemērs:

Mums to [pieminek]u Vecrīgā] ir tik maz un ievērojamākie no tiem ir tik interesanti, ka pēc savēšanas kārtībā tos varēs droši eksponēt arī bez īpaša jauna satura ielikšanas, interjerus izmantojot varbūt vienīgi periodisku izstāžu rīkošanai vai ar attiecīgo pieminekli saistītas ekspozīcijas uzglabāšanai. («Māksla», 1966, 3.)

Tik izstieptu teikumu der sadalīt. Iespējams šāds pārveidojums: *Mums to ir tik maz un ievērojamākie*

no tiem ir tik interesanti, ka restaurētus tos varēs droši rādīt, atstājot saturu nemainītu. Interjeri varbūt tikai noderēs, lai tajos rīkotu periodiskas izstādes vai uzglabātu ar attiecīgo pieminekli saistītu ekspozīciju.

Šo teikumu, protams, var pārveidot arī citādi.

Kā redzams, *-šana* vārdi, prasmīgi iekļauti teikumā, izteiksmi kuplina un piešķir tai zināmu nokrāsu, bet, nevietā lietoti, padara stilu kokainu. Tātad šie vārdi jālieto ar apdomu, katrā gadījumā cenšoties atrast vispiemērotāko izteiksmi.

V. STRAZDIŅA

AR DAŽĀDU VĀRDU ŠĶIRU VĀRDIEM IZTEIKTU APZĪMĒTĀJU NOVĪETOJUMS TEIKUMĀ

Rakstu krājuma «Latviešu valodas kultūras jautājumi» 1965. gada laidienā A. Jankevica rakstā bija apskatīti daži apzīmētāja lietošanas gadījumi, proti, apzīmētāja un no apzīmētāja atkarīgu vārdu un vārdu savienojumu novietojums teikumā. Ir jārunā arī par divu vai vairāku ar dažādu vārdu šķiru vārdiem izteiktu apzīmētāju secību tajos gadījumos, kad šie apzīmētāji atrodas apzīmējamā vārda priekšā un kad viens no tiem ir lietvārda ģenitīvs. Pēdējos gados vērojamas nevēlamas novirzes no šādu apzīmētāju secības normām, galvenokārt presē un radoraidījumos.

Ja apzīmējamā vārda priekšā ir divi apzīmētāji, no kuriem viens izteikts ar īpašības vārdu un otrs — ar lietvārda ģenitīvu, līdzās apzīmējamam vārdam var nostāties gan lietvārda ģenitīvs, gan īpašības vārds at-

karībā no tā, kurš no šiem apzīmētājiem tiek ciešāk saistīts ar apzīmējamo vārdu. Tā, piemēram, teikumā

*Kaut arī sen izdzisuši, vēl šodien daži no pirmajiem
678 gāzes lukturjiem rotā Vecpilsētas senat-
nīgo namu sienas*¹

lietvārda ģenitīvs *Vecpilsētas* varētu arī atrasties līdzās apzīmējamam vārdam *namu*:

..rotā senatnīgo Vecpilsētas namu sienas.

Šāds apzīmētāju novietojums piešķir nelielu nozīmes niansi: vairāk tiek uzsvērts tas, ka rakstā minētie nami ir Vecpilsētas nami, turpretim teikuma pirmajā variantā vairāk uzsvērts šo namu senatnīgums.

Jāpiebilst, ka tādā brīvā pozīcijā īpašības vārds parasti atrodas tad, ja tam ir noteiktā galotne. Stingrāk nosacīta vieta apzīmētāju novietojumā ir īpašības vārdam ar nenoteikto galotni. Ja starp apzīmētāju, kas izteikts ar lietvārda ģenitīvu, un apzīmējamo vārdu ir ciešas piederības ģenitīva attiecības un otrs apzīmētājs izteikts ar īpašības vārdu, kam nenoteiktā galotne, lietvārda ģenitīvs parasti nostājas līdzās apzīmējamam vārdam, bet īpašības vārds — tālāk no tā, piemēram, teikums

*Daudzu Anteja dzejoļu galvenais varonis ir Sta-
m-
b-
u-
l-
a-
s-
s-
i-
k-
s-
i-
e-
r-
ē-
d-
n-
is, kas dzīvo nabadzīgā kvar-
tālā..*

rakstāms šādi:

*..galvenais varonis ir siks Stambulas ierē-
nis..*

¹ Sai rakstā minētie piemēri ņemti no laikrakstu «Cīņa», «Literatūra un Māksla» un «Sports» rakstiem, no Latvijas Telegrāfa aģentūras materiāliem un radiatoraidījumiem.

Tādā pašā secībā kārtojas īpašības ģenitīvs un īpašības vārds ar nenoteikto galotni. Teikumos

Tas bija prāva auguma dūšīgs puika
un

Aug modernas daudzstāvu mājas ar piecu sešu istabu ērtiem dzīvokļiem
parastais, vārdu kārtas likumībai atbilstošais apzīmētāju novietojums būs šāds:

..dūšīgs prāva auguma puika
un

..mājas ar ērtiem piecu sešu istabu dzīvokļiem.

Bieži gadās, ka apzīmētāju novietojumā rodas tāda formu saskaņa, kas var būt par cēloni pārpratumiem. Tādos gadījumos teikums veidojams citādi. Tā, piemēram, teikumā

Mūsu rakstnieku darbi ieguvuši lasītāju lielu atsaucību

ar īpašības vārdu izteikto apzīmētāju *lielu* nav ieteicams novietot ģenitīva *lasītāju* priekšā, jo tad vienskaitļa akuzatīva *lielu* un daudzskaitļa ģenitīva *lasītāju* saskaņas dēļ iznāktu *lielu lasītāju* (mēdz taču teikt, ka cilvēki, kas daudz lasa, ir lieli lasītāji). Minētais teikums varētu būt šādi veidots:

Mūsu rakstnieku darbi lasītājos ieguvuši lielu atsaucību

vai arī:

Lasītāji ļoti atzinīgi atsaukušies par mūsu rakstnieku darbiem.

Vēl viens piemērs:

Jaunieša spēle izpelnījusi speciālistu augstu vērtējumu.

Arī šo teikumu viegli var pārveidot tā, lai ar īpašības vārdu izteiktais apzīmētājs *augstu* nenostātos starp apzīmējamo vārdu *vērtējumu* un ar ģenitīvu izteikto apzīmētāju *speciālistu* un arī lai nerastos nevēlamā formu saskaņa *augstu speciālistu*:

Jaunieša spēli speciālisti ir augstu novērtējuši.

Arī tad, ja viens apzīmētājs izteikts ar lietvārda ģenitīvu un otrs — ar lokāmo darāmās kārtas tagadnes vai pagātnes divdabi vai arī ar lokāmo ciešamās kārtas tagadnes divdabi, tālāk no apzīmējamā vārda nostājas divdabis, ja lietvārda ģenitīvs ir cieši saistīts ar apzīmējamo vārdu. Būtu jāsaka nevis

Maskavas topošais televīzijas tornis,
bet

topošais Maskavas televīzijas tornis,
piederības ģenitīvu *Maskavas* novietojot līdzās vārdkopai *televīzijas tornis*.

Teikuma daļā

Sakarā ar A. Kosigina gaidāmo viziti..
starp apzīmētāju *A. Kosigina* un apzīmējamo vārdu *viziti* ir subjekta ģenitīva attieksmes, šo vārdu saistījums ir ciešāks nekā vārdu *gaidāmo viziti* saistījums, tāpēc apzīmētāju secībai jābūt šādai:

Sakarā ar gaidāmo A. Kosigina viziti..

Tāpat teikumā

Tad atkal ekipāža ieraudzīs dzimtās zemes krastus un Rīgas zvejas ostas pazīstamo muliņu
divdabja *pazīstamo* vieta ir pierības ģenitīva *Rīgas zvejas ostas* priekšā:

..ieraudzīs.. pazīstamo Rīgas zvejas ostas muliņu.

Vēl stingrāk jāievēro apzīmētāju secība, ja apzīmējamo vārdu raksturo lietvārda ģenitīvs, kas izsaka

piederību, un ciešamās kārtas pagātnes divdabis. Ģenitīvam jānostājas līdzās apzīmējamam vārdam. Ja tam līdzās novieto divdabi, ģenitīvs kļūst par darītāja apzīmējumu un padara teikumu neskaidru, dažkārt pat pārprotamu, piemēram:

Pie viņas ieskrēja Ērikas satrauktā māte.

Sai teikumā autors bija gribējis teikt, ka istabā ieskrējusi Ērikas māte, kuru satraucis kāds notikums (*..ieskrēja satrauktā Ērikas māte*), nevis ieskrējusi māte, kuru satraukusi Ērika. Var pārprast arī teikumu

Kādā Dienvidslāvijas vācu okupētajā pilsētā..

Te acīmredzot ir runa par *Dienvidslāvijas pilsētu*, ko okupējuši vācieši, nevis par pilsētu, ko okupējuši *Dienvidslāvijas vāci* resp. vācieši. (Arī lokāmā divdabja noteiktā galotne te nav vietā, jo apzīmējamo vārdū *pilsētā* vēl raksturo nenoteiktais vietniekvārds *kādā*.) Tātad precīzs šis teikums būs šādā veidojumā:

Kādā vāciešu okupētā Dienvidslāvijas pilsētā (vai arī: *Kādā no vāciešu okupētajām Dienvidslāvijas pilsētām*).

Teikumā

Moldāvu draugi, palieku uz laikiem jūsu neviltois apbrīnotājs un cienītājs

viens apzīmētājs izteikts ar personas vietniekvārda ģenitīvu *jūsu*. Starp šo apzīmētāju un apzīmējamiem vārdiem *apbrīnotājs* un *cienītājs* ir objekta ģenitīva attiecības; šim apzīmētajam jāatrodas līdzās apzīmējamiem vārdiem, bet ar divdabi izteiktajam apzīmētajam — tālāk no tiem. Teikums veidojams šādi:

Moldāviešu draugi, palieku uz laikiem neviltois jūsu apbrīnotājs un cienītājs.

Doma nav pareizi izteikta, tā ir pārprotama, ja raksta autors saka:

Revolūcija kļuva par rūditāju kalvi sievietes atraisītajiem spēkiem, ko viņa nu pirmoreiz iepazina pati un vēlāk lika apbrīnot tik daudziem; Tad arī sākām nojaust, ka ja pāņu izslavētāja pieklājībai līdzās dzīvo vēl arī citi likumi.

No konteksta bija redzams, ka raksta autors stāsta par *sievietes spēkiem*, kurus atraisīja vētrainie notikumi Krievijas politiskajā dzīvē 1917. gada pavasarī, nevis par spēkiem, kurus atraisījusi sieviete (tātad *..kļuva par.. kalvi atraisītajiem sievietes spēkiem*),

ka runa ir par *japāņu pieklājību*, kas tālu izslavēta, nevis par pieklājību, ko izslavējuši japāņi (tātad *..izslavētājai japāņu pieklājībai līdzās dzīvo..*).

Teikumā

Simt tūkstošu kilovatu — tāda ir Lučegorskas termoelektrostacijas projektētā jauda domas skaidrību viegli varēja panākt, piederības ģenitīva vietā liekot datīvu:

..tāda ir Lučegorskas termoelektrostacijai projektētā jauda.

Ar vietniekvārdu izteikts apzīmētājs vienmēr nostājas ar lietvārda ģenitīvu izteikta apzīmētāja priekšā, piemēram, teikumos

Viņi brauc uz republikas citām pilsētām;

Jāpiekrit Rietumu preses tai atziņai..

dabiskā, latviešu valodā parastā apzīmētāju secība būs šāda:

Viņi brauc uz citām republikas pilsētām,

Jāpiekrit tai Rietumu preses atziņai.

Teikumā

Padomju dzīves īstenība, padomju cilvēku lielā

mākslas mīlestība.. sekmējušas Baltijas republiku tēlotāja un lietišķās mākslas tādu pacēlumu, kas radījis iespēju sarīkot plašu mākslas izstādi Maskavā

norādāmā vietniekvārda *tādu* nepareizais novietojums varbūt radies tāpēc, ka rakstītājs vāirījies no vārdu savienojuma *tādu Baltijas republiku*, kas apgrūtinātu izsakāmās domas uztveršanu. Lai teikuma konstrukcija būtu pareiza un arī doma viegli uztverama, teikums jāpārveido:

Padomju dzīves īstenība, padomju cilvēku lielā mākslas mīlestība.. sekmējušas Baltijas republikās tādu tēlotāja mākslas un lietišķās mākslas pacēlumu, kas radījis..

Tāpat ar skaitļa vārdu izteiktam apzīmētājam ir noteikta vieta apzīmētāju novietojumā. Tas mēdz nostāties ar lietvārda ģenitīvu, īpašības vārdu vai divdabi izteikta apzīmētāja priekšā. Ir arī atkāpes no šādas apzīmētāju secības, taču presē bieži vērojamas nepamatotas atkāpes, piemēram:

Kā norāda «New York Times», tagad «kopējā tirgus» piecas valstis varēs ietekmēt Franciju (pareizi: .. piecas «kopējā tirgus» valstis.); .. dalībniekiem meistarklasē jāizpilda trešās grupas trīs figūras (.trīs trešās grupas figūras);

Igaunijas vienības treneris E. Nāritss izmantoja savu kolektīvu visas divpadsmit spēlētājas (.visas divpadsmit savu kolektīvu spēlētājas);

Vašingtonas viena — «miermīlīga» maska bija paredzēta starptautiskās domas krāpšanai, bet otra — «mežonīgo Rietumu» kovboja maska reāli at-

spoguļoja laupīšanas politiku (Viena, «miermīlīga» Vašingtonas maska bija paredzēta..).

Teikumā

Viņi pastāstīja, ka aizvadītajos vairāk nekā sešos gados nav bijis neviena gadījuma, kas varētu aptumšot arābu un padomju celtnieku draudzību

apzīmētāju *aizvadītajos un sešos* secību nosaka vārdi *vairāk nekā*, kas raksturo skaitļa vārdu *sešos*. Šim vārdu savienojumam jāatrodas divdabja *aizvadītajos* priekšā:

..vairāk nekā sešos aizvadītajos gados.

Ja šai teikumā nebūtu ar skaitļa vārdu saistīto vārdu *vairāk nekā*, tad skaitļa vārds varētu nostāties arī aiz divdabja:

aizvadītajos sešos gados.

Beidzot jāatzīmē, ka presē publicētajos rakstos diezgan bieži atrodami teikumi, kuros sajaukts uz vairākiem apzīmējamiem vārdiem attiecināmu apzīmētāju novietojums. Tā, piemēram, teikumā

Viņi labi saprot, ka korejiešu tautas brīva gribas izpausme darītu galu gan amerikāņu okupācijai, gan ASV marionešu kundzībai Dienvidkorejā

lietvārdam *izpausme* ir apzīmētāji *brīva* — īpašības vārds un *gribas* — lietvārda ģenitīvs, ko savukārt tuvāk raksturo apzīmētāji *korejiešu tautas* un kas kopā ar tiem veido nedalāmu vārdkopu *korejiešu tautas griba*. Apzīmētājs *brīva* nedrīkst jaukt šo vārdkopu, tam jānostājas tās priekšā:

..brīva korejiešu tautas gribas izpausme..

vai arī aiz tās:

..korejiešu tautas gribas brīva izpausme.

Dažkārt starp vairākiem vienvēdīgiem apzīmētājiem tiek iestarpināts atšķirīgs apzīmētājs.

Teikumā

Bieži melnas kontūras pasvitro viņas tipāža robustās formas: lielās laucinieku sastrādātās rokas..

apzīmētāji *lielās* un *sastrādātās* ir vienādi pēc formas un saskaņoti dzimtē, skaitlī un locījumā ar apzīmējamo vārdu *rokas*; ar lietvārda ģenitīvu izteiktais apzīmētājs *laucinieku*, nesaskaņotais apzīmētājs, turpretī pēc formas atšķiras no abiem pirmajiem apzīmētājiem un pārāsti novietojams nevis starp šiem apzīmētājiem, bet gan to priekšā vai aiz tiem:

..laucinieku lielās, sastrādātās rokas..
vai

..lielās, sastrādātās laucinieku rokas...

Teikumā

Attēlā redzam vienu no daudzajām Palangas jaunajām ārstniecības un atpūtas iestādēm
pārkārtojami pirmie trīs apzīmētāji:

..redzam vienu no Palangas daudzajām jaunajām ārstniecības un atpūtas iestādēm
vai

..redzam vienu no daudzajām jaunajām Palangas ārstniecības un atpūtas iestādēm.

Lai rakstīts vai runāts teksts nekļūtu neskaidrs, grūti uztverams vai pārprotams, apzīmētāju secības normas jāievēro tāpat kā citas valodā izveidojušās vārdu secības normas.

PIETURZIME SALĪDZINĀJUMA KONSTRUKCIJĀS

Ar salīdzinājuma konstrukciju izsaka divu nojēgumu salīdzinājumu, pamatojoties uz kādu kopīgu pazīmi.¹ Salīdzināmā daļa un salīdzinātājdāļa ir savstarpējās salīdzinājuma attieksmēs, bet šīs attieksmes var izpausties gan starp atsevišķiem vārdiem vai teikuma locekļiem, t. i., vienas predikatīvas vienības ietvaros, gan arī starp teikuma komponentiem, t. i., vairāku predikatīvu vienību ietvaros. Pieturzīmes starp salīdzinājuma konstrukcijas daļām tiek lietotas atkarā no salīdzinājuma elementu sintaktiskās funkcijas un saistījuma veida.

Salīdzinājuma konstrukcijas gramatiskā daba un tās semantiskās un stilistiskās īpatnības latviešu valodā ir maz pētītas, un šais jautājumos vēl daudz līdz galam neatrisinātu problēmu. Pirmkārt, tāda ir salīdzinājuma konstrukcijas sintaktiskā funkcija — parasti par salīdzinājumu runā kā par zināmu jēdzienisku vai stilistisku parādību, bet netiek norādīts, kāda šai konstrukcijai (un it īpaši salīdzinātājdāļai) ir teikuma locekļa funkcija un vai tāda vispār ir. Salīdzinājuma konstrukcijā šķiramas divas daļas: salīdzināmā daļa, kas sintaktiski aizvien ir kāds no parastajiem teikuma locekļiem — teikuma priekšmets, izteicējs, apzīmētājs, papildinātājs, apstāklis, ierobežotājs vai dubultloceklis² —, un salīdzinātājdāļa, kuras centrālais vārds, ja vien šī

¹ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. 1962, 377. lpp.

² Par ierobežotāju un dubultloekli tuvāk sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. 1962, 333.—337. un 373.—377. lpp.

salīdzinātājdaļa nav izteikta ar palīgteikumu, veido īpašu teikuma locekļa tipu — salīdzinātāju³. Otrkārt, mūsu valodnieciskajā literatūrā salīdzinājuma daļu saistītājlīdzeklis — palīgvārds *kā* vai *nekā* tiek dēvēts gan par saikli, gan partikulu. Taču ne saikli, ne partikulas nemēdz saistīt dažāda nosaukuma teikuma locekļus. Tātad vārdiem *kā* vai *nekā* šeit ir īpaša gramatiskā daba: tie saista divus teikuma locekļus savdabīgā vārdu saistījumā — salīdzinājuma saistījumā⁴, kas var daļēji atbilst saskaņojumam (*vīrs kā sienāzis*), pārvaldījumam (*apēd kā ogu, iet kā pa dēli*), piekļāvumam (*atceros kā šodien*) un laikam ir īpatnējs vārdu pakārtojuma veids, jo viens salīdzinājuma elements tomēr nosaka otra elementa formu. Vārdiem *kā*, *nekā* šādās konstrukcijās ir īpatnēja loma un nozīme, kas nav īsti ne saikļa, ne partikulas nozīme, bet kam ir zināma līdzība arī ar prievārdu (sal. *viņš ir gudrāks par mani, viņš ir gudrāks nekā es*) vai pusprievārdisku apstākļa vārdu (sal. *topiet lieli līdzī saulei, topiet lieli kā saule*), un tie būtu atzīstami par īpašu palīgvārdu grupu — salīdzinātājevārdiem. Šie vārdi ietilpst salīdzinātāja vai salīdzinājuma palīgteikuma sastāvā un piešķir tam īpašu jēdzienisku nozīmi.

Pieturzīmi galvenokārt nosaka salīdzinātājdaļas sintaktiskais raksturs: ja tā ir predikatīva vienība, to no salīdzināmās daļas atdala ar pieturzīmi; ja salīdzinātājdaļa izteikta ar nepredikatīvu vienību — vārdu vai vārdkopu, kam attieksmē pret salīdzināmo daļu ir kāda teikuma locekļa funkcija, — pieturzīme nav vajadzīga (atsevišķos gadījumos tai var būt stilistiska līdzekļa

³ Sk. Arturs Ozols, Latviešu tautasdziesmu valoda. 1961, 397. lpp.

⁴ Turpat, 385. lpp.

loma). Pieturzīmes noteikšanā svarīga loma ir abu daļu saistījuma līdzekļiem — salīdzinātājevārdiem, apstākļa vārdiem u. c., kā arī tam, vai teikumā ir kādi elementi, kas attiecas uz abām salīdzinājuma daļām un tātad vieno tās, iekļaujot vienas predikatīvas vienības ietvaros.

Pēc tradīcijas mūsdienu latviešu literārajā valodā ar pieturzīmi *neatdala* salīdzinātājdaļu, ja tā izteikta ar kādu neverbālas vārdu šķiras vārdu un ja tai ir teikuma locekļa funkcija.

1. Ar pieturzīmēm neatdala ar vienu vai vairākiem vārdiem izteiktu salīdzinātājdaļu, kuras centrālais vārds ir izteicējs, dubultloceklis, ierobežotājs vai veida, mēra vai cēloņa apstāklis un ir izteikts ar lietvārdu, adjektīvu vai vietniekvārdu, piemēram, *Vīrs kā sienāzis, bet mute kā laidara vārti.* (A. Upīts.) *Vārdi.. dedzina kā uguns.* (J. Sudrabkalns.) *Saule karsta kā pirts.* (A. Brigadere.) *Otrā dienā Sūnu ciema gaiļi dziedāja kā negudri.* (A. Upīts.)

Šādai salīdzinātājdaļai var arī nebūt stilistiska izteiksmes līdzekļa nozīmes, piemēram, *Kā vienīgais dēls savai mātei un maizes devējs viņš tiek cauri.* (A. Deglavs.) *1833. gada martā «Jevgeņijs Oņegins» izdots atsevišķā grāmatā kā pabeigts darbs.* (Presē.) *Pirms divdesmit gadiem fizikas kā zinātnes Latvijā nebija.* (Presē.)

2. Ar pieturzīmēm neatdala salīdzinātājdaļu, kam ir teikuma locekļa salīdzinātāja funkcija un kas izvērš un raksturo ar vietniekvārdiem *tāds, tāds pats, cits, (ne)kas cits, cits nekas, neviens cits, cits neviens* vai ar apstākļa vārdiem *tā, tāpat, tik, tikpat, citur, citādi* izteiktus teikuma locekļus, apzīmētājus vai apstākļus, retāk

teikuma priekšmetus vai papildinātājus, piemēram, *Man nevajag tādās apsegas kā vecajām sievām.* (A. Brigadere.) *..diena tā kā tā būs tāda pati kā vakar.* (A. Upīts.) *Vai muižas zirgus tā kopj kā mēs savus?* (A. Upīts.) *Sasēdās tāpat kā vakar.* (A. Upīts.) *Neredzējam nekā cita kā tikai brūngani dzelteno sūnu zem savām kājām..* (J. Jaunsudrabiņš.) *..neviena cita viņa neredzēja kā viņu vien.* (V. Lācis.) *Kas cits kā viņa gan iespējams mūsu starpā?* (V. Lācis.) *Kur citur kā savā paša tiesā.* (R. Blaumanis.) *Nevienam nevar atzīt par vainīgu nozieguma izdarīšanu citādi kā ar tiesas spriedumu.* (Kriminālprocesa kodekss.)

3. Nelieto komatu salīdzinātājevārda priekšā, ja salīdzinātājdaļa attiecas uz adjektīva pārākās pakāpes formu, piemēram, *Asinis biezākas nekā ūdens. Cukurs nav saldāks kā medus.*

No salīdzināmās daļas salīdzinātājdaļu atdala ar komatu, ja tā ir predikatīva vienība, t. i., palīgteikums, kaut arī kā salīdzināmā, tā salīdzinātājdaļa ir vienas komunikatīvas vienības relatīvi patstāvīgas daļas⁵, piemēram, *Kā pavasari atgriežas gāju putni krāšņajās dzimtenes ārēs, tā latviešu zemnieks vienmēr un allaž atgriežas savā iekoptajā stūrīti.* (A. Grigulis.) *Katram cilvēkam ir savas domas, savas jūtas un sirds, tāpat kā katrai puķei ir savs izskats, krāsa un smarža.* (Ž. Grīva.) *Jānis Līdums jutās tā, kā kad visi viņa locekļi būtu pielījuši ar sviņu.* (V. Lācis.) *Un tikpat labi kā viņa prot strādāt, viņa prot arī sapņot.* (Presē.)

Katrā ziņā ar komatu atdala arī formāli līdzīgos

⁵ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. 1962, 1020. §; sal. arī A: Ozols, Raksti valodniecībā. 1967, 217. lpp.

veida apstākļa palīgteikumus⁶, kas raksturo kādas darbības veidu un ko ievada pakārtojamais apstākļa vārds *kā*, piemēram, *Dari, kā zini. Grozies, kā gribi.* (Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika.) *Lai viss paliek, kā ir. Tādēļ katrs jauniešs brīvo laiku pavada, kā māc.* (Presē.) *Viņa jau tā nedomā, kā ātrumā pasaka.* (Presē.) Šāda interpunkcija minētajos salīdzinājuma tipos mūsdienu rakstu valodā kļuvusi par normu jau kopš pirmā J. Endzelīna un K. Milenbaha «Latviešu gramatikas» izdevuma laikiem (1907), un, kaut arī praksē dažkārt ir bijušas atkāpes, teorētiski tā nav apšaubīta.

Taču ne vienmēr ir tik viegli nošķirt, vai salīdzinātāja daļa ir tikai teikuma loceklis vai arī tai ir salikta teikuma komponenta — salīdzinājuma palīgteikuma — funkcija. Pieturzīmes lietošana salīdzinājuma konstrukcijās ir cieši saistīta ar problēmu par vienkāršā un saliktā teikuma robežu, un tā pagaidām nav pilnīgi atrisināta ne tikai latviešu valodniecībā vien. Ja pieņemam, ka atdalāms salīdzinājuma palīgteikums, jāzina, kad kāda konstrukcija uzlūkojama par palīgteikumu un kad tā ir viena un tā paša komponenta teikuma loceklis — salīdzinātājs; jāzina, kad salīdzinātāja predikativitāte ir patstāvīga un veido palīgteikumu, kad tā savukārt ir saistīta ar virsteikuma predikātu un veido salīdzinātāju, kas attiecas uz izteicēju un izsaka viena un tā paša darītāja divu darbību salīdzinājumu darbības ilguma, intensitātes, biežuma, lietderīguma u. tml. ziņā. Tā ir reizē arī problēma par darbību aspektiem un semantiskām un jēdzieniskām nozīmes niansēm un

⁶ Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. 1962, 1016. §.

daudzos gadījumos saistās arī ar dažādu blakus apstākļu, piemēram, vārdu kārtas, lomju teikumā. Tomēr ne vienmēr rakstītājs var nodoties dziļai teikuma analīzei, tāpēc pieturzīmes nepieciešamība vai nevajadzība būtu saistāma ar kādu formālu pazīmi, kuru varētu izraudzīties kaut vai normas, pieņēmuma kārtā. Krievu valodas rakstības normalizēšanā, piemēram, pašreiz spēcīgi izpaužas tendence ievērot tikai formālos rādītājus, un jaunais interpunkcijas projekts paredz likt komatu saikļa *как* priekšā arī tad, ja tas piesaista teikuma locekli, ne tikai palīgteikumu, izņemot gadījumus, kad salīdzinājums ir izteicēja funkcijā (*я вам как чужой*) vai kad salīdzinājuma saiklim pievieno kādu pastiprinājuma partikulu vai partikulu *не*, piemēram, *Старайтесь смотреть на меня, как на пациента*, bet: *.. смотреть на меня только как на пациента, .. смотреть на меня не как на пациента* (sk. Известия, 1964, 229. nr.).

Latviešu rakstos šāda tendence nav vērojama. Tieši otrādi — vecākajos rakstu valodas posmos bieži vien komats lietots *kā* priekšā, arī pievienojot vienkāršu nepredikatīvu salīdzinātāju, bet jaunākajā laikā — apmēram jau pusgadsimtu — to vairs nedara. Salīdzinātājdaļas predikativitātes noteikšanai par kritēriju parasti tiek uzlūkota salīdzinātājdaļas forma: ja tā izteikta ar finītu verba formu, salīdzinātājbārda *kā*, *nekā* priekšā lieto pieturzīmi, ja ar citu verba formu — salīdzinātājdaļa ar komatu netiek atdalīta. Taču jaunākajā laikā paši valodas prakse veido savus vēl nekur nefiksētus likumus, kas prasa komatu nelietot arī tāda salīdzinātājbārda priekšā, kas piesaista verba formas, kuras formāli varētu atzīt par predikatīvu vienību izteicējiem un tātad vajadzētu atdalīt ar komatu. Tā, piemēram, jau-

nākajā laikā reti vairs mēdz lietot komatu ar salīdzinātārvārdu *nekā* ievadītas salīdzinātājdaļas atdalīšanai, ja tā izteikta ar verba personas formu un attiecas uz izteicēju, kas izteikts ar tādu pašu verba formu un salīdzina viena darītāja divu darbību biežumu, ilgumu, intensitāti vai tml. Šāda veida salīdzinājuma konstrukcijās neatņemams abu salīdzinājuma daļu saistišanas līdzeklis ir apstākļa vārda vai īpašības vārda pārākās pakāpes forma, kas norāda pirmās nosauktās darbības pārākumu, vairāk optimālo raksturu⁷ un veido vienu cieši saistītu jēdzienisku un sintaktisku vienību, piemēram, *Viņa vairāk peldēja nekā gāja*. (A. Upīts.) *Liniņi mani arī biežāk ņēma pie lielo darbiem nekā sūtīja ganos*. (Presē.) *Autobuss vairāk stāv nekā brauc*. (Presē.) *Bet Marčš nobeidza daudz mierīgākā balsī nekā iesāka*. (Valdis.) *Viņš..izskatījās vecāks nekā patiešām bija*. (Presē.)

Šāds pieturzīmes lietojums varētu būt pilnīgi atzīstams un ieteicams, jo to balsta arī analoga interpunkcija teikumos ar vienlīdzīgiem izteicējiem, kas attiecas uz vienu un to pašu teikuma priekšmetu, kā arī interpunkcija saikļa *un* priekšā saliktos pakārtojuma teikumos, kuros ir kāds vārds, kas kopīgs abiem teikuma komponentiem.

Turpretim tad, ja arī salīdzinātājdaļā tiktu atkārtoti nosaukts darītājs, veidotos divas relatīvi patstāvīgas predikatīvas vienības un salīdzinātārvārda priekšā būtu liekams komats, piemēram, *Marčš nobeidza daudz mierīgākā balsī, nekā viņš iesāka*. Arī tad, ja salīdzināmajā daļā ir citāda vārdu kārta, proti, ja apstākļa vārda

⁷ Par tādu salīdzinājuma saistišanas līdzekli sk. arī *Arturs Ozols*, Latviešu tautasdziesmu valoda. 1961, 387. lpp.

pārākā pakāpe atrodas aiz darbības vārda personas formas, salīdzinātājdaļa būtu atdalāma ar komatu, jo tā mēra apstākļa palīgteikuma funkcijā raksturo šo apstākļa vārdu, piemēram, *Viņa peldēja vairāk, nekā gāja. Liniņi mani ņēma pie lielo darbiem biežāk, nekā sūtīja ganos.* Taču vienkāršības labad arī šais gadījumos varētu komatu nelietot.

Valodas prakses vērojumi rāda, ka bieži šaubas par komata nepieciešamību rodas tad, ja salīdzinātājdaļa izteikta ar kādu darbības vārda divdabja formu vai šīs formas savienojumu ar citiem vārdiem.

Ja salīdzinātājdaļā ir lokāmais divdabis, pieturzīme salīdzinātājvārda priekšā liekama atkarībā no tā, vai divdabim pārsvarā ir darbības vārda daba (t. i., ja tas lietots predikatīvi darbības pabeigtās pagātnes vai pabeigtās tagadnes izteikšanai), vai arī adjektīva daba (ja tas lietots dubultlocekļa funkcijā un raksturo darītāju arī atributīvi).

Ja pagātnes darāmās kārtas divdabis ar izskaņu *-is, -usi* lietots pabeigtās tagadnes vai pabeigtās pagātnes personas formas funkcijā, tam ir tīra darbības vārda daba un predikatīva funkcija, tātad salīdzinātājdaļa veido palīgteikumu un salīdzinātājvārda priekšā liekams komats, piemēram, *Bet Miks turpina, kā sācis.* (Presē.) *Ari šoreiz viņš rikojās, kā paradis.* (Presē.) *Andrs atkal apvilks jērēnam kažoku, un lopiņš lēkās, kā lēkājis.* (Sudrabu Edžus.)

Ja pagātnes darāmās kārtas divdabim ir vairāk adjektīva daba un tam ir dubultlocekļa funkcija, salīdzinātājvārda priekšā komats nav vajadzīgs, piemēram, *Puķes stāvēja kā sastingušas.* (A. Sakse.) *..tās klusē kā ūdeni mutē ieņēmušas.* (Ž. Grīva.)

Tāpat ar komatu nav atdalāma salīdzinātājdaļa, kas izteikta ar pagātnes ciešamās kārtas divdabi, kam ir atributīva vai reizē atributīva un predikatīva attieksme pret kādu no salīdzināmajā daļā nosauktajiem (retāk nenosauktiem) priekšmetiem vai parādībām, piemēram, *..visu šo laiku esmu maldijies kā apburts.* (A. Upīts.) *Lērums stāvēja kā no ūdens izvilks.* (J. Grants.) *Un puīši ar sarkanajām lentēm klāt kā saukti.* (Presē.)

Ja turpretim pagātnes ciešamās kārtas divdabim ir predikatīva funkcija un tas izsaka to pašu, ko ciešamās kārtas pabeigtās pagātnes īstenības vai atstāstījuma izteiksmes forma ar elidētu palīgverbu, salīdzinātājdaļa veido palīgteikumu ar nenoteiktu vai vispārinātu darītāju un atdalāma ar komatu, piemēram, *Kučieris braucis, kā pavēlēts.* (Latv. t. pasakas.) *Jaunos atsperu ratus kalējs bija sasteidzis ātrāk, nekā domāts.* (A. Upīts.)

Ja salīdzinātājdaļas centrā ir daļēji lokāmais tagadnes darāmās kārtas divdabis ar izskaņu *-dams, -dama* vai nelokāmais divdabis ar *-ot(ies)*, pieturzīmi nosaka tas, vai ar divdabi ir saistīti vēl kādi citi vārdi, t. i., vai veidojas divdabja teiciens.

Ja salīdzinātājdaļā ir tikai kāds no šiem divdabjiem, tā ar komatiem nav atdalāma, piemēram, *Namejs kā neticēdams paskatījās runātājā.* (L. Purs.) *Diena pagāja kā nemanot.* (Presē.)

Ja salīdzinātājdaļa ir minētie tagadnes darāmās kārtas divdabji ar saviem raksturotājiem un tā nosauc salīdzināmajā daļā minētās darbības veidu, attiekdams tikai uz šo darbību, veidojas divdabja teiciens, kas atdalāms ar komatu, piemēram, *Lieli tauriņi, kā dusas meklēdami, laižas pa stiebriem un grīslī.* (Apsišu Jēk.) *Kā ceļu rādīdams, viņš lidoja meitiņai pa priekšu.*

(K. Skalbe.) .. *sirmgalvis ierunājās, kā aizsāktu domu risinot.* (L. Purs.)

Salīdzinātājevārda priekšā komats liekams arī tad, ja salīdzinātājdaļa veido reducētu pronomiņālās vai adverbiālās ekvivalences palīgteikumu, kas attiecas uz norādāmo vietniekvārdu *tāds, tāds pats* vai apstākļa vārdiem *tā, tik*, vai kāda apstākļa vārda pārākās pakāpes formu, piemēram, *Klusībā novēlu viņam tādu pašu atpūtu, kā [=kāda bija, kāda ir] man ravējot.* (Presē.) *Pats jau savas kļūdas nekad tā nesadzird, kā no malas klausoties.* (K. Pamše.) *Sirmais meistars nekad nebija bijis tik laimīgs, kā redzēdams tādu sava darba novērtējumu.* (Presē.) *Vecmāte tusa un vaidēja vēl vairāk zem savas nastas, nekā turpu ejot, bet tomēr viņas seja laistījās vien.* (J. Jaunsudrabiņš.) *Tā pati lielvārdiete vairāk nopelnītu kolhozā, nekā strādādama par kurjeru kādā kantorī.* (Presē.)

Turpretim tad, ja salīdzinātājdaļa attiecas uz tādu salīdzināmo daļu, kas izteikta ar vienu un to pašu divdabja formu, un tām abām ir kopīga apstākļa vārda pārākās pakāpes forma, salīdzinātājevārda *nekā* priekšā komats nav vajadzīgs (sal. analogus gadījumus ar verba personas formām salīdzinājuma abās daļās), piemēram, *Līdz pēdējam mirklim cinījās jūrnieki, labāk iedami nāvē nekā padodamies ienaidniekam.* (Presē.) *Izmēģinājumi rāda, ka murkšķis guļot patērē vairāk skābekļa nekā nomodā esot.* (Presē.) .. *komponists jūtas drošāk, rakstīdams nošu zīmes nekā izteikdams savas domas presē.* (Presē.)

Ja salīdzinātājdaļas centrā ir verba nenoteiksme, salīdzinātājdaļa ar komatu nebūtu atdalāma, jo te palīgteikums neveidojas, piemēram, *Labāk mirt ar labu slavu nekā dzīvot ar sliktu.* (Presē.) *Tad jau drīzāk*

ūdens varētu sākt pret kalnu tecēt nekā tas notikt.
(R. Blaumanis.) *Puišiem lielāka prieka nevajag kā palīdzēt tēvam.* (Presē.)

*

Sakarā ar salīdzinājumu minamas vēl dažas konstrukcijas, kurās arī sastopams salīdzinātārvārdam homonīmais saiklis resp. partikula *kā* un kurās arī ne vienmēr ir skaidra pieturzīmes lietošana.

1. Ja apstākļa vārdu pastiprina partikula *kā*, šīs partikulas priekšā komats nav liekams, piemēram, *No rīta gailis vēl sēdēja laktā un patlaban kā gribēja dziedāt.* (E. Birznieks-Upītis.) *Viņš tikko kā bija pārnācis no darba.*

2. Nav vajadzīgs komats saikļa *kā* priekšā, ja tas kopā ar *tā* veido pāru saikļus *kā* — *tā* un atkārtoti vienu un to pašu vārdu, izsakot nozīmes pastiprinājumu, piemēram, *Bet zivs kā nebija, tā nebija.* (J. Poruks.) *Bet parunāties kā nedabūjām, tā nedabūjām.* (R. Ezera.)

3. Saikļa funkcija vārdam *kā* ir arī teikumos ar apstākļa palīgteikumu, ja šā palīgteikuma darbības darītājs nosaukts pakārtojamā vārda priekšā. Tādā gadījumā komats *kā* priekšā nav vajadzīgs, piemēram, *Vējš kā cirta balkona durvis ciet, tā lielā rūts pagalam.* (Presē.)

4. Pieturzīme *kā* priekšā nav vajadzīga arī tad, ja pāru saikļi *kā* — *tā* laika vai seku attieksmē saista viena darītāja divas darbības, piemēram, *Suns kā grābis, tā gandrīz norāvis spārnu.* (Latv. t. pasakas.) *Māte nedroši apsēstas, bet dēlēni kā nākuši, tā arī paliek stāvam pie durvīm.* (Presē.)

5. Ar komatu nav atdalāms ar *kā* piesaistīts vārda atkārtojums, kas izsaka darbības intensitāti, pastiprinājumu, piemēram, *Zaķis, to redzēdams, metas mugurā un nu dirbt kā dirbt.* (Latv. t. pasakas.)

PAREIZRAKSTĪBAS KOMISIJAS ATZINUMI PAR SVĀRSTĪBU MAZINĀŠANU PASREIZĒJĀ RAKSTĪBĀ

Sagatavojot jaunu pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcu, autorkolektīvam darba gaitā bija izvirzījušies vairāki plašāk apspriežami pareizrakstības un pareizrūnas jautājumi, piemēram, par svešvārdu paralēlrakstījumiem u. tml. Šai nolūkā Latvijas PSR ZA prezidijs apstiprināja Pareizrakstības komisiju, kurā darbojas gan Valodas un literatūras institūta, gan Izglītības ministrijas un Kultūras ministrijas, kā arī augstāko mācību iestāžu, izdevniecību un preses darbinieku pārstāvji. Šās komisijas darbā nav paredzēts izdarīt kaut kādus radikālus grozījumus pašreizējā pareizrakstībā, bet gan pēc iespējas mazināt rakstības un izrūnas svārstības un nekonsekvences mūsdienu literārajā valodā. Pareizrakstības komisija ir apspriedusi vairākus pareizrakstības un pareizrūnas jautājumus: par svešvārdu paralēlrakstījumu aizstāšanu ar vienīgajiem rakstījumiem, par verbu tagādes paralēlformām un līdzskaņu mijas vispārināšanu 2., 5. un 6. dekl. lietvārdu formās.¹

¹ Pareizrakstības komisijas atzinumi par šiem jautājumiem publicēti arī laikrakstos «Literatūra un Māksla» un «Skolotāju Avīze». Atsauksmēs izteiktie ierosinājumi un iebildumi ir apspriesti Pareizrakstības komisijā un ievēroti, izstrādājot jaunās pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcas manuskriptu.

1. Par svešvārdu paralēlrakstījumiem

1958. gada pareizrakstības vārdnīcā vairākiem svešvārdiem bija pieļauti paralēli rakstījumi — gan ar garumzīmi, gan bez tās, gan ar plūdeņa vai nāseņa dubultojumu, gan bez dubultojuma. Tādējādi pašai valodas praksei bija jāizšķir, kurš no paralēlrakstījumiem atstājams par vienīgo pareizo un kurš mazāk saskan ar literārās valodas paradumiem un visu svešvārdu rakstības sistēmu un tāpēc atmetams. Vērojumi rāda, ka vairāk nekā deviņu gadu ilgajā valodas praksē svešvārdu rakstība un izruna tiktāl saliedējusies, ka ne vien iespējams, bet arī nepieciešams līdzšinējo paralēlrakstījumu vairumu aizstāt ar vienīgajiem rakstījumiem.

1. Svešvārdu saknēs pašreizējo paralēlrakstījumu vietā turpmāk atzīstami tikai šādi rakstījumi: *bāze*; *fabula*, *fabulists*; *fāze*, *emfāze*; *frāze*, *frāžains*; *parafrāze* u. c. ar **-frāze**; *grāds*, *retrogrāds*; *krīze*; *mūzika*, *mūziķis*; *slāvi*, *slāvisks*, *slāvisms*; *slāvists*, *slāvistika*; *tēma*; *tēze*, *hipotēze*, *sintēze* u. c. ar **-tēze**.

2. Vārdiskajās izskaņās par vienīgajiem atstājami rakstījumi:

a) ar patskaņa garumu apzīmējumiem:

-grāfs, **-grāfija**, **-grāfisks** — *ģeogrāfs*, *ģeogrāfija*, *ģeogrāfisks*;

-tēka — *bibliotēka*, *fonotēka*;

-māns, **-mānija** — *kleptomāns*, *kleptomānija*;

-krāts, **-krātija**, **-krātisks**, **-krātisms** — *demokrāts*, *demokrātija*, *demokrātisks*, *demokrātisms*;

-pāts, **-pātija**, **-pātisks** — *homeopāts*, *homeopātija*, *homeopātisks*;

-līts — *elektrolīts*, *galalīts*;

-fāze, **-fātisks** — *emfāze*, *emfātisks*;

-tēze, -tētisks, -tētisms — *hipotēze, hipotētisks, hipotētisms*;

-klīze, -klītisks — *enklīze, enklītisks*;

-līze, -lītīķis, -lītisks — *analīze, analītīķis, analītisks*;

b) ar līdzskaņa *m* dubultojuumu -**gramma**, -**grammatisks** — *programma, programmatisks*.

3. Atsevišķās izskaņās par vienīgajiem rakstījumiem atzīstami šādi: *kristāls, kristālisks; metāls, metālisks, metālists, bimetālisms; naivs; orgāns, organisks, organisms; pozīcija; komūna, komunisms, komunistisks; politika, politisks, apolitisks, apolitisms; prezidijs*.

4. Svešvārdu rakstībā resp. izrunā vispār ir tendence viena skaņu sastāva izskaņas vispārināt. Pašreizējā valodas praksē tā visvairāk ir manāma vārdos ar izskaņu **-ija** (parasti gadījumos, kur **-ija** ir paplašināto vai vārdisko izskaņu beigu daļa, kā **-ācija**, **-ērija** u. c.). Minētās izskaņas priekšā lielākoties ir garš patskanis. Vērojumi rāda, ka valodas lietotāju vairākuma runā garais patskanis izskaņas **-ija** priekšā ir nostabilizējies arī dažos šās izskaņas līdzšinējos izņēmumvārdos, tāpēc līdz šim rakstītā īsā patskaņa vietā turpmāk rakstāms garš patskanis vēl šādos vārdos vai vārdu grupās:

a) **-ācija** — *farmācija* (tāpat kā *akācija, aviācija, legalizācija* u. c.);

b) **-ērija** — *izomērija* (arī *izomērs*), *polimērija* (arī *polimērs*) (tāpat kā *artilērija, baktērija, parfimērija* u. c.), bet: *baterija, difterija, galerija, loterija, selerija*;

c) **-fāgija** — *monofāgija, polifāgija* u. c.;

d) **-gāmija** — *agāmija, alogāmija, bigāmija, endogāmija, monogāmija, poligāmija* u. c.;

e) *epitāfija, epitalāmija*.

2. Par verbu tagadnes paralēlformām

Literārajā valodā ir diezgan daudz verbu, kam tagadnes formās ir svārstības starp II un III konjugācijas formām. Šīs svārstības atsevišķiem vārdiem tagadnes formās ir sākušās jau agrākajos latviešu valodas attīstības posmos. Tādējādi mūsdienu literārās valodas praksē dažu II konj. verbu formās pārsvaru guvušas III konj. formas, piemēram, vārdam *pelnīt* jau pirms 30 gadiem par literāri pareizām tika atzītas III konj. formas — (es) *pelnu*, (tu) *pelni*, (viņš, viņa) *pelna*. Kaut gan šī tendence, proti, atsevišķu garāko II konj. formu aizstāšana ar īsākajām III konj. formām, arvien vairāk izplatās un nostiprinās, tomēr blakus jaunajām III konj. formām literārajā valodā tāpat dzīvas un plaši izplatītas ir arī II konj. formas. Jo stingri runātāju un rakstītāju apziņā turas dažu II konj. verbu 1., it sevišķi 3. pers. formas, piemēram, no vārda *vēstīt*: biežāk — (viņš, viņa) *vēsti* nekā *vēsta*. Šīs II konj. formu dzīvīgums, domājams, saistāms arī ar platā un šaurā *e* izrunu, jo runātāji šo verbu tagadnes viensk. 1. un 3. pers. formās ne labprāt grib runāt plato *e*, kā tas iedēvētos pēc līdzīgās fonētiskās pozīcijas un morfoloģiskā vispārinājuma III, vēl jo noteiktāk I konj. formās — *redzu*, *metu* (abi ar plato *e*) u. tml.

Ievērojot literārās valodas attīstības gaitu, kā arī 1960. gada aptauju un pašreizējās literārās valodas normas, Pareizrakstības komisija atzina, ka tais gadījumos, kad dažu II un III konj. verbu locīšanā ir plašāk vērojamas svārstības tagadnes formās, jāpieļauj paralēlformas, gan ar stingru nosacījumu, ka viena un tā paša vārda lietojumā viena raksta ietvaros nedrīkst jaukt abu konjugāciju formas.

1) Pēc II konj. lokāmi šādi verbi: *apbedīt, bažīties, dzirkstīt, kristīt, medīt, mežģīt, nūtit, pestīt, režģīt, sunīt, šķīstīt, vēdīt, vilnīt, tusnīt, zeltīt, zibs nīt, tātad tikai mediju, medi, medi u. tml.;*

2) pēc III konj.: *mēdīt, mīstīt, pelnīt, sālit, tirdīt, tātad tikai pelnu, pelni, pelna u. tml.;*

3) gan pēc II, gan pēc III konj.: *aprepēt, apskapstēt, balēt, bālēt, cienīt, ķēzīt, mērit, pētīt, robīt, (ap)tašķīt, rūsēt, sargāt, svētīt, veltīt, vēstīt, vētīt.*

Tāpat kā III konj. lokāmajiem vārdiem, kam saknē ir *ē*, arī vārdiem ar paralēlām II un III konj. tagadnes formām, kad tos loka pēc III konj., 1. un 3. personā runājams tikai plats *ē*.

Līdzšinējās normu pielautās tagadnes paralēlformas komisija atzina par paturamām arī dažiem citiem I un III konj. vārdiem.

Pareizrakstības komisija pārrunāja arī jautājumu par valodas praksē sastopamajām svārstībām III konj. vārdū — tagadnes *-ā* celmu tagadnes daudzskaitļa 1. un 2. personas formu izrunā: *-ām* vai *-am*, *-āt* vai *-at* (*darām, darāt* vai *daram, darat*) un to eventuālo atspoguļojumu arī rakstībā. Nolēma, ka par pareizām arī turpmāk atzīstamas tikai formas ar *-ām*, *-āt*: *-darām, darāt* u. tml.

3. Par līdzskaņu miju lietvārdu deklinācijā

Vēsturiskā līdzskaņu fonēmu mija mūsdienu valodā ir raksturīga tikai noteiktām vārdu formām, piem., lietvārdu deklinācijā (*māte*, dsk. ģen. *māšu*), vārdū konjugācijā (*spriežu* — *spriedu*) un vārdu darināšanā

(*zināt — ziņa*). Šī mija, kas valodas attīstības gaitā radusies dažādu līdzskaņu pārmaiņu rezultātā, literārajā valodā ne vienmēr ir atkarīga no pozicionāliem nosacījumiem — līdzskaņi, kas mijas, var būt arī vienādā pozīcijā: *brāli — brāļi, spriedu — spriežu*. Kādreizējā pozicionālā līdzskaņu mija mūsdienu valodā bieži vien kļuvusi jau morfoloģiska — par fonētisku līdzekli formu un vārdu darināšanai. Tā, piemēram, cieto un mīksto līdzskaņu mija ir viena no 2. dekl. lietv. vsk. ģen. un visu dsk. locījumu formu veidotājām: *linis, liņa, liņi, liņu* utt.

Vēsturiskajai līdzskaņu mijai ir pakļauta lielākā daļa 2. (vsk. ģen. un dsk. locījumu formas), 5. un 6. (dsk. ģen. forma) deklinācijas lietvārdu — gan latviskas, gan citvalodu cilmes vārdi.

Līdzskaņu mija minēto lietvārdu deklināciju locījumu formās lielākoties ir regulāra un iekļaujas noteiktā gramatiskā sistēmā, kā, piemēram, 2. dekl. lietv. ar **-tis** — *zutis, zuša, zuši, -dis* — *briedis, brieža, brieži, -sis* — *lasis, laša, laši* u. c.; 5. dekl. lietv. ar **-me** — *zeme, zemju, -de* — *sliede, sliežu, -lles* — *krelles, kreļļu* u. c.; 6. dekl. lietv.: *zivs, zivju, sirds, siržu*.

Tomēr minētajās lietvārdu deklinācijās ir arī vārdi, kuros līdzskaņu mija ne katrreiz noris regulāri, un tas valodas praksē izpaužas svārstībās starp formām gan ar līdzskaņu miju, gan bez tās, piemēram: *universitāte, -šu, -tu; brigāde, -žu, -du; metode, -žu, -du*.

Šīs svārstības pareizrakstības vārdnīcās parasti tiek parādītas ar paralēlformām. Tā, piemēram, arī pašreizējā pareizrakstības vārdnīcā (LVI, 1951) daudziem 5. un 6. dekl. lietvārdiem ir paralēlas dsk. ģen. formas — gan ar līdzskaņu miju, gan bez tās. Sešpadsmit gadu ilgajā valodas praksē gadījumu vairumā ir nostip-

rinājusies viena no šai vārdnīcā minētajām dsk. ģen. formām — pārsvarā formas ar līdzskaņu miju, kā *universitāšu, brigāžu, metožu* u. c. Jaunajā pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā jāatspoguļo patlaban vairāk nostiprinājušās līdzskaņu mijas likumības un jānovērš nenozīmīgās svārstības minēto lietvārdu deklināciju locījumu formās.

Pareizrakstības komisija, balstoties uz plašu literārās valodas materiālu un jaunāko gramatiku atzinumiem, lielākoties vispārinājusi līdzskaņu miju paralēlu lietojumu gadījumos. Tādējādi ir mēģināts vēl vairāk nostiprināt vienotu līdzskaņu mijas sistēmu 2., 5. un 6. dekl. lietvārdu atsevišķu locījumu formās.

Līdzskaņu mija 5. dekl. lietvārdu dsk. ģenitīvā:

1. Vārdos ar **-de** — *diode, -žu; dividende, -žu; divinde, -žu; ģilde, -žu; epizode, -žu; etīde, -žu; inde, -žu; gvarde, -žu* (bet *guards, -du*); *kumode, -žu; metode, -žu; mode, -žu; prelīde, -žu; sekunde, -žu; sinode, -žu; sliede, -žu; triode, -žu; zonde, -žu* u. c.;

2. ar **-āde** — *balāde, -žu; brigāde, -žu; bufonāde, -žu; cikāde, -žu; dekāde, -žu; estrāde, -žu; fāsāde, -žu; kolonāde, -žu; marināde, -žu; olimpiāde, -žu; serenāde, -žu; spartakiāde, -žu; universiāde, -žu; turiāde, -žu* u. c.;

3. ar **-te** — *abituriente, -šu; anekdote, -šu; asistente, -šu; aspirante, -šu; banknote, -šu; berete, -šu; bute, -šu; disertante, -šu; farmaceite, -šu; fleite, -šu; florete, -šu; galete, -šu; hiacinte, -šu; ieskaite, -šu; lietuviete, -šu; lote, -šu; kajīte, -šu; koncertante, -šu; māte, -šu; mente, -šu; palete, -šu; saite, -šu; servjete, -šu; tablete, -šu; vizīte, -šu; žakete, -šu; žilete, -šu* u. c.;

4. ar **-āte** — *Ķakultāte, -šu; kantāte, -šu; sonāte, -šu; universitāte, -šu* u. c.;

5. ar **-se** — *adrese, -šu; aizkulise, -šu; alianse, -šu;*

defise, -šu; klase, -šu; mese, -šu; narcise, -šu; polise, -šu; tase, -šu; terase, -šu; trase, -šu; trose, -šu u. c.;

6. ar **-ze** — *akcize, -žu; gāze (lietus), -žu; devīze, -žu; diagnoze, -žu; loze, -žu; oāze, -žu; prognoze, -žu; servīze, -žu; tēze, -žu* u. c.;

7. ar līdzskaņu savienojumu **-kst-**: *čakste, čakšu; čurkste, čurkšu; dzeņaukste, dzeņaukšu; klukste, klukšu; rikste, rikšu; sacikste, sacikšu; zebiekste, zebiekšu* u. c.

Līdzskaņu mija 6. dekl. lietvārdu dsk. ģenitīvā:

Vārdos ar līdzskaņu savienojumu **-kst-**: *bārksts, bārkšu; dūksts, dūkšu; dzirksts, dzirkšu; liksts, likšu; pāksts, pākšu* u. c.

Tikai nedaudzos gadījumos dažādu teorētisku un praktisku apsvērumu dēļ Pareizrakstības komisija ir akceptējusi vai nu valodā jau agrāk sastopamās (pēc cilmes u. tml.), vai arī pēdējos gadu desmitos izveidojušās atkāpes no regulārās līdzskaņu mijas.

Līdzskaņu mijas nav

1. dažiem 6. dekl. lietvārdiem, kas ir seni līdzskaņu celmu vārdi: *acs, acu; balss, balsu; Cēsis, Cēsu; debess, debesu; dzelzs, dzelzu; uts, utu; zoss, zosu*;

2. vārdiem ar skaņu kopu **-st-**:

a) 5. dekl. lietvārdiem, īpaši jaunākajos aizguvumos: *aktiviste, aktivistu; aste, astu; kaste, kastu; liste, listu; soliste, solistu; speciāliste, speciālistu* u. c.;

b) 6. dekl. lietvārdiem: *brokastis, brokastu; valsts, valstu; versts, verstu; vēsts, vēstu*;

3. līdzskaņu mijas nav (lielākoties svešas cilmes vārdos), ja tās rezultātā rodas priekšstats par cita vārda formu, piemēram, 5. dekl. lietvārdiem: *bāze, bāzu (bāžu < bāzt); brase, brasu (brašu < brašs); brīze, brīzu (brīžu < brīdis); gāze (viela), gāzu (gāžu < gāzt); mute, mutu (mušu < muša); pase, pasu (pašu < pats); tirāde,*

tirādu (*tirāžu* < *tirāža*); 6. dekl. lietvārdiem: *dakts*, *daktu* (*dakšu* < *dakšas*); *takts*, *taktu* (*takšu* < *taksis*);

4. dažkārt līdzskaņu mija var nebūt gan valodas ne-labskaņas dēļ, gan arī ja tā stipri pārveido vārda ārējo attēlu (parasti divzīlību vārdos):

a) 2. dekl. lietvārdiem, parasti personvārdos: *Atis*, *Ata* (nevis *Aša*); *Centis*, *Centa* (nevis *Cenša*); *Guntis*, *Gunta* (nevis *Gunša*); *Rūdis*, *Rūda* (nevis *Rūža*) u. c.;

b) 5. dekl. lietvārdiem: *botes*, *botu* (nevis *bošu*); *flote*, *flotu* (nevis *flošu*); *fronte*, *frontu* (nevis *fronšu*); *kušete*, *kušetu* (nevis *kušešu*); *kāse*, *kasu* (nevis *kašu*); *manšetes*, *manšetu* (nevis *manšešu*); *rase*, *rasu* (nevis *rašu*); *šimpanze*, *šimpanzu* (nevis *šimpanžu*); *tumšmate*, *tumšmatu* (nevis *tumšmašu*);

c) 6. dekl. lietvārdiem: *akts*, *aktu* (nevis *akšu*); *šalts*, *šaltu* (nevis *šalšu*) u. c.

Ja valodā vienlīdz plaši izplatītas abas formas — gan ar līdzskaņu miju, gan bez mijas, tad Pareizrakstības komisija ir ieteikusi paralēlformas: 1) 2. dekl. lietvārdos, parasti trīszīlību un vairākzīlību personvārdos ar **-tis**, **-dis** — *Zeltmatis*, *-ša*, *-ta*; *Visvaldis*, *-ža*, *-da*; *Melbārdis*, *-ža*, *-da*; 2) dažos 5. dekl. lietvārdos ar **-te**, **-de** — *cunfte*, *-šu*, *-tu*; *torte*, *-šu*, *-tu*; *piecgade*, *-žu*, *du*.

Pareizrakstības komisijas sekretāre T. Porīte

JAUTĀJUMI UN ATBILDES

1. Vai var ar nosacījuma saikli ja ievadīt tādus sa-likta pakārtojuma teikumus kā *Ja pagājušajā gadā tikai 5 procenti mūsu produkcijas bija izgatavoti no rakstainā auduma, tad šogad šis daudzums četrkārsosies?*

Nosacījuma saiklis *ja* ir viens no galvenajiem gramatiskajiem rādītājiem tādā saliktā pakārtojuma teikumā, kur starp abiem komponentiem (virsteikumu un paligteikumu) ir nosacījuma attieksmes.¹

Ja cilvēkam ir liela un stipra griba, tad viņš dzīvē var daudz ko sasniegt.

Salikta pakārtojuma teikumu konstrukcijas ar nosacījuma saikli *ja* (paligteikumā) un apstākļa vārdu *tad* (virsteikumā) literārās valodas attīstības jaunākajā posmā krievu valodas ietekmē tiek lietotas arī tādus teikumus, kur starp paligteikumu un virsteikumu dominējošās ir nevis nosacījuma, bet gan citas attieksmes. It īpaši šādas konstrukcijas sastopamas publicistikā un tulkojumos, arī sarunvalodā.

Ja 1967. gadā izdosim 14 dažādu nosaukumu krievu padomju rakstnieku darbu, tad nākošajā gadā domājam aptuveni izdot ap 20 grāmatu. (Presē.) Ja pērn no govs izslaucām 3222 kg, tad šāgada aprēķini rāda, ka izslauksim ne mazāk par 3400 kg. (Presē.) Ja no 1950. līdz 1962. gadam... viens no galvenajiem kolhozu un padomju saimniecību uzdevumiem bija ražošanas ēku celtniecība, tad aizvadītajā septiņgadē radīti priekšnoteikumi arī labiekārtotu ciematu izveidošanai. (Presē.)

Minētajos piemēros tiek pretstatīti, bieži vien arī ar zināmu salīdzinājuma nokrāsu, kādas darbības resp. stāvokļa rezultāti noteiktā laika secībā, tādējādi starp šo teikumu komponentiem īstenībā ir nevis nosacījuma, bet gan pretstatījuma attieksmes. Šīs attieksmes citētajos teikumos skaidrāk un precīzāk var atspoguļot pretstatījuma saikli *bet, taču, turpreti*, piemēram,

¹ Sk. Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II. Rīgā, 1962, 1088. § — 1104. §.

Pagājušajā gadā tikai 5 procenti mūsu produkcijas bija izgatavoti no rakstainā auduma, bet (turpretī, taču) šogad šis daudzums četrkārsosies.

Tieši izsakāmās domas precīzuma labad, kā arī no pašreizējo literārās valodas sintaktisko normu viedokļa nav nekādas īpašas vajadzības saliktus teikumus ar pretstatījuma attieksmēm ietvert nosacījuma formā.

2. Kā pareizi: *klūt par skolotāju* vai *klūt skolotājs*; *klūt par draugiem* vai *klūt draugi*?

Tādi vārdu savienojumi kā *klūt par skolotāju* vai *klūt skolotājs*, *klūt par draugiem* vai *klūt draugi* ietver kādas parādības vai priekšmeta pāreju no viena stāvokļa otrā: verbs *klūt* minētajos vārdu savienojumos ir ar palīgverba resp. saitiņas funkciju un izsaka pārveidošanos, pārvēršanos, turpretī lietvārds *skolotājs* vai *draugi* (kopā ar prievārdu *par* vai bez tā) nosauc to parādību, kas rodas ar verbu izteiktās darbības realizēšanās rezultātā, piemēram, .. *visi kļūst par skolēniem*. (Presē.) *Rīga kļuva padomj pilsēta*. (Sudrabkalns.)

Teikumā šādiem vārdu savienojumiem galvenokārt ir sastata izteicēja funkcija, bet tiem var būt arī cita teikuma locekļa, piemēram, papildinātāja funkcija. Literārajā valodā abas konstrukcijas — *klūt* + lietvārda nominatīvs un *klūt* + prievārds *par* ar lietvārda locījuma formu tiek lietotas un ir atzīstamas par līdztiesiskām, tikai valodas attīstības gaitā katrai no tām ir izveidojušies sava nozīmes nianse un, ja tā var teikt, arī lietošanas sfēra. Runātājiem un rakstītājiem ne vienmēr ir skaidra šo konstrukciju iespējamā diferencētā lietošana, tādēļ nereti tiem ir jādomā par to, kurā gadījumā viens vai otrs no šiem vārdu savienojumiem literārajā runā vai rakstos ir vairāk vēlams.

Šo vārdu savienojumu lietošanā varam izšķirt vairākus gadījumus.

1. Vārdu savienojumu *kļūt*+prievārds *par* ar lietvārda locījuma formu parasti lieto, ja ar lietvārdu tiek nosaukts kāds amats vai profesija.

Visi šie apdāvinātie iesācēji 10 gadu laikā ir kļuvuši par redaktoriem, konsultantiem, par valdes locekļiem. (B. Saulītis.) *..kļūt par arhitektu.* (Presē.) *..kļūt par Robinsonu vai brašu kapteini.* (Sudrabkalns.)

Arī: *kļūt par skolotāju.*

Minēto konstrukciju, lielākoties gan prozā, lieto arī daudzos citos gadījumos, jo ar vārdu savienojumu *kļūt*+prievārds *par* ar lietvārda locījuma formu, šķiet, var vistiešāk izteikt kādas parādības pārvēršanos vai pārveidošanos. Sī vārdu savienojuma izplatību valodā, liekas, balsta arī to verbu rekcijs, kuri apzīmē pārvēršanos — *pārveidoties* vai *pārvērsties par kaut ko*.

Tā kļuvusi par tautasdziesmu. (Presē.) *Viņš jau bija iemācījis viss kļūt par dzirdi.* (A. Grigulis.) *Visas šīs bagātības kļuva par visas tautas.. īpašumu.* (Presē.) *..skaita sekundes, kas kļūst par minūtēm un stundām.* (B. Saulītis.) *Es par gaišu lāpu kļūšu.* (L. Brīdaka.)

2. Vārdu savienojums *kļūt*+lietvārda nominatīvs valodā vairāk tiek lietots dzejā, parasti pantmēra dēļ, liekas, gan arī tādēļ, ka ar šo konstrukciju (bez prievārda *par*) dzejiskā izteiksmē var iegūt it kā zināmu pacēluma vai svinīguma niānsi.

Jūs, jaunekļi, kas kaujās kļuvāt vīri. (Sudrabkalns.) *Es esmu kļuvis karotājs.* (Sudrabkalns.)

Šī konstrukcija tiek lietota arī neitrālā stilā, nosaucot kādu amatu vai profesiju, taču šeit to lieto samērā reti,

piemēram, .. *kļūvis* gadījuma darbu strādnieks. (Presē.) *Jana kļūst* redakcijas kurjere. (Presē.)

Šādos gadījumos par vairāk vēlamu literārajā valodā tomēr būtu atzīstams *kļūt*+prievārds *par* ar lietvārda locījuma formu, tātad: .. *kļūvis* par gadījuma darbu strādnieku. *Jana kļūst* par redakcijas kurjeri.

3. Ir arī gadījumi, kad vārdu savienojumiem *kļūt*+lietvārda nominatīvs un *kļūt*+prievārds *par* ar lietvārda locījuma formu literārajā valodā ir atzīstams paralēls lietojums. Tas var būt, ja attiecīgajā vārdu savienojumā ar lietvārdu nosauktā parādība, kas radusies pārvēršanās rezultātā, ir, piemēram, kādu jaunu dziļu jūtu izpausme, kā draudzība, naidis u. tml., vai arī kāda cilēna mērķa īstenojuma rezultāts.

Mēs kļuvām labi draugi. Arī: *Mēs kļuvām par labiem draugiem.* *Dzejnieku sapņi kļūst par īstenību.* Arī: *Dzejnieku sapņi kļūst īstenība.*

T. PORITE

SATURS

A. Ozols], J, Kušķis. Par latiniskās grafikas citvalodu nosaukumu un teicienu rakstīšanu	5
A. Ahero. Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā	12
K. Karulis. Vārdu nozīmju paplašināšanās un sašaurināšanās	20
A. Ahero. Par latviešu valodas aizguvumiem	40
S. Raģe. Par aizvietot, atvietot un aizstāt	48
R. Veidmane. Par dažu poētismu sinonīmiskajiem sakariem	57
I. Rozenštrauha. Par uzrakstu valodu	64
R. Augstkalne. Vērojumi un ierosinājumi	71
A. Blinkena. Par <i>acīm redzot</i> un <i>acimredzot</i> nozīmi un rakstību	75
A. Vanags. Par dažām valodas kļūdām preses izdevumos	78
A. Melderis. Piezīmes par vārdu <i>mēnesis</i>	81
I. Edelmane. Kā nosaukt dzintara rotu darinātāju?	85
R. Knaps. Vēl par <i>virsu</i> un <i>virsmu</i>	87
L. Birziņa. Turpināsim sarunu par juridiskiem terminiem un izteicieniem	100
I. Edelmane. Vai visiem augiem ir stumbri?	102
V. Skujiņa. Vai <i>šlifs</i> lietojams latviešu valodā?	105
M. Lepiņa. Mūsdienu latviešu literārās valodas un izlokšņu saskare tulkotos daiļdarbos	107
M. Saule-Sleine. Vēl par izskaņām <i>-īgs</i> un <i>-isks</i>	115
S. Raģe. Vērojumi par apstākļa vārda <i>līdz</i> formu	129
B. Ceplīte. Par noteikto un nenoteikto adjektīvu lietojumu	133
A. Jankevičs. Piezīmes par salīdzinājuma partikulas <i>kā</i> lietošanu	140
I. Niselovičs. Verbālsustantīvi ar izskaņu <i>-šana</i> no stila viendokļa	148
V. Straziņa. Ar dažādu vārdu šķiru vārdiem izteiktu apzīmētāju novietojums teikumā	158
A. Blinkena. Pieturzīme salīdzinājuma konstrukcijās	167
Pareizrakstības komisijas atzinumi par svārstību mazināšanu pašreizējā rakstībā	178
Jautājumi un atbildes	186

ВОПРОСЫ КУЛЬТУРЫ ЛАТЫШСКОГО ЯЗЫКА
(Сборник статей)

Издательство «Лиезма»

На латышском языке

Redaktore A. Plēsuma. Māksl. redaktore
N. Sakirjanova. Mākslinieka K. Goldmaņa
apdare. Tehn. redaktore Dz. Reigase.
Korektore V. Apine.

Nodota salikšanai 1967. g. 22. septembrī.
Parakstīta iespiešanai 1967. g. 11. decembrī.
Papīra formāts 70×108/32. Tipogrāfijas pa-
pīrs Nr. 2. 6,21 fiz. iespiedl.; 8,49 uzsk.
iespiedl.; 8,49 izdevn. l. Metiens 5500 eks.
JT 06153. Maksā 37 kap. Izdevniecība
«Liesma» Rīgā, Padomju bulv. 24. Izdevn.
Nr. 21363-V169. Iespiesta Latvijas PSR Mi-
nistru Padomes Preses komitejas Poligrā-
fiskās rūpniecības pārvaldes 3. tipogrāfijā
Rīgā, Ļeņina ielā 137/139. Pasūt. Nr. 485.

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0306061014

37 kap.